

ҒАФУР ҒУЛОМ
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти
Тошкент
1973

Максуд
Шайхзода

АСАРЛАР

ОЛТИ ТОМЛИК

БЕШИНЧИ ТОМ

Адабий-
танқидий
мақолалар

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

К. Яшин, Миртемир, Туроб Тўла, Озод Шарафиддинов, Н. Маллаев.

УЗБЕК КЛАССИК, СОВЕТ АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ҲАҚИДА

ШЕЪРИЯТ УММОНИДАН ҚАТРАЛАР

Классик поэзиямизнинг ички маънавий дунёси мени кўп йиллардан бери қизиқтириб келади. Башар зеҳнининг сўнмас дурдоналари бўлмиш ғазалларда ва рубойларда, қасидаларда ва соқийномаларда оловли эҳтирослар билан бирга вазмин фикрларнинг омихта бўлиб кетиши санъаткордан чинакам истеъдод билан бирга зўр малака ва пухталиқни тақозо қилар эди.

Шундай қилиб, шарқ классик поэзиясининг ижодий ва амалий фаолиятига кўрсатма ва дастуриламал бўладиган илмлар пайдо бўлганки, буларни «Илми баён», «Илми бадеъ», «Илми аруз» ва «Илми қофия» деб атаганлар.

Айниқса, Урта Осиё заминида адабиёт назариясининг турли тармоқлари билан шуғулланган олим ва шоирлардан Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқус сеҳр» (Сеҳрли боғчалар) асари (XII аср,) Шамс Қайси Роҳийнинг аруз, қофия ва илм бадийига оид «Алмуъжам...» асари (XIII аср) форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, ўз вақтида кўп шухрат топганлар.

Хоразмлик мавлоно Абу Юсуф Саккокийнинг (XIII аср) араб тилида ёзилган «Мифтоҳул илм» (Билим калиди) асари маънолар ва баён фанига оид бўлиб, то XX асрнинг бошларигача мадрасаларда дарслик қаторида ўқитилиб келган. Амир Темурнинг замондоши Аламон Тафтазоний-

нинг Самарқандда ёзилган «Мутаввал» номли машҳур асари шеърда бадийлик масалаларига бағишланган.

Ўзбек шеърятининг улуғ пири бўлган Алишер Навоий ўз замонасининг энг ориф ва донишманд кишиси бўлганлиги учун албатта бу асарлардан хабардор бўлган ва ўзи ҳам шеърятнинг назарияси, адабиёт, тарих, турк-ўзбек шеърятидаги вазнлар ва айрим шоирларнинг адабий салмоғи билан бевосита шуғулланиб турганки, «Мезонул авзон», «Мажолисун нафоис», «Муншоот», «Муҳокаматул луғатайн» ҳамда «Чордевон»ига кирган иккита «Дебоча»-си бу фикримизнинг яққол далили бўла олур. Навоий даврида ҳам бу масалалар адабиётчилар эътиборини ўзига тортганига порлоқ мисол қилиб, шоир Сайфи Бухорийнинг ва буюк адиб Абдураҳмон Жомийнинг Алишер Навоий илтимосига кўра аруз ва қофия ҳақида рисола ёзганларини кўрсатиш мумкин.

Шубҳасизки, классик поэтиканинг барча қоидаларини назарий томондан мукаммал ўзлаштириб олган Навоий, бу санъатларни шеърый ижодда тадбиқ қилиш хусусида ҳам мислсиз қобилият ва ғайрат кўрсатгандир. Умуман, «Мажолис»ни¹ кўздан кечирган ҳар бир киши муаллифнинг нақадар кенг маълумотга эга бўлганига қойил қолади.

Навоийнинг даҳосига тан берган замондошлари ва ундан кейин пайдо бўлган халқалари унинг форс-тожик тилидаги маҳоратига (масалан, Жомий) ва турк-ўзбек тилидаги салоҳиятига (масалан, Бобир) ғоят юксак баҳо берганларки, бу факт ҳаммага маълумдир. Мен бу ерда газетхонларнинг диққатини Навоийнинг замондоши Давлатшоҳ Самарқандийнинг (1438—1491) буюк шоир ҳақидаги қизиқ бир қитъасига жалб қилмоқчиман:

¹ «Мажолисун нафоис» демоқчи. М. Шайхзода ўз мақолаларда бир асар ҳақида гапирмоқчи бўлса бир жойда тўлиқ айтиб, кейин керак бўлган жойда қисқартириб айтиб кета берган (ред.).

Туркисин кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий билан Кардарий.
Бовужуди форсий дар жунби шеър комилаш
Чист ашъори Заҳиру, кист бори Анварий?!

(Унинг (Навоийнинг) туркий тилида ёзган шеърларини ё Лутфий, ёки Кардарий кўрганида эди, шеър ёзишни қўйиб, тавба қилган бўлар эдилар. Унинг мукаммал форсий шеърлари бор жойда Заҳрийнинг шеъри нима-ю, Анварийнинг ижоди нима?!)

Юқоридаги мазкур қитъада Давлатшоҳ Навоийнинг шоирлик қудратини бўрттириб бериш учун тўртта шоирни тилга олади. Булар мавлоно Лутфий (XIV—XV аср) ва Авҳадиддин Анварий (XII аср) бўлиб, бири туркий-ўзбек тилидаги ғазаллари билан, икинчиси эса форс-тожик тилларидаги қасидалари билан машҳурдирлар. Лекин икки шоир Кардарий ва Заҳрийлар ким? Бу саволлар мени анча ўйлантириб қўйди. Масалан, «Қомусул аълом»да «Заҳрий» ва «Заҳриддин» тахаллуси билан ўн бир киши кўрсатилади. Давлатшоҳ булардан қайси бирини Навоий билан таққослаган экан? Қасиданинг буюк устозларидан саналган Анварий билан қатор бўлиб турадиган шоир ҳам шу даражада улуғ қасидачи бўлмоғи шарт. Классик поэтикада қўлланилган санъатлардан бири буни тақозо қилади. Бундай буюк қасидачи шоир Анварийнинг асрдоши Абулфозил Зоҳир бин Муҳаммад Форёбий (XII аср) бўлмоғи мумкин. Бу киши Хоразмда туғилиб, Табризда (Жанубий Озарбайжон) вафот этган ва улуғ шоир Ҳоққонийнинг қабри ёнига дафн этилган. Унинг форсча тартибли девони ва ҳажвий шеърлари машҳур бўлиб, баъзи тадқиқотчилар назарида Анварийдан ҳам юксак баҳоланган.

Демак, биз излаган шоир айнан шу Зоҳир Форёбий экан. Зотан, Навоий, ўз асарларидан бири — ажойиб

жўшқинлик билан ёзган «Соқийномаси»да бу икки шоирни бир пайтда тилга олади.

Хўш, Кардарий ким? Изланишлар натижасида аниқландики, дарҳақиқат, Хоразм диёрида Кардар деган бир касабачи (катта қишлоқ) бўлган. XIII асрнинг муътабар жўгрофийони Ёқут Ҳамовий ўзи бир қанча вақт Хоразмда турган бўлиб, бу мамлакатнинг шимол томонида Кардар номли бир мавзуънинг бўлганини ўзининг «Муъжамул булдон»ида хабар беради. Шу билан бирга у машҳур дин олими Абулмефокир Кардарийнинг бу ерлик бўлганини қайд қилади. Лекин бу киши ўз асарларини арабча ёзган, бунинг устига шеърини ижод билан шуғуланмаган.

Хўш, бўлмаса яна қандай Кардарий номли шоир бўлган экан? «Ислоҳ энциклопедия»сида кўзим тушган бир мақолада Хоразм ўлкасида мавжуд Кардар касабачисида туғилган Маҳмуд бин Али номли бир шоир (вафоти 1360 йил) ўзбек тилида «Наҳжул фародис» (Жаннатлар йўли) сарлавҳали манзум бир асар ёзганлиги ва ўз вақтида бу асар кўп нусхаларда кўпайтириб тарқатилгани айтилади. Албатта, Давлатшоҳ айтган Кардарий фақат шу Маҳмуд бин Али бўлиши мумкин. Классик поэзияда таносиб санъати шуни тақозо қилади.

Юқорида мазкур «Илми бадеъ»нинг деярли ҳамма санъатларини ўз шеърларида кенг татбиқ этган Алишер Навоий, дарҳақиқат, бизнинг классик поэзиямизда битмас-туганмас ижод корхонасига ўхшайди. Бошқа санъатлар жумласидан «Таносиб»ни ҳам у кўп ғазал ва рубоийларида ишлатади.

Ҳамма адабиёт назариячилари «Таносиб» санъати ҳақида берган таърифларида айни бир фикрни илгари сурадилар. Масалан, «...маъноларидаги муносабат ва яқинлик зиддият йўли билан эмас, уйғунлик тариқасида бир жойга тўпланса, шуни «таносиб» деб аталади». («Манбаи иншо»—Сулаймонбек асари; «Мезонул балоға»—Абдурах-

мон Сурайё асари ва бошқалар). Бу санъат классик лириканинг тараққиётида катта роль ўйнаган. Дарҳақиқат, «таносиб» шоирдан катта кузатувчанликни, ҳаёғ ва табиат ҳодисаларини яхши билишни, одамнинг ҳислатларини, ашёнинг хусусиятларини фаҳмлаб олишни талаб қилади.

Бу санъатнинг энг моҳир устозларидан бўлган Навоидан битта мисол олиб кўрайлик. Бир ғазалнинг матлаида (бошланғич байтида) у шундай дейди:

Уртанурман кечалар ҳажрингда андоғким, чароғ
Равшан, уйла, ришта жисмимдир, кўнгул ўт, ашк ёғ.

Уз ёрининг ҳажрида, ёлғизлик азобида ўртаниб турган шоир ўзини куйиб турган шамга ўхшатади. Лекин шу мураккаб ташбеҳ ғоят қаттиқ ва мунтазам қоидага — «Таносиб» санъатига бўйсундирилган. Масалан: кеча манзараси ва айрилиқ ҳолати (ҳажр) бир-бирига кайфият жиҳатидан жуда яқин. Лекин кеча хонада чароғ (шам) ёнади. Бу нарса ҳам кечанинг хусусиятидир. Аммо чароғнинг (шамнинг) риштаси (пилиги) ҳам бўлади (шоирнинг жисми). Чароғ ёруғ сочмоғи учун у ёниши лозим (унинг олови — шоирнинг кўнгли). Чароғ ёнаётганида мум эриб, оқиб тўкилади (шоирнинг кўз ёши).

Кўришиб турибдики, бу ерда боғланиш қондаси чуқур сураткашлик принципига риоя эттирилган.

Мен бу ерда фақат биргина санъат устида тўхтадим. Бу, ҳақиқатан Навоийнинг шеърий уммонидан бир томчигинадир. Утмиш меросни замонамиз вазифалари нуқтаи назаридан илмий текшириб эгаллаш жараёнида бизнинг шоирларимиз учун буюк санъаткорнинг бисотида ибрат бўладиган поэтик приёмлар ғоят мўлдилр. Вазифамиз уларни таҳлил қилиб, замонамиз санъатига пайванд қилишдан иборатдир.

«Совет Ўзбекистони» газетаси,
1965 йил, 7 март.

ЗАҲИРИДДИН БОБИР

I

Заҳириддин Муҳаммад Бобир Мирзо 1483 йилда Андижон шаҳрида туғилди. Унинг отаси — Фарғона ҳукмдори Умар Шайх Мирзо, Оқсоқ Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг эвараси эди. Умар Шайх Мирзо ўғлининг тарбия ва таълимига катта аҳамият бериб, замоннинг илмлари билан парвариш қилдирган эли. У ёшлик вақтидан стратегия (ҳарбий) фанларга қизиқиб, бу соҳада катта маҳорат кўрсатар ва замондешларини ҳайрон қолдирар эди. Шу билан бирга у араб ва форс тилларини, тарих ва адабиётни мукаммал эгаллаган эди.

1495 йилда Умар Шайх ўлганида Бобир Мирзо энди 12 ёшга тўлган эди. Ғивоятларга кўра, отасининг ўлим хабарини Бобир Мирзо далада — ўз тенгқурлари билан ўйнаб юрган вақтда эшитди. Отасининг вазирлари унинг олдига бориб, таъзим қилиб, энди унинг ҳукмдор бўлганини билдирадилар. Ақлли бола бирдан жиддийлашиб отга ҳатлайди ва вазиятнинг масъулиятини сезиб, шаҳарга қараб чопади. Шу кундан эътиборан Бобир Мирзо давлаг тепасида туриб, катта кишиларни ҳайрон қолдирадиган даражада тадбир билан иш қилади.

Шайбонихон бошлиқ кўчманчи ўзбек қабилаларининг Мовароуннаҳрга ҳужуми Бобирни қурол кўтаришга мажбур этди. Саккиз йил давом этган қаттиқ курашлардан сўнг Бобир Фарғона ва Самарқандни ташлаб, Афғонистонга

чекинишга мажбур бўлди. Бу курашда Бобир ўзининг сиёсий ва ҳарбий маҳорати зўр бўлишига қарамасдан енгилган эди. Бунга сабаб, биринчидан — Бобирга қарши чиққан Шайбониҳоннинг ҳам моҳир ва жасур саркарда бўлишлиги; иккинчидан — Шайбониҳон қўшинига нисбатан Бобир аскарларининг камлиги; учинчидан — Темурий ҳукмдорлари ўртасида яқдиллик ўрнига нифоқ ва низонинг ҳукм сурганлиги ва тўртинчидан — Бобирга қарашли беклардан бир қисмининг сотқинлиги бўлди. Шайбониҳон билан Бобир ва умуман Темурийлар ўртасидаги кураш икки турли халқ ўртасидаги кураш эмас, балки сиёсий ҳокимият учун курашувчи икки сулола, икки сиёсий гуруҳ ўртасидаги жанжал эди. Бу гуруҳлардан ҳар бири ўзбек халқининг турли иқтисодий ва маданий даражаларда турган унсурларига таянар эдилар.

Бобир Афғонистонда йигирма йилдан ошиқ ҳукмдорлик қилди. Шу даврда ҳам у Мовароуннаҳрга қайтиш ниятидан қайтмайди. 1511 йилда Шайбониҳоннинг вафотидан кейин Мовароуннаҳрга кириб Самарқандни олади. Лекин ўзи ва аскарлари шу ғалабадан эсанкираб, айш-ишратларга бериладилар. Абдуллоҳ Нисорий кўрсатадики, Бобир «Момолик мафтун қилдим, деб хамир ичмоққа иштиғол қилиб, беклари билан ҳаваслари, балки тамом новкарлари айшга ва томошага кўнгил қўйиб, қавм лутшиларини реза қилдилар ва олдин гофил қолдиким, мулк эгалари қулоқ ёнида салим турибдилар». Шу фурсатдан фойдаланган Шайбониҳон гуруҳи янгидан Самарқандни босиб олади ва бу гал Бобир Мирзо Мовароуннаҳрдан тамоман кечишга мажбур бўлади. Гарчи тарихчи: «Бобир, шу билан Мовароуннаҳрни уч талоқ қилдим» деса ҳам, у умрининг охиригача ватанини орзу қилади ва ўгли Ҳумоюнга қачон бўлмасин Самарқандда тахтга ўтиришни васият қилади.

Афғонистонга қайтиб кетгандан кейин Бобир Мирзо билан Ҳиндистон императори Иброҳим Лудий ўртасида низо

чиқиб урушга айланади. 1525 йилда Бобир Мирзо Иброҳимни қатъий енгиб, Ҳиндистон пойтахти Деҳли шаҳрини олади ва ўзини Ҳинд ва Афғонистоннинг императори деб эълон қилади.

Бобир Афғонистон ва Ҳиндистонда кўп мактаблар, мадрасалар, кўприклар, боғлар, боқчалар, йўллар, карвон саройлар, ариқлар, иморатлар солдирди. Унинг Ҳиндистон ва Афғонистондаги фаолияти ўзидан илгариги подшоҳларга нисбатан мамлакат ободонлиги учун анча хизмат қилди. Бобир 1530 йилда Ҳиндистонда вафот этди. Кейинчалик набираси Шоҳжаҳон унинг жасадини Кобилга олиб келиб кўмдиргандир. Бобир ўзи Кобилнинг боғларини севар ва кўпинча ёз фасллари бу ерда ўтказар экан.

Бобир ҳар томонлама етук ва ҳаётнинг турли соҳаларига қизиққан бир киши эди. Бобирнинг турмуши тўғрисида «Бобирхон» романини ёзган француз ёзувчиси Флюра Анна Стил дейдики: «... Биз хато билан буюк мўруллар деб айтиб келганимиз шуларнинг биринчиси, умуман Бобир номи билан машҳур бўлган Заҳриддин Муҳаммад — Ҳиндистон императори, шу билан бирга шоир, рассом, аскар, паҳлавон, зиёли, музикачи, гадой ва подшоҳ эди».

Бобир шахсиятининг энг характерли хусусиятини кўрсатмоқчи бўлсак, айтиш керакдирки,— бу курашчан руҳ эди. Унинг ҳаётидаги мағлубиятлар кураш пафосини сўндиролмас эди. Чунки у ўз ниятларини юксак ғоялар билан суғорар эди. У ўзи тўғрисида Луиз Мориснинг шу сўзларини айтиши мумкин эди: «Мен юксак муваффақиятсизликларнинг майда муваффақиятлардан кўра нақадар олий эканини биламан».

Энг машаққатли пайтларда ҳам у кураш иродасидан қайтмайди. Таваккал эмас, киши иродаси унинг ҳаёт услубини тавсифлайди. Бинобарин унинг динга муносабатида ҳам кўп даҳрийлик унсурлари кўрилади. У руҳонийларни

кўп мартаба фош қилар ва уларнинг алдоқчилик ва найрангларига йўл қўймас эди.

Бобир тўғрисида ёзган тарихчилар: «Бобоси Темурнинг даҳоси юз йилдан кейин бу кишида янгидан пайдо бўлди», дейдилар...

Бобирнинг Ҳиндистонда қурган империясининг европаликлар хато ўлароқ, буюк мўғуллар империяси деганлар. Чунки улар Темурийларни ҳам Чингиззода деб ўйлар эдилар. Буни туркий-темурийлар сулоласи деса тўғрироқ бўлар эди. Бу империя Ҳиндистонда 1525 йилдан 1857 йилгача давом этган. Булар ўртасида Акбар шоҳ (1556—1605) каби машҳур сиймолар етишган. Шоира Зебинисо Бобирнинг чевараси Аврангзебнинг қизи эди (бу шоиранинг форсча шеърлари бор).

Бобир қурган давлат XVI—XVII асрда жаҳоннинг энг порлоқ давлатларидан ҳисобланар эди. Бу асрда қурилган иморатлар шу вақтнинг ўзида Оврупода қурилган иморатлардан мукамал эди. Меъморчиликдаги машҳур «ҳинд-мусулмон услуби» бобирийлар вақтида пайдо бўлган. Академик Бартольднинг ҳисобича, буларнинг бюджети Оврупонинг энг бой қироли Людовик XIV нинг сармоясидан кўп мартаба ошиқ бўлган. Динларга озодлик беришда буларнинг давлати Оврупо давлатларидан кўра юқорироқ турар эди. Англия ҳокимлари кейинча иқдор бўлиб дер эдиларки, Бобирийлар даврида қишлоқ хўжалик унуми Англия ҳокимияти давридан кўра юқорироқ эди.

1712 йилдан бошлаб Ҳиндистон Англия ихтиёрига ўтиб, Бобирийлар расмий томондангина подшо ҳисобланар эдилар. 1857 йилдаги сипоҳийлар исёнидан сўнг шу расмий жиҳат ҳам бекор қилинди ва сўнгги Бобирий Баҳодуршоҳ 1862 йилда сургунда (Бирмада кўр бўлиб қолган эди) ўлди.

II

Бобир Мирзо адиб ва шоир бўлиш жиҳатидан ўзбек адабиёти тарихида мустасно ўрин тутади. Унинг бизга маълум асарлари: 1) «Бобирнома»; 2) Туркистон ва Афғонистонда ёзган йирик шеърлар девони; 3) Ҳиндистонда ёзган шеърлар девони; 4) Маснавий тарзида ёзилган «Музаййин» асари; 5) Убайдуллаҳжанинг «Валидия» номли тасаввуфий асарининг назм билан таржимасидир. Булардан бошқа Бобир вазн ҳақида «Муфассал» номли бир илмий асар ва ўзи ихтиро қилган бир алифбе тузган («Хати Бобирий») бўлса ҳам бу кейингилар, бахтга қарши, ҳозиргача топилган эмаслар.

III

Бобир Мирзонинг асарлари ўртасида «Бобирнома» мустасно аҳамиятга эгадир. Бу асарни унинг шоҳ асари десак бўлади. 1856 йилда Қозон шаҳрида босилган нусхаси 506 саҳифадан иборат бўлиб, ўз ичига жуда кўп қимматли материаллар олади. У ўтган асрда Оврупога ҳам маълум бўлиб, В. Эрскин томонидан инглизчага таржима қилинган эди. «Бобирнома» автобиографик характерда ёзилган бўлса ҳам ўз ичига турли мамлакатларнинг халқлари тўғрисида этнографик материаллар, Бобир кўрган мамлакатларнинг табиати ва жўғрофий аҳволлари ҳақида маълумотлар, Бобир замонида ўтган сиёсий воқеалар ва урушлар тўғрисида объектив тасвирлар, Бобирга замондош бўлган давлат арбоблари, олимлар, шоирлар, санъаткорлар тўғрисида қимматли хотираларни ҳам олади.

«Бобирнома»даги шундай муҳим материаллар юксак бадиий савияда берилгандир. «Бобирнома» ўзбек насри-

нинг порлоқ ва классик намунаси. «Ҳатто XVI асрда ҳам «Бобирнома» турк насрининг классик намунаси деб ҳисобланар эди» (Бартольд). «Бобирнома» ўз замонаси учун жуда содда ва равои тил билан ёзилгандир. Бобир Мирзо, гарчи ўз ватанидан кетишга мажбур бўлган бўлса ҳам, жонли ўзбек тили билан, айниқса Фарғона-Андижон шеvasи билан алоқани узмаган. Андижон шеvasи эса у вақтлар кўпроқ соф ўзбек лаҳжаси эди. Бобир бу шевани ўша даврдаги адабий тилнинг жонли базаси, деб ҳисоблайди ва Навоий асарларининг тили бу шевага тўғри келганини буюк адибнинг фазилати деб билади: «Элнинг лафзи қалам бирлан росттур, анинг учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннифати бовужудким Ҳерида нашъу-намо топибдур, бу тил биладур», «Бобирнома», 3-бет). Бобир ўз асарларида ҳам — хоҳ шеърларида ва хоҳ насрида бадиий ифоданинг соддалигига тарафдордир. Бу жиҳатдан унинг Ҳиндистонда эканида ўғли Ҳумоюнга ёзган хати характерлидир. У ўғлининг ёзган хатида ортиқча такаллуфларни танқид этиб, дейдики: «Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ҳам ўқиғувчига» («Бобирнома», 452-бет). Бобир Мирзонинг шу маслаҳати унинг ўз услубини тавсифлаш учун ҳам характерлидир.

«Бобирнома» йиллар бўйича тартибланган фасллардан иборатдир. Булар 1495 йилдан то 1530 йилгача ўтган воқеаларни ихота этганлар.

Бобир бу асаридаги воқеаларни юқори савияли насрда бериш билан бирга воқеа ва вазиятларга яраша шеър парчалари ҳам киргизади. Бу шеърлар ўзбекча ва форсча ёзилган бўлиб, аксарияти маснавийлар, фардлар, рубоийлардан иборатдир. Масалан, Бобир Мирзо Кобилда туриб ўз ватанини соғинганини кичик бир шеърини парча билан қистириб ўтади:

«... Кобул тор ердир, аймоқ ва атрокнинг гала —қаросига фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнглига қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб ул юзга ўтар учун орага солдилар. Қосимбек кўп муболаға қилди. Охир аймоқларга Кундуз ва Боғлон сари ўтмоқ учун рухсат олди.

Хофиз Миркотибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатда Самарқандга рухсат бериб Фўлод Султонга девонимни юбордим. Девоннинг орқасида бугина қитъасий битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига,
Раҳм айлабон соғинмади Бобирни, бор умид —
Солгай худо раҳми фўлод кўнглига.»

Умуман олганда, «Бобирнома» автобиографик характерда бўлгани учун эпик ва лирик унсурлар унда аралашиб кетиб, мураккаб эпо-лирик навни ташкил этадилар. Бу асар жанр характери жиҳатидан Юлий Цезарнинг «Галлия урушларининг коментариялари» китобини эслатади. «Бобирнома»нинг қаҳрамони Бобир Мирзонинг ўзидир. У, бу ерда давлат, сиёсат тўғрисидаги мулоҳазаларни айтиб ўтади. У бирлашган, кучли маданий бир давлат тўғрисида қайғуради ва бу йўлда курашади. Муаллиф Ҳиндистоннинг ўтмиш асрларда бошқа жаҳонгирлар қўлига тушмагига муҳим сабаблардан биттасини Ҳиндистонда сиёсий ва давлатий бирликнинг йўқлигида кўради: «Тамом Ҳиндистон бир подшоҳта эмас эди, ҳар рожа, ҳар вилоятда ўзи подшоҳлик қилур эди». Бобирнинг бу фикрлари тарихий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир. Лекин биз, шубҳасиз, Бобир ижодини танқидий равишда эгаллаб олишимиз керак. Ундаги айрим фикрларнинг, айниқса ўз сиёсий ва давлатий гояларига эришмоқ учун тутган йўллари-

нинг буюн фақат тарихий факт бўлиш жиҳатидан аҳамияти бор.

Бобирнинг поэзияси гениал лириканинг сўнмас инжуларидан тизилгандир. Бу поэзия ажойиб самимият, бадий соддалик, чинакам ҳиссиёт билан сингдирилгандир. Узининг поэтик ифодаси жиҳатидан Бобир классик поэзиямизда кўпроқ соддаликка эришган шоирдир, десак муболага қилган бўлмаймиз. Бобир ўзининг газал, рубоий, фардларида классик поэзиянинг энг яхши традицияларини ривожлантиради. У маълум руҳий ҳолатларни ифодалаш учун машҳур бўлиб кетган бадий образлардан ҳам фойдаланади:

Қилмади Фарҳоду Мажнун ўзини
расво мен каби,
Ким бу навъи иш эмастур
ҳеч оқил қилгудек.

Маълум образлар эга бўлган мундарижани Бобир традицион равишда давом эттиради, лекин бу традиционлик — тайёр, босма қолип бадий тушунчаларни механик равишда қайтариб туриш эмас. Ҳамма бадий воситалар Бобирнинг қўлида ҳаётий кайфиятларни чинакам ҳаққоният билан беришга қаратилгандир. Чунки, Бобир поэзияси ҳамма нарсадан аввал зўр самимият билан куйланган поэзиядир. У турмушдаги ютуқларини катта севиниш билан куйлагани ҳолда, мағлубият ва хатоларни ҳам уялмасдан иқрор қилади ва буларни юмшоқ аламлар билан мунглайди. Унда пессимизм билан оптимизм кўп вақт ёнма-ён келади, бу қонуният Бобир ҳаётида ғалаба ва мағлубиятнинг, шодлик ва гамгаликнинг ёнма-ён келишидан туғилар эди. Қуйидаги рубоий Бобир ҳаётида ва бинобарин унинг қалбида бир-бирига қарама-қарши воқеалар ва руҳий кечинмаларнинг юз берганини кўрсатади:

Ҳижрон ғамидин заиф жоним сўлди,
Гурбат алами бирла ичим қон тўлди,
Юз шукурки, мунча йилги ғам бирла алам
Роҳат била ишратқа мубаддал бўлди.

Бобир рубойининг композициясини ҳам шу идеяга мувофиқ ривожлантиради. Унинг биринчи қисми ҳижрон, ғам-гурбатдан шикоятни, иккинчи қисми эса охирда яна роҳат, ишратдан ташаккурни ифодалайди.

Бобир Мирзонинг лирикасида ватан образи марказий ўринлардан бирини ишғол қилади. Туркистон ва Афғонистонда, кейинча Ҳиндистонда ёзган шеърларида шоир ўз ватанига бўлган қизғин муҳаббатни куйлайди. Гурбатнинг энг дабдабали неъматлари ҳам ундаги ватан образини унуттиролмайди:

Кўнглим бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ!
Гурбатда севинмас эмиш албатта киши.

Шунинг учун таажжуб эмаски, шоир кўп вақт ватани севгили ёр образи орқали тасаввур қилади ва аксинча севган ёрини ватан ва юрт қўйнида хаёл қилади:

Гурбат ичра, эй кўнгила, элдин вафо
истарни қўй,
Чун вафосин кўрмадик ҳаргиз
диёру ёрнинг.

Шу билан Бобир традицион ёр образини янги мафҳум билан бойитади, ёр образининг ассоциацион (бошқа ташунча ва тасаввурларни туғдирувчи) функциясини яратади:

Кўпдин бериким ёру диёрим йўқдир,
Бир лаҳзаю бир нафас қарорим йўқдир.

Ёр билан диёр ўртасида зўр маънавий ҳам музыкали оҳанг яратишда Бобир юксак санъат ва гоёвийлик кўрсата олгандир.

Ҳаёт ва бахтнинг нозу карашмалэрига қарамасдан, Бобир дунё саодатини севади, у юнонли Эпикурга ўхшаб фойдали муҳокамалар ва ширин суҳбатлар билан табиат қўйнида сафоли кунлар ўтказишни, дўстлик принципларини куйлашни, хурофий эътиқодлардан қутулиб, дунёга тўғри қарашни, май, музика ва муҳаббатни кўтаришни яхши кўради. Лекин унинг лирикасидаги шу майлар ижтимоий кураш пафосини сўндирмайди:

Туну кун бизла бу тун мажлиси асру
хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу, бори
дилкаш эди,
.
Яхши май йўқ эдию нашъан май
яхши эди,
Нохуш эл йўқ эдию асру ҳавои
хуш эди.
Бори аҳбоб эди ҳозир, бори асбоб
эди жамъ,
Созу хонанда била нуқлу майи
беғаш эди.

Ҳаётнинг реал завқу сафоларини англаган шоир диний қонун ва маросимларга беқайд қарайди, даҳрийлик идеяларига яқинлашади. У диний тўсиқларга намойишкорона норозилик тариқасида майни муболағалар билан мақтайди:

Май таркини қилғали паришондурман,
Билмам қилур ишимни ҳайрондурман.

Бобир ижоди жуда кенг масалалар ва қизиқ материалларни ўз ичига олади. Бобирнинг мероси муфассал ва мукамал текширилишга ҳақлидир. Лекин шу мақолада қисқа равишда айтилган фикрлардан ҳам англашилса керакки, буюк адибнинг асарларини кенг равишда яғаллашимиз ўзбек халқининг ва бутун совет халқларининг социалистик маданиятини бойитишга хизмат қилажак. Замонамизнинг бахтиёр насллари Бобир асарларини ўқийтганда шоирнинг қуйидаги мисраларидаги орзусини албатта бажарар ва ушунинг миннатдорлик билан ёд этарлар:

Ҳижрон аро ёд этиб шод айла,
Маҳжур қўнгулни ғамдан озод айла.
Бу хатни анинг учун битдим мунда,
Кўрган сойи хатимни, мени ёд айла!

«Гулистон» журнали, 1940 йил, 1-сон.

ВАТАН ГУЛЗОРИНИНГ ЎТЛИ БУЛБУЛИ

«Муқимий, қайси гул ишқида мундоғ ўтли булбулдек
Фигон қилдинг?..»
(Муқимий)

Қайси гул ишқида?.. Мана бир саволки, бу улуғ ошиқнинг, дардманд шоирнинг ва ҳажвгў шаккокнинг сероҳанг ва ранг-баранг газалларини, мухаммасларини, рубойларини, ҳажвияларини англашга калит топиб бериши керак.

Қайси гул ишқида?.. Навойининг мураккаб туйғуларга бой бўлган ишқидан, Бобирнинг шоҳона умидвор севгисидан, Фузулийнинг дарвешона дардидан, Амир Умархоннинг амирона ва ихлоскор муҳаббатидан баҳралар олган Муқимий тўла маъноси билан ошиқ — шоир ва шоир — ошиқ эди. У ҳатто заҳарханда билан кулиб, ҳазил қилган шеърларида ҳам севади, яъни севги номидан сўкиб фош қилади. Зотан ўша севгиси ҳурматига, турмушдаги ярамас ва бадкирдор кишиларни ҳамда ҳолатларни рад ва танқид этади.

Муқимий ўзини ўтли булбул, севган ёрини эса гул дер экан, бу гулнинг замирида албатта бир жонли инсон, Фарғонанинг шўх, бир оз «жафокор», аммо кўпроқ ишвакор дилбарини кўзда тутати. Аммо гул гулзорсиз ўсолмаганидай, Фарғона гўзали ҳам Фарғонасиз бўлолмас эди, албатта. Шунинг учун шоир: «Андалиби мен каби гулзоридан айрилмасун», деб нола қилар экан, ўз Фарғонасини — биз бунга қўшиб айтамикки, — бутун ўзбек эл-юртини кўзда тутар эди, Муқимий яшаган даврда давлат ҳолида шаклланган Ўзбекистон, миллат ҳолида тўла шакллан-

ган бир бутун ўзбек халқи ҳали пайдо бўлган эмас эди. Аммо ўзбекларнинг эл ва юрти, шаҳар ва қишлоқлари, ўзбек тили ва шоирлари, ўзбекнинг боғ ва анҳорлари Муқимийнинг Ватани ҳам ватандошлари эди. Муқимий бу юртни оташин бир ишқ билан севади, шу йўлда шоирликнинг ростгўй қаламини сурди.

Муқимий ўз Ватанини севади, аммо бу юрт текинхўр, бевиждон, сотқин, мунофиқ, зolim бир гуруҳ кишиларнинг қўлида эзилмоқда эди. Бу юрт гўзалдир, аммо ҳаромилар бу пок тупроқни булғар эдилар, булбул уясида зоғлар макон топган эди:

Ҳайфким, аҳлч тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошенин зоғлар.

Бу зоғлар: колонизатор тўралар, хасис ва муттаҳам савдогарлар, мунофиқ бойлар, очкўз ва бадахлоқ «авлиё» лар, баччағар тулкилар ва хушомадгўй сотқинлар эди. Муқимий ўз ҳажвларида уларнинг пешонасини лаънат тамгаси билан ўчмайдиган қилиб доғлаб қўйди. У ўзбек сатирик адабиёти тарихида янги бир саҳифа очди. Сатирик поэзиямизга чуқур сиёсий-ижтимоий мундарижа киргизди. Салбий ва эксплуататор типларнинг катта кўрғазмасини ясаган Муқимий уларнинг социал портретини чизиб туриб:

Юрт барча норози, деди,
Қилган иши озор экан...

дейиши билан шу чуқур характеристикасида жамиятдаги салбий унсурларнинг юртга озор берганлигини ўз сатираси учун асосий сабаб қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Шу билан Муқимий ўзининг ижодиётида революцион демократ позицияларига кўтарилади ва шу кайфиятларни танқидий сатирик методлар орқали изҳор қилади.

Мустамлака даврининг қоронғи кечасига чулғаниб кетган Туркистоннинг бўғиқ ҳавосидан Муқимийнинг эрк-парвар нафаси бўғилади, аммо у: бу юртнинг фарзандидир, у бу халқ зиммасига тушган ҳамма жабру кулфатларига шерик бўлишни, бу халқ билан бирга йиғлаб-кулишни, бирга курашмоқни истайди.

Муқимийнинг замондоши, классик лирикамизнинг сўнги буюк намоёндаси бўлган Зокиржон Фурқат ўз Ватанида туролмасдан, абадий ватангадо бўлиб Ҳиндистон, Миср, Арабистон ва Қашқарнинг чангли йўлларида дарбадар кезар экан, ғарибликдан нолиб, Муқимийга юборган бир ғазалида:

Дар ватан аз жаври — гардун хуррами моро на буд,
Ин чи толе буд, ё раб, дар ғарибий нез-нест.

(Фалакнинг жабру зулмидан Ватанда бизда бирон шодлик юз бермади. Бу қандай шум толедирким, илоҳим, ғарибликда ҳам бизга ўша шодлик йўқдир) деб ҳайқирган чоғларида Муқимий ўз Ватанида қанча ҳам сиқилмасин, шикоят ва муҳаббат аралаш, шу байтни яратмоқда эди.

Нсча дерманки, Муқимий, гурбат айлай ихтиёр,
Бу Ватандин дил узиб, гайрат қилолмай доғмен.

«Ватандин дил узолмаслик!..»

Мана, Муқимий ишқининг туб мағзи, Муқимий гулининг гулзори нимадан иборат эканини очиб берадиган калит!..

Ватан ва халқ билан бирга туриб, бу ердаги машаққатларга чидаш керак, Ватандан ўзга қаерга ҳам бориш мумкин эди?

Умрим бўлиб оворалар,
Кўксимда битмас ёралар,

Гар қилмас эрса чоралар,
Мен мубтало қайда борай?

«Қайда борай?» мана бир саволки, чин ватанпарварнинг ўз юртига ихлос ва боғланишидан келиб чиқади. Қизиғи шуки, тақдирнинг терслигидан ўз севган юртини ташлаб, умрбод узоқ гурбатларда ватанжудо юришга мубтало бўлган буюк шоиримиз Фурқатнинг тахаллуси (Фурқат сўзи айрилиқ, жудолик демакдир). Унинг ўз тақдирига тўғри келгани ҳолда, Муқимийнинг адабий лақаби (Муқимий, яъни бир жойда истиқомат қилиб доимий турувчи демакдир) унинг ўз юрт ва тупроғи билан узилмас боғланганини кўрсатиб беради. Муқимий бир хил бегоналарнинг «туз ичган ерлардин донмо шиква қилган» кўрнамакларнинг замона соҳиблари томонидан иззат-ҳурмат қилинганини ҳақли ғазаб билан қайд қилади.

Мулки Ҳинду Марвдин келсам
топардим эътибор,
Шул эрур айбим Муқимий,
мардуми Фарғонаман.

Шу реалистик байтда маҳаллий талантларнинг замона хўжайинлари номидан қанчалик хорланганидан ҳақли шикоят садолари эшитилади.

Лекин Муқимийга Ватан азиз, халқ қадрдондир. Шерсиз ўрмонлар (бешалар) бўлмаганидай, бу ўлкада ҳам яхши одамлар кўпдир.

Шерсиз эмасдир бешалар,
Бордир саҳоватпешалар.
Қилманг ёмон андешалар
Яхшилари ҳам бор экан.

Муқимийнинг бу оптимист умиди билан тамоман бадбинлик гирдобига чўкиб кетган сўфий ва бир хил «сўфиёна» шоирлар ўртасида заминун осмонча фарқ бор. Зотан ўз халқига жону дил билан боғланган, тўғридан тўғри фуқародан, шаҳар косиблари муҳитидан чиққан бир шоирда халқнинг орзу-хаёллари билан яшаб турган демократ идеологда бошқача бўлиш ҳам мумкин эмас эди. Курашиш керак. Чунки қийналмасдан асални топиш мумкин бўлмаганидай, роҳатни ҳам тополмадим, деб касал ва бадбин бўлиш тўғри эмас:

Бўлма ҳаловатга касал
Оламда йўқ бениш асал.

Муқимийнинг адабиёт тарихимизда ўйнаган роли классик адабиётнинг чекланган тематик ва жанр доирасига янгиликлар киргизиши, янги демократик ва революцион идеяларни олға суриши, ўзича танқидий реализм методини журъат билан қўллаши, XII—XIII асрлардан кейин бизнинг ёзув адабиётимизда кўринмай кетиб, фақат фольклорда яшаб келинган поэтика қонунларини ёзув адабиётида янгидан тиклаши ва ҳоказо ва ҳоказолар алоҳида бир мавзу бўлгани учун биз бу ҳақда ҳозирча узоқ гапирмаймиз. Лекин шуни қайд қилиш лозимдирким, ўз Ватанининг эрк ва бахти учун ўз жонини аямай курашган, ўз виждонини покиза ва баланд тутиб келган, ҳақиқатни поратга сотмаган Муқимий ўзининг бутун ижодий фаолиятига шу байти билан қисқа ва лекин сермазмун баҳо беради:

Гар қилч ҳам келса бошимга дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун?

Шу байт реалист ва демократ бир шоир учун ғоят шарафли шпордан бошқа бир нарса эмас. Ўзининг қўрқмас,

Ўткир, заҳарли ва ҳаққоний ҳажвлари билан буюк рус сатирик ёзувчиси Салтиков-Шчедринни эслатиб турган Муқимий XIX асрнинг охирларида ва XX асрнинг бошларида бутун Россияда кўтарила бошлаган революцион ҳаракатнинг собиқ Туркистондаги инъикосини, эзилган ўзбек меҳнаткашлар оммасининг норозилик, қаҳр ва ғазабини ифодалади.

Ўзбек юртининг манзара ва табиий ҳуснларини сайр қилиб юрган шоир роҳатланиб:

Фасли баҳор бўлиб, гуллар очилиб,
Ерга сабза бахмал каби ёпилиб,
Машомига сумбул бўйи хуш келиб...

дейди-ю, лекин бу гўзаллик ичида ноҳақлик ва жабрни пайқагани учун хафаланади.

Сайр айладим чиқиб дашту саҳролар,
Бошларимга ортиб шўру-савдолар,
Бисмил учраб кўзга лола, раънолар.

У, бу ватан тупроғида, унинг дашту саҳроларида янчилган, эзилган лола ва гули раъноларни кўриши билан ҳақиқий бир ватанпарвардай қайгуради.

Лекин Муқимий ўз севиқли Ватанининг қачон бўлмасин бир кун эркин ва бахтиёр бўлажигига ишонганидай, ўзининг қилган меҳнатлари ҳам бекорга кетмаяжигига имони комил эди. Шунинг учун ҳам у чинакам пайғамбарона бир каромат билан ўз-ўзига қараб:

Келар ахир сени ҳам йўқлағудек
бир замон яхши!!

деган эди:

Ўзининг улкан демакрат, сатирик реалист ва классик лирик шоирини доимо йўқлаб келган, уни эски баёзлардан олиб ўз миннатдор дилига кўчириб, ғазалларини ёдлаб олган ўзбек халқи эрк ва саодат учун, Ватан озодлиги ва Советлар ҳокимияти учун кураш ва жангларда уни ёдлаб, ҳурматлаб ва куйлаб келди.

Муқимийнинг қаҳрамон ватандошлари, ўзбек юрти-нинг мард йигитлари бугунги кунда қонхўр фашист босқинчиларига қарши ғолибона урушларда Муқимийнинг ғазал ва шеърларини тилга олиб куйлаб, улардан илҳомланиб, душманга оғир зарба етказмоқдалар. Чунки улар ўз Муқимийларининг васиятини эслаб «Булбул ошиёнини» зоғларга бермаслик учун ифлос фашист мурдорларни Ватаннинг гулзор уясидан, юртимизнинг ер, сув ва ҳавосидан ҳайдаб, қириб ташламоқдалар.

*«Қизил Ўзбекистон» газетаси,
1943 йил, 20 июнь.*

ФУРҚАТ ҲАҚИДА ҚАЙДЛАР

I

Фурқат «Шоир ва шеър муболағаси хусусида» сарлавҳали ажойиб шеърда шоирнинг бурчи ҳақида сўз очиб:

На хуш кўрса оламда таъриф ётар,
Уни яхши сўз била тавсиф ётар.
... Аларнинг хусусида шоир ҳамон
Демай яхши сўзни, дер ямон,—

деб ҳаёт ва поэзия проблемасини янги позициялардан туриб ҳал қилмоқчи бўлади; шу билан биринчи навбатда воқеликда ижобий ҳодисалардан эстетик завқ олаётганини эълон қилади. Бу хусусият билан Фурқат ўзининг кўп салафларидан (олдинги шоирлардан) ва замондошларидан фарқ қилади.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ўзининг замондоши, ҳамшаҳари, дўсти Муҳаммад Амин Муқимий билан биргаликда кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида янги бир давр очган буюк новатор ёзувчи, қудратли маърифатпарвар, демократ шоирдир.

Туркистоннинг Россияга қўшилув процессида тарихий жиҳатдан объектив-прогрессив маъно кўра билиш—XIX асрнинг 80—90-йилларида бағоят зўр фаросат, ақл, холис фикр ва замонани ҳаракатда англай билиш салоҳиятига боғлиқ эди. У вақтларда одамлар Россия деганда биринчи

навбатда жандармни, полицияни (ўша вақтнинг таъбири билан «полиска»ни), офицерни ва умумий номи билан айтганда, оқ пошшони, хулласи калом, «халқлар турма»сини кўз олдига келтирар эдилар. Аммо ерли миллатлар ўртасидан чиққан пешқадам мутафаккирлар расмий Россиядан бошқа радикал-демократик кучларда мужассам бўлган эрксевар Россияни ҳам кўришга қодир бўлган эдилар.

Туркистоннинг Россияга қўшилув ҳодисаси Урта Осиё халқларининг тарихий тақдирида катта бурилиш бўлди. Туркистонни Россияга қўшилишидаги тарихий-объектив фазилатлардан энг муҳими бу ўлканинг Шарқда мустабид жаҳонгирлар дастидан ва Ғарбнинг йиртқич империалистик босқинчилари таҳликасидан эсон-омон қолишида бўлди. Шу билан бирга асрлардан бери Урта Осиё феодал хонликлари ўртасида давом этиб келган қонли, бемаъни, харобакор низоларга хотима берилди.

Шу ҳақиқатни ўз вақтида тўғри англаган пешқадам зиёлилардан бири Фурқат бўлди. Фурқат бу масалага қарашини, кейинча 1903 йилда ёзган бир шеърида жуда равшан баён қилган:

Қадим айём, хонлар асрини кўрғап, эшитганмиэ,
Ҳар ойда бир тарафдин ёв чиқиб элга зиён этди..
Бир-икки газ қизил чит найзага боғлаб алам айлаб,
Кўшин тортиб неча ерларни торожу талон этди.

«Икки газ қизил чит»ни алам (байроқ) қилиб олган феодал ҳукмдорларнинг ўзаро низоларидан, бу қонхўрлар (саффоқлар)нинг жабру жафосидан нажот келтирган куч «Русия халқи» эканини шоир миннатдорчилик билан қайд этади:

Кўп элни ноҳақ қилди у саффоки жоҳиллар,
Боласини етим, хотинларин бехонумон этди.
Қачон Русия халқи қўйди юз Фарғона мулкига,
Мусулмонларни ул шўри балолардан амон этди.

Ўз халқининг тақдирида янги уфқларни кўра билган Фурқат феодал поэзиясининг қотиб қолган схоластик шакллари парчалаб, назирачилик моддасини рад этиб, янги типдаги поэзияни яратди. Феодал-сарой ва диний-тасаввуф адабий мактабларида сохталашиб қолган символик, қонсиз ва жонсиз назмлар янги замонанинг руҳини изҳор қилолмас эди, албатта!

Шунинг учун Фурқат Муқимий билан қўлга-қўл бериб, янги реалистик адабиётнинг пойдеворини яратди, классик поэзиямиздаги тараққийпарвар майларни ижодий эгаллаб, ҳаётнинг ойнаси ва жарчиси бўлган актив социал поэзия яратди. XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган янги ўзбек адабиётининг асосий хусусияти, унда ҳаётий конкретликка интилишда, ижтимоий ғояларнинг устулигида, яхшилик идеалининг кураш тушунчаси билан боғланишида кўринади.

Муқимий билан Фурқатнинг ҳаётни акс эттиришларида, яъни уларнинг реалистик методларида муҳим бир фарқ кўзга ташланади. Бу фарқ икки шоирнинг воқеаларни типиклаштиришида аён кўринди. Агар Муқимийнинг социал поэзиясида биз асосан ёмонликни танқид этиш, номаъқул ҳодисаларни инкор қилиш тенденциясини кўрсак, Фурқатда аксинча яхшиликни тасдиқ этиш, маъқул ҳодисаларни иқдор қилиш тенденциясини кўрамиз. Шундай қилиб, биз Муқимийда танқид ва инкор усулининг, Фурқатда эса тасдиқ ва иқдор усулининг устулик қилганини кўрамиз. Бу жиҳатдан қараганимизда, Фурқатнинг «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида» номли шеъри шоирнинг ижодий платформаси десак хато қилган бўлмаймиз. Фурқат шоирнинг вазифаси воқеликдаги яхши ҳодиса ва гўзал ҳолатни тараннум қилишдир, деб билади:

Ёзай нуқтаи шоир аҳволидин,
Баён айлабон қил ила қолидин.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,
Уни яхши сўз бирла тавсиф этар.

Ҳаётдаги бу яхши нарсалар, «хуш кўрилган» нарсаларни Фурқат санаб чиқиб, булар қаторига «музайян» иморатларни, кошоналарни, «олий мақом бошларни», кенг уваларни, «камол топган» фозилларни, чиройли, «соҳибжамол» кишиларни қўшади. Яхшиликни, яхшиларни, гўзалликни ва гўзалларни куйлашни Фурқат ўз олдига шиор қилиб қўяди. Бу муносабат ила Фурқат ҳаётда — ижтимоий ва шахсий турмушда рўй бериб турган яхши, мутараққий ва умуман «ибратомуз» воқеаларни ташвиқ ва мадҳ этиб беришни шоирнинг ва шеърнинг асосий вазифаси деб билади ва янги поэзияга баҳо бераётганида ҳам шу талабни асосий меъёр қилиб қўяди. Юқорида айтиб ўтилган «Шоир аҳвол ва шеър муболағаси хусусида» деб аталган шеърда автор Россиядаги илму фан, техника ва иқтисодий ютуқларни бориб кўрмаган юртдошларга шу тўғрида кенг маълумот бериб, уларнинг кўзини очиш шоирларнинг вазифасидир деб, ижодда янги принципни олға суради:

Чунончи, биз эллар — мусулмон эли,
Хусусан, биз оз халқни Фарғона эли —
Бориб Русия шаҳрида турмаган,
Алар расму тартибини кўрмаган,
Кўриб қолса ногоҳ имкон ўлуб,
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб.
Агар шоир одам томоша қилур
Таажжуб кўруб, назм иншо қилур...

Шу парчада баён этилган фикрлар Фурқатнинг бадиий-эстетик қарашлари учун ғоят характерлидир. Шоир ўз ижодининг бош мавзуи ва илҳом манбаи қилиб ҳаётдаги яхши ва ижобий воқеаларни олмоқчи бўлади ва буларни

топиб олади ҳам... Бинобарин, шоир ўзининг қилиши керак бўлган ижодий хизматини қуйидаги сўзлар билан якунлайди:

Ёзармиш басе шод бўлса кўнгул,
Ва ё ғамга муътод бўлса кўнгул.
На ҳол ўлса унга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунга лойиқ қилиб,
Баҳарҳол яхши сўз бўлса тақрир этиб,
Қилурмиз баён элга тақрир этиб...

Ҳаётга бўлган шу муносабат, албатта, воқеликни идеаллаштириш деб тушунилмаслиги керак! Шоир «ғамга муътод бўлган» кўнгиллар ҳақида гапирар экан, демак, ҳаётнинг кўп аччиғларидан ҳам тўла воқиф. Лекин шеърятга илҳом бахш этувчи воқеаларга келганда, у яхши, ижобий, ҳузурбахш ҳодисаларни устун қўяди. Ҳатто умрининг энг оғир, машаққатли пайтларида ҳам Фурқатнинг мисраларида танқид ва сатирик кулги эмас, ҳазин шикоят мунглари эшитилади. Қизиғи шуки, Фурқат умрининг сўнгги даврида, Еркентда турган чоғларида, у ердан туриб Марғилондаги дўсти Мулла Тошболтуга ёзиб юборган манзум хатида унга ҳар хил маслаҳатлар беради ва шулар қаторида норасо, нолойиқ одамларга эътироз билдирмасликни, улардан шикоят қилмасликни тавсия этади:

Қилурман дўстлигдан бир насиҳат сенга Тошболту,
Бўлурсан гар қабул этсанг ани аҳаи сафолардин.
Расолиғ орзу айлаб камола гар етай дерсан,
Таарруз айлама ҳам шиква қилма норасолардин.

Фурқат Фарғонада қолдириб кетган маслакдош дўстлари Муқимий ва Нисбатийларнинг вафоти хабарини эшитиб маъюс бўлди, аммо Тошболтуга улардек ҳажвий-сатирик асарлар ёзишдан воз кечишни маслаҳат беради:

Муқимий, Нисбатийни нисбатини мен сенга бердим,
Алардек бўлма лекин, ўзни тўхтатгил ҳижолардин!.

Масалани шу тахлитда қўйганимизда Муқимий ва Фурқатнинг ижодидаги индивидуаллик кўзга яққол ташланади. Зероки, ўз халқига, ўз эл ва юртига садоқат билан хизмат қилган икки пешқадам шоирдан ҳар бири ўз талант, майл ва шахсий қаноати доирасида ижтимоий адабиёт фаолияти кўрсатганлар: биттаси, ёмонликдан кулиш; иккинчиси, яхшилиқни куйлаш орқали... Биттаси, ёмонликни инкор қилиш орқали яхшиликка йўл очмоқчи; иккинчиси, яхшилиқни инкор қилиш орқали ёмонликнинг йўлини тўсмоқчи бўлган. Шундан кўринадики, ҳар иккала шоир ўзбек халқининг ижтимоий фикрий тараққиётида зарур, лозим ва қонуний роль ўйнаганлар.

II

Ўзбек адабиёти тарихида бизга маълум ёзувчилар орасида энг кўп саёҳат қилган, Осиё, Европа ва Африканинг кўп мамлакатларини ўз кўзи билан кўриб-билган жаҳонгашта шоир, шубҳасиз, Зокиржон Фурқатдир. Шуниси характерлики, ўзининг «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» деган шеърда Фурқат шеърнинг маърифатпарварлик функцияси ҳақида гапирётганида, ёзувчи бевосита кўп жойларни бориб кўриши кераклигини ва буларни ўз асарларида акс эттириши лозимлигини уқтириб туриб, бу типдаги ёзувчиларга ўрناк сифатида машҳур эрон-тожик адиби Саъдий Шерозий (1184—1291)ни қўяди.

Чунончи, саёҳатда Саъдий юруб,
Китобига ёзди кўп ишлар кўруб...

Бу байтда диққатга сазовор фикр шундан иборатки, Фурқат Саъдий ижодига мазмун бўлиб қолган материалнинг ҳаётдан, кўрилган, билинган воқеликдан олинганини буюк ёзувчининг характерли бир хислатидай уқтириб ўтади. Шу важдан, Саъдийнинг кўп мамлакатларни зиёрат этгани Фурқат назарида унинг катта фазилати деб баҳоланади:

... Сафар айлади неча йил баҳр аро,
Қилиб неча кун сайри ҳар шаҳр аро.
Ўшал шаҳарларда томоша қилиб,
Туриб неча кун анда маъво қилиб,
Кўруб ҳар нечук мардум ойинини,
Алар расму қонун ила динини,
Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила
Гаҳи назми тулу, гаҳи қаср ила...

Маълумки, Муслиҳиддин Саъдий ўз даврида Яқин ва Урта Шарқнинг кўп мамлакатларини айланиб чиққан эди. Фурқатнинг ҳам жаҳонгашталиги ҳаммага маълум!.. Олис юртларда юриш, турли мамлакатлар, халқларнинг ҳаётига қизиқиш, юрилган элларни, воқеаларни тасвир тематикасига киргизиш, хорижий халқлар ва динлар ҳақида ҳурмат билан гапириш... ҳар иккала ёзувчи учун муштарак хислат бўлиб, уларни яқинлаштиради. Бу ҳолат уларнинг ижодида реалистик майлларни кучайтиришга олиб борган омил бўлиб қолган.

Фурқатнинг дунё ҳақида ва дунёдаги реал ўлкалар ҳақидаги тасавури одатда биз ўйлаганимиздан кўра анча кенгроқ ва тўлароқдир. Одатда, адабиётшуносларимиз Фурқатнинг Бомбайдан туриб Тошкентга ёзган «Мактуби»да тилга олинган шаҳар ва мамлакатларни санаб чиқиш билангина кифояландилар, холос:

Ер юзида кўрмадим Бўмбай шаҳри азим,
Гарчи кездим Миср ила Истамбул булғорлар...

Шунинг устига шоирнинг Еркентдан Марғилонга юборган хатини кўзда тутиб, унинг Қашқарда бўлганини қўшамиз.

Фурқатнинг ўз шеър ва мақолаларида, хонаси келганда, зикр қилган жўғрофий нуқталарга суюниб, унинг сафар йўлларини кўз олдимизда жонлантурсак, жуда мароқли бир манзаранинг гувоҳи бўламиз. Ахир бу одам Қўқонда тутилган ва кўп йиллар у ерда яшаган. Сим (Фарғона шаҳри) да ишлаган, Фарғона водийсининг кўп қишлоқ ва шаҳарларини кўрган, Марғилонда қўноқ бўлиб турган, Тошкентда адабий йиғилишларда янги ғазалларини ўқиган, мадрасалар ҳужрасида муқим бўлиб, шу билан бирга Туркистон пойтахтининг илғор рус кишилари билан ошнолик қилган, «мусулмон учун жоиз бўлмаган» томоша ва мактаблар билан танишган.

У вақтлар (1891 йилда) ҳали Ўрта Осиё темир йўли Тошкентга келиб етмагани учун Фурқат Самарқандгача от-аравада боришга мажбур бўлган. У ердан Закаспий темир йўли орқали Бухоро, Чоржўй, Ашхободдан ўтиб, денгиз орқали Бокуга борган. Бокудаги маданий муҳитлар билан танишгандан кейин Тифлис орқали Ботумига жўнаган (Боку—Тифлис—Ботуми темир йўли 1883 йилда қурилиб бўлган эди). Ботумида пароходга тушган Фурқат Туркиянинг Қора денгиз бўйларини ва шу соҳилдаги шаҳарларни (Трабзун, Сампун, Синопни) сайр этган. Кейин Босфор бўғозидан Истамбулга тушган. У узоқ вақт Истамбулда турганини бир мактубида ўзи айтади:

Дегилким: — Эй Арастуи замона,
Билурда набз ташхиси ягона:
Келибман олдидан меҳмонингизни,
Хўқондий, яъни Зокиржонингизни.
Юрубдур ўйнаб Истамбулда хушнуд,
Эрур аҳволи кундан-кунга беҳбуд.

...Мижозига мувофиқ Рум ҳавоси,
Анинг-чун турмак ўлмиш истизоси!

Фурқат Истамбулда турган маҳалларида яқин атрофдаги бир қанча шаҳарларга ва ўлкаларга ҳам сафар қилган. Унинг Булғористонда (Болгария) ва Юнонистонда (Греция) бўлганлиги асарларидан аниқ кўринади.

Фурқатнинг шеърларига асосан унинг жаҳонгашталиқ тақдирини кўз олдига келтирсак, тахминан унинг саёҳат маршрути қуйидаги нуқталардан иборат бўлган, деб ўйлаш мумкин.

Шоирнинг Юнонистон ва Булғориянинг қайси шаҳарларида бўлганини аниқ белгилаш амри маҳолдир. Лекин кейинги сафар манзилларини тахминлаш, умумий маршрутнинг асосий йўналишига қараб чамалаш мумкин. У Истамбулда Мармара денгизига воқур (пароход)га тушиб, Дарданель (Чаноқ қалъа)дан ўтиб, Оталар (Эгей) денгизига чиқади ва Шарққа қараб юривчи пароходларнинг олатда тўхтайдиган манзилларини сайру томоша қилади. У Урта ер денгизига чиқиб, Анатулининг Измир, Анталия, Мерсия шаҳарларини кўради, Искандарун (Александрия)да тўхтайдди. Ливан (Лубнон)нинг Байрут шаҳарида бир оз дам олади. У ердан Мисрга яқинлашиб Порт-Саидда тушади. Исмоилия, Қоҳира, Искандария, Ал-Мансураларни зиёрат қилиб қайтади. Сувайш каналидан Қизил денгизда Жанубга қараб сузади. Йўлда Арабистон ярим оролининг, яна тўғриси Хижоз ўлкасининг Жадда портига тушиб карвон билан Маккага боради. Кейин қайтиб яна пароход билан Қизил денгиздан Бобил — Мандаб бўғозидан Баҳри Уммон (Араб) денгизига чиқади, Аданни томоша қилади. Бу ер-

¹ Фурқат «Танланган асарлар», 175-бет. 1958 йил. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. Тузувчи Холид Расул. Тошкент. Бу мактуб («Сабоға хитоб») бошича нашрларда учрамагани учун бу ерда унинг қаердан олинганини кўрсатишни лозим топдик.

дан тўғридан-тўғри Ҳиндистоннинг Бомбай шаҳрига келиб қолади.

Мен тарафдин сўрсангиз кайфияти ҳолат агар,
Қолмасин маффи кўнгулда айлаини изҳорлар.
Икки ойдурум, келибман Маккадин Бомбайдаман,
Шодмен алҳамдулиллоҳ, кўрмадим озорлар.

(«Бомбайдан хат»)

Фурқатнинг умуман, Ҳиндистонда қанча муддат турганини қатъий айтиш анча қийиндир. Аммо ҳар ҳолда унинг турли шаҳарларида бир қанча муддат туриб, кўп ҳодисаларнинг гувоҳи бўлганини унинг мақолаларидан биламиз. Масалан: «Бомбайдан хат»нинг («Фурқат шоир Бомбай шаҳридан Маҳмудхўжага юборган назми ушбудур» деган сарлавҳа остида) «Туркистон вилоятининг газети»да 1893 йил 30 апрелда босилгани, инглиз мустамлакачи кўшинлари билан афғон қабилалари ўртасида бўлиб турган урушлар ҳақидаги хабари эса, ўша газетада 1897 йил 23 ноябрда эълон қилинганини ва бу хабарни Ёрқентдан юборилганини эътиборга олсак, Фурқат Ҳиндистонда тўрт йилдан ошиқ юрганини айтишга тўғри келади. Шундан маълумки, Фурқат Ҳиндистонга бормасдан олдин икки йилни (1891—1893) Туркия ва Араб мамлакатларида ўтказган.

Фурқат Бомбайдан Деҳли, Мирут, Лоҳур, Гужранвало, Кашмир (Сринагар, Жамму орқали Чин тупроғига ўтиб Хўтанга ва у ердан Ёрқентга борган ва у ерда 12 йилча яшаб, вафот этган.

Фурқатнинг жаҳон йўлларида босиб ўтган манзиллари-га ясалган тахминий ва жуда қисқа бир схеманинг ўзи ҳам унинг сермаъно, серможаро ва саргузаштли умр кечирганига далолат қилади. Менингча, адабиёт тарихчиларимиз, жўрофиячиларимизнинг ёрдами билан Фурқатнинг саёҳат-

ларини кўрсатувчи бир харита тузганда бу жуда муҳим тарбиявий, маърифий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган бўлар эди. Бундай харита шоиримизда дунёқараш ва тажриба доирасининг нақадар кенг бўлганини, халқаро дўстлик традицияларининг бизнинг адабиётимиз тарихида чуқур илдиз олганини яна бир карра исботлаб берган бўлар эди. Бунинг учун нима талаб қилинади? Аввало ўша даврдаги халқаро йўлларининг реал маршрутини, жумладан, Яқин ва Урта Шарқ йўлларининг сувда ва қуруқдаги изларини аниқлаш; иккинчисидан эса, Фурқат асарларини синчиклаб текшириб, айрим имо ва ишораларни шарҳ ва тафсир қилмоқ, илмий таҳлилдан ўтказмоқ шарт!

Демак, Фурқатнинг илмий биографиясини яратмоқ вақти келиб етгандир. Шунга боғлаб машҳур шоиримизни ҳам чуқур систематик текшириб, унинг шоир, одам ва мутафаккир сифатида яхлит сиймосини вужудга келтириш зарур. Ҳозиргача Фурқатни ўрганиш, асарларини тўплаш ва оммалаштириш ҳамда унинг таржимаи ҳолини бир тартибга солиш доирасида чекланиб қолинган бўлса, энди унинг ижодини, дунёқарашини, адабий маҳоратини, адабиёт тарихимиздаги ролини поэтик проблематикасини, адабий текстларини марксча-ленинча адабиётшунослик талабларига риоя қилиб тадқиқ этмоқ лозим. Хулоса қилиб айтганда, том маъноси билан, Совет фурқатшунослигини яратиш ҳозирги кунда адабиётчиларимизнинг шарафли бурчи бўлиб қолди.

III

Фурқат ҳаётининг оғир фожиаси шундан иборат бўлганки, у ўз азиз ватанини астойдил севган ҳолда 18 йил ватандан жудо бўлиб юришга ва ғурбатда ўлмоққа маҳкум бўлди. 33 ёшида Ўзбекистондан жўнаб кетган шоир ўз юр-

тига қайта олмади ва ҳаётининг энг етук даврини (33—51) севган ватанидан ироқда ўтказишга мажбур бўлди!

Фурқатнинг хорижий мамлакатларга саёҳат қилиб, у ерда турғун бўлиб қолишига асосий сабаб нима? Бу саволга ҳозирча аниқ ва ишонтирарли жавоб бериш анча мушкулга ўхшайди! Гарчи Фурқатнинг Еркентдан Тошболтуга ёзган манзум хатида баъзи бир имо-ишоралар Фурқат фожиасининг сирига калиддай кўринса-да, ҳақиқатда булар жиддий сабаб бўлмай, хонаси келганда айтилган айрим фактлардир.

Худо бермиш икки фарзанд — Нозимжону Ҳокимжон,
Қачон бўлғай кўнгул узмоққа бу кўзи қаролардин?

Бу байтга қараб, Фурқат Еркентда оила қилгани учун ватанга қайтиб келолмади, деб ўйлаш масалага юзаки қараш бўлар эди. Чунки Фурқатнинг Еркентда аёлманд бўлиб қолиши, унинг ватанжудо бўлишига асосий сабаб эмас, балки у ерда қолишга қарор қилишнинг натижаси бўлган. Зотан шоирнинг кўп йиллик саёҳатдан кейин Еркентга бориб турғун бўлиб қолганини биламиз.

Вагарна қиблагоҳимнинг мулоқотиға шойиқман,
Вале бордур гила андак амак бирла тағолардин.

Фурқат Кўқонда қолган амакиси ва тоғаларидан «андак» хафа бўлганини очиқ айтади. Аммо ватанпарвар ва жиддий бир шахс учун қариндошларидан хафа бўлишлик туфайли умрбод ватанга қайтмаслик гайри табиий вайдай кўринади. Зотан шоир ўзи шу мактубнинг бир жойида шундай деб ёзади:

Менга мунда муҳим ўлмоқ худо тақдири ўлмишдир,
Эмасдур бандалиқ, дам урмоғим — «чуноу чаро»лардин.

Яъни у демоқчики, ғурбатда қолишим тангри амрила бошимга тушган экан, мен бу ерда «нега — чунки!» деб туришим — бу ҳолатнинг сабабларини англайиб ўтиришим тўғри келмайди. Демак, Фурқат, ватанжудолик сабабларини очиқ айтиб беришни у вақтда лозим топмаган!

Бу масала ўзининг ҳал қилинишини кутади.

У Россиянинг Туркистонга нисбатан ўйнаган мусбат ролини яхши англайди. Аммо шу билан бирга бу ерда тургиси йўқ. Нега?

У Истамбул, Бомбай ва Ёркентдан ёзган мактублариди ватанни гоят соғинганини, дўстларни кўрмоққа жуда муштоқ бўлганини очиқ баён этади. Аммо бу ерга қайтишга ҳаракат қилмайди! Нега? Қандайдир бир мубҳам сабаб унинг йўлини тўсиб тургандай!

У 1905 йилда, Ёркентда турганида, рус-япон уруши муносабати билан рус аскарларига туҳмат тарқатган инглиз матбуотини ўз шеърларида ҳам, мақолаларида ҳам заҳарханда билан қаттиқ танқид этади. Аммо ўзи ёқлаган давлат тупроғига қайтиб келмайди! Нега?

Нега, нега ва нега? Бу «нега»ларни, шоир ўзи айтгандай, бу «чуну чароларни» ечиб бериш тарихчиларимизнинг, адабиётчиларимизнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ҳар ҳолда бу муаммонинг қайси тарзда ва қайси мазмунда ечилишидан қатъий назар, шуниси аниқдирки, Фурқат ижодида Ватан ва ғурбат куйлари асосий мазмунни ва бошқа мавзунни ташкил этувчи куйлардан ҳисобланади. Бу икки зиддиятли тушунчанинг, яъни Ватан ва ғурбат образларининг Фурқат шеърларида шундай ёнма-ён қўйилиши тасодифий бир ҳол эмас, албатта. Бу мавзунинг шу тарзда зиддиятли қўйилиши, масалан, Мунис ёки Муқимий каби шоирларнинг ижоди учун характерли бўлолмайди. Улар бутун умр бўйи ўз ватанларида, тор маънода, ўз юрт-шаҳарларида тирикчилик ўтказганлар.

Фурқат бўлса, ҳаммамизга маълум бўлганидай, мусофирчиликнинг изтироблари, ватанжудоликнинг аччиғини, гурбатнинг заҳмати, дарбадарлик ва ёлғизликнинг машаққатини тортган ҳассос бир санъаткор эди. Еркентдан эзиб юборган манзум хатида:

Ватаннинг иштиёқин тортарам гурбат гами билан,
Туруб эрдим қутулмай гуссау ранжу инолардин,—

деб нидо қилиши бежиз бўлмаган, ахир!

Бинобарин, Фурқатнинг ватанпарварлиги шу аспектда гоёяқ реал,— агар таъбир жоиз бўлса,— жисмоний бир ҳиссиёт даражасига кўтарилади. Бу нуқтаи назардан қараганимизда, бизнинг ўтмиш адабиётимизда Фурқат билан Бобир ўртасида, ҳар иккаласининг узоқ мусофирчиликда Фарғонага бўлган ҳасрати, интизори, иштиёқи ва қўмсашлари ўртасида муштараклик бор. Бобирнинг энг кўп суйган қофияси ёр-диёр иккилиги жуда зўр бадий ҳам гоёвий мазмунга эга! Бу иккилик бир бутунни — инсон ва юрт, шахсий саодат ва халқ, севги ҳам бурч проблемаларини ўз ичига олади.

Бу анъанавий ва гўзал иккилик Фурқат қалами остида янгидан тирилиб, янги ҳаётий муносабатларда янги ва ҳаққоний бир қувват билан жаранглайди. Мусофирчиликда дуч келган дўстининг бевафолигини кўрган шоир унинг юртидан ҳам айнаганини баён этмоқчи бўлиб ёр ва диёрнинг бир бутун, яхлит бир вужуддай олижаноб бўлишини орзу қилади:

Кечибдурман, сени ёр ўлса шояд деб, днёримдин,
Кетай ёр ўлмасанг эмди, диёринг ҳам днёр ўлмас.

Ватандан айрилиш зарурати Фурқатнинг идрок ва шууринда чинакам фожиа даражасига кўтарилади, десақ

янглишмаймиз. Дарҳақиқат, кишида андиша, изтироб ва чуқур ғалаён қай даражада мотамангиз бўлмоғи лозимки, шоир ўз дарбадарлигини овора итнинг дайдишига ўхшатиб қўйса?! Бундай бир ташбиҳга бориб етиш учун шоир нақадар маънавий мусибатга чулганган бўлиши керак, ахир!

Адашган ит каби Фурқат, қай борғум билолмасман,
Қачон бўлғайки, топқайман хабар ёру диёримдин.

Бу образ шоирнинг аҳвол-руҳиясини ифодалашга мос тушган бўлса керакки, бошқа бир шеърида («Адашганман» радибли мухаммасида) яна шу ўхшатишни қўллади:

Югурсам ҳар тарафга, айб қилмангким, бу водийда
Мисоли телба итман, карвонимдан адашганман.

Ватандан айрилиб, гурбатда юриш ҳолатини яна бир ғазалида тасвирламоқчи бўлганида, шоир «қафас» сўзини истиора қилиб ишлатади:

Пару болим тўкилди, масканим охир қафас бўлди,
Муҳаббат йўлида Фурқат, ватандин айрилиб қолдим.

Айрилиқнинг, ғариблиқнинг даҳшатини янада таъсирчан ва кучли эмоцияларда бериш мақсадида Фурқат радифлардан ҳам зўр маҳорат билан фойдаланган. Маълумки, ҳар қандай сўзни ҳам радиф қилиб ишлатавериш мумкин эмас. Уста шоирларда радиф маълум бир бадий ва ғоявий вазифа ташийди. Мисра ё байт ва ёхуд банд охирида нуқул қайтарилиб турган битта сўз ёки бир таъбир китобхоннинг диққатини ўзига тортади, авторнинг муддаоиси қаерда эканини уқтириб беради, аслда шоирни ҳаяжонлантирган ҳолат-руҳия нимадан иборат эканини

кўрсатади. Мана шу қоидага риоя қилиб Фурқат ҳам ўзининг ғурбатзадалигини кескинроқ изҳор қилиш учун (мисолларда кўрилганидай) «адашганман», «айрилиб қолдим» каби шикоятмуз ва ғамли сўзларни радиф қилиб ишлатган.

Шоир-Истамбулдан юборган манзум хатида Тошкентни қай даражада соғинганини, у шаҳарнинг гўзал жойлари, ватанни унутолмаётганини изҳор этади. Бир кун «Миллат боғи» деган паркда ўтирганда ватандаги дўстларини қаттиқ соғиниб, сабо (шаббода)га мурожаат қилиб, ёру биродарларига салом юборади ва ўз ғариблик ҳолатидан нолийди.

Аё боди сабо, оллоҳ учун тур,
Ўзингни Тошканд шаҳрига еткур.

Тошкентга бориб қолгач, дўстларга шу сўзларни етказишни сабодан сўрайди шоир:

Бор экан Фурқат отлиғ бир ғарибинг,
Висолинг давлатидан бенасибинг.
Ўзи Хўқандий, аммо исми Зокир,
Қазоро Рум аро бўлмиш мусофир.
Маишат бобида билкулли масрур,
Жамолингдан ғами шулдурки, маҳжур.
Ғамингдин кеча тонг отқунча йиғлар,
Тонг отқоч доғи кун ботқунча йиғлар..

Қизиғи шуки, Фурқат мусофирчиликда моддий-иқтисодий оғирчиликлардан шикоят қилмайди. У аксинча «маишат бобида билкулли масрур» бўлганини эътироф этади. аммо маънавий-руҳий азоблар, ҳасрат ва изтироблар, ватан соғинчи уни оғир кайфиятларга солганини яширолмайди. Мазкур мактубда шоир Истамбул боғларида шоду

хуррам юрган одамларни (мардумни) кўриб, ўз юртини ва
дўсту ошноларни хотиралаганини нолакор байтларда изҳор
ётган:

Бу гулшанким, наими файзи рабдур,
Гули хиаму ҳаё бирла адабдур.
Эҳи боғеки, «Миллат боғи» дерлар,
Хўтан мушки қаро тупроғи дерлар,
Ичим қон ўлди даврон ғуссасидин,
Бу даврон ичра ҳижрон ғуссасидин.
Келибман бир думоғим чоғ этай деб,
Кўнгулни дарду ғамдин соғ этай деб.
Кўрубон ғунчадек мардумни хуррам
Дилим чок айлади савсан каби ғам.
Алар чун айлагач сайру сафолар,
Эсимға тушди ёру ошнолар...

Ватанга мафтун бўлиш, шу билан бирга уни кўришдан
маҳрумлик, балки унга қайтолмаслик!

Ватанда жафо тортиш, шу билан бирга ғурбатда ҳам
изтиробларга дучор бўлиш!

Ватанни ва бу ватан қўшилган давлатнинг шаънини
ҳамма ёқда ва айниқса ғурбатда ҳам катта эҳтирос билан
ҳимоя қилиш ва шу билан бирга, бу ватандан қувғинда
юриш!

Бир форсий шеъридаги шу байт шоир тақдиридаги
фожианинг кескинлигини очиқ изҳор этади:

Дар ватан аз жаври гардун хуррами моро набуд,
Ия чу толе будки, ёраб, дар ғариб нез нест!

Маъноси:

Ватанда бизга фалакнинг жабру жафоси туфайли
хурсандчилик насиб бўлмайди,

Ёраб, бу қандай толедирки, ғарибликда ҳам бизга
хурсандчилик йўқдир!

Бу оғир ва бадбин кайфиятларга тушиб қолган шоир ватанжудалик мусибатини тақдирнинг, ёзмишнинг амри билан юз берган ҳодиса деб изоҳлашдан бошқа чора тополмайди:

Ғамим кўп, ай кўнгул, сен беҳабарсан оху зоримдин,
Фигонким, гардиши даврон айирди ўз диёримдин!..

Фурқатнинг бошқа бир ғазалининг мақтаида (яъни сўнгги байтида) бу тезис яққолроқ ифодаланган:

Айди:— Эй бечора қилдинг не учун тарки ватан?
Мен дедим:— Ғурбатда Фурқат бор экан тақдирида!..

Бу ерда шоир сўз ўйини қилиб «Фурқат» сўзини ҳам ўз адабий тахаллуси қилиб, ҳамда унинг арабча луғавий маъноси (айрилиқ)ни назарда тутиб фойдаланади.

Бу фактда тақдирнинг ажиб тасодифини қаранг: Зокиржон, ҳали ватанида эканлигида, ўзига номи мустаор (яъни тахаллус) қилиб «Фурқат» сўзини олган эди. Албатта, у чоғларда, кейинчалик бошига тушадиган саргузаштларни, яъни ўз элу юртидан айрилишни билмас эди.

Аммо шоирнинг ҳаётий тақдири шундай бўлдики, у ҳақиқатан ҳам юртидан, халқидан, ёру биродарларидан айрилиб Яқин ва Урта Шарқнинг чангли йўлларида дарвишлик асосини қўлига олиб дайдиб юрган мусофирга ўхшаб асир, қолоқ, мазлум ўлкаларнинг бир уфқидан иккинчи уфқига кўчиб юришга мажбур бўлиб қолди.

Шоир бу аччиқ ҳақиқатни қуйидаги мухаммасида кўп кучли ифодаларда баён этади:

Қадимни ҳам кўранлар ишқ борн меҳнати дерлар,
Танимда нотавонлар бонси ғам ҳасрати дерлар,
Қаёнда бўлса бир ғурбаткашида, улфати дерлар,

Замон аҳли таҳаллус бу сабабдин Фурқатий дерлар
Неча йилдирки, ошуби замонидин адашганман.

Қадимий таъбир билан айтилганда, шоирнинг исми унинг жисмига мос тушган эди. Ҳаётнинг кўп мураккаб ва чалкаш йўлларида шундай бўлар экан! Агар Фурқатнинг ҳамшаҳари, дўсти ва маслақдоши бўлган Муқимийни эсласангиз, унинг ҳам исми жисмига уйғун. Маълумки, «Муқим» — бир жойда тургун бўлиб қолган киши дегани бўлади. Ҳақиқатан ҳам, Муқимий ўзбек тупроғидан ташқари чиқмай бутун умри Қўқон, Бухоро ва Тошкент доирасида ўтган, Фурқатнинг ҳаёти эса Осиёнинг бағрида бошланиб, Туркистон саҳролари, Кавказ, Кичик Осиё, Болқон, Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Кашмир, Хитой, Қашғар мамлакатларидан, ўнлаб денгизлардан, сув карвон ва темир йўллардан, юзлаб шаҳарлардан ўтиб, айланиб катта доира ясаб, яна Осиёнинг марказида тугалландики, бу ажойиб сафарнинг саёҳатномаси ёзилмаган ёки ёзилган бўлса-да, ҳозиргача топилмаган кўп ачинарли бир ҳолдир.

IV

Фурқатнинг ҳаётий ва ижодий фожиасини ва бунинг сабабларини батафсил таҳлил қилиш ҳозир бу хусусда қўлда мавжуд бўлган материаллар негизида анча мушкул бўлса-да, шоирнинг муҳитга ва турмушга муносабатини ва шу орқали унинг мусибатини англаш, асосий чизиқларда изоҳлаш, — бордию фаразия тариқасида бўлса ҳам, — ортиқча бўлмаса керак! Бу проблема Фурқат ва муҳити, Фурқат ва замонаси, Фурқат ва жамият, пировардида Фурқат ва у даврдаги ижтимоий тузум масалаларига боғланиб қолади. Бу эса ўз навбатида эксплуататорлар жамиятида зиёлининг тақдири масаласига уланади.

Фурқатнинг ўз юртидан кетиши ҳам, бирон маконда қарор тополмаслиги ҳам, унинг тақдиридан шикоятчи ҳам у даврда тараққийпарвар зиёлиларнинг қадрига етилмаганидан, аксинча — улар таъқиб, таҳқир ва тазйиқ остида қолганидан келиб чиқар эди. Бўлмаса:

Юрай дерман чиқиб сахрога эмди ваҳшийлар бирла,
Замона мардумидан топмадим ҳаргиз вафо истаб,—

дермиди Фурқат! Бу — ўша дарбадарликнинг асл сабаби эмасми?

Бўлмаса:

Бу ғамлар шарҳа-шарҳа айлаган кўнглим ғами шарҳин
Қилурға топмасам найлай анису ғамзадо истаб?—

дермиди шоир?!— Бу бағритош муҳитда, ҳали уйғонмаган ижтимоий заминда зиёлининг ёлғизлик фожияси эмасми?!

Бўлмаса:

Меҳрибонлик пеша айлаб, кимга кўргуздим вафо.
Тарки меҳр айлаб менга қаддим фузун қилди жафо.
Йўқ эрур мандек киши толе забун бахти қаро,
Минг вафога бир вафо ҳам кўрмадим олам аро,
Қолмамиш бўлгай магар аҳли вафолардин бири!—

дермиди аламзада куйчи?! Бу — энг олижаноб ҳисларга жавобан фақат ёмонлик, хиёнат ва жафо кўрган юракнинг самимий ноласи эмасми?!

Маълумки, ҳар қайси эксплуататор жамияти ўзининг туб моҳияти, чин табияти билан интеллектнинг (фикр ва ақлнинг) ашаддий душманидир. У асл инсоний майллари, умумбашарий хислатларини бўғишга олиб боради. Эксплуататор жамиятидаги ҳоким синфлар ўз ҳокимиятини,

давлатини, мафкуравий монополияларини, иқтисодий позицияларини мустаҳкамлаш учун бир қисм зиёлиларга муҳтож! Аммо бу тор синфий манфаатлардан ташқари чиқадиган олижаноб истаклар, ҳақиқий гуманистик ғоялар, чин ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик, шахсий эрк, ижтимоий оҳангдорлик категориялари текнихўр ва худбин синфларга бус-бутун ётдир.

Фурқат фожиасининг туб сабаби шунда! Бу масаладаги қарама-қаршилик ҳам тадқиқотчининг диққатига сазовордир. Бир томондан шоир ўз даврида пешқадам, халқпарвар идеологларнинг хору зор, залил ва малул бўлганини кўради ва шахсан ўзи ҳам бунинг жабру жафосини тортади. Иккинчи томондан эса,— яна тўғриси,— шу аҳволга, шу инсофсизликка қарамасдан, Фурқат улуғ маърифатпарвар сифатида илм ва маърифатнинг, мактаб ва тарбиянинг, билим ва тажрибанинг, техника ва ҳунарнинг лозимлигини, халққа зарурлигини ҳормай-толмай талқин ва ташвиқ этади. Бу факт жуда зўр аҳамиятга эга! Чунки, ёруғлик ва нур ташувчи зиёлиларнинг (ўша вақт таъбири билан айтилганда, орифларнинг, доноларнинг, донишмандларнинг, мунавварларнинг) ўз замонасига ўгай фарзанд бўлиб қолишлигини Фурқат ўткинчи бир ҳолат деб англайди ва пировардида ақл, фикр, илму фан, даҳо, урфоннинг кишилик жамиятига буюк неъмат ва саодатлар келтиришига имони комилдир. Демак, шахсий машаққат, заҳмат ва ранжу инолар хулқан, табиатан, аслан некбин (оптимист) киши бўлган Фурқатни бадбинликка (пессимизмга) чулғатолмайдди. Шарқ мутасаввуфларининг дунёни ақл ва билим билан фаҳмлаб олиш мумкин эмас, деб талқин қилган «Лоақлия» таълимоти Фурқат учун тамомила ёт нарса! Ғарб буржуа олимларининг ҳар хил Юм ва Кант муридларининг объектив воқеликнинг ақл тарозусига сиғмаслиги тўғрисида тарқатган ҳар хил агностик назариялари ҳам Фурқатга бегона!

Аммо Фурқатда билимнинг бориб-бориб бир кун тангана қилишига бўлган чуқур ишонч уни зиёли ва муҳит ўртасидаги қарама-қаршиликни ҳаспўшлагга олиб боролмас эди ва олиб бормади ҳам... Зероки, кўрганларини ростгўйлик билан баён қилиш санъаткорнинг виждоний бурчи эканини шоир яхши билади.

Шунинг учун:

Куймасун бу савдода не учун димоғимким,
Ранжу ғуссада доно кечса, шод-нодонлар!—

деб фиғон кўтаради!

Шунинг учун:

Чарх кажрафторнинг бир шевасидан доғман,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур,—

деб аччиқ ҳақиқатни иқрор этишга мажбур бўлади!

Бу даврда чор Россиясининг мустамлакасига айланган Урта Осиёнинг тақдирида юз берган зиддиятли ҳолатни ўйлаб изоҳлашда қарама-қарши кайфиятларга тушган шоир ҳақсизликнинг ҳамон ҳукм суриб келганини кўриб хафа бўлади. «Туркистонни мустамлакага, Бухоро амирлиги билан Хева хонлигини эса ярим мустамлакага айлантириш билан чор ҳукумати феодал эксплуатация шакллари ни ҳимоя қилар, Урта Осиё меҳнаткашлар оммасининг революцион хуружларини бостириб турар эди»¹. Ҳақсизликни, инсофсизликни кузатиб турган шоирнинг яхшилик ва гўзаллик ҳақидаги идеаллари шундан ранжир ва ёмонликнинг иддизларини аниқлашдан ожизлик қилар эди.

¹ «СССР халқларининг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикр тарихидан очерклар», II т. 802-бет. 1956 йил. Москва.

Чунки, «Фурқатнинг тарихга, ижтимоий воқеаларга қараши идеалистик тарзда эди»¹.

Шулар орқасида у халқ оммасининг ижтимоий тараққиёти йўлидаги ижодий ролини етарли даражада тушуниб ололмаган эди. Фурқат «бир ёлғиз мутафаккир бўлиб, халқ оммаси билан камроқ боғланган эди»². Гарчи Фурқат, объектив равишда ўз халқининг прогрессив тенденциясини, унинг келажакка қараб интилишларини ўз асарларида акс эттирса-да, амалда, турмушда унинг бу истакларини фаҳмлайдиган кишилар жуда сийрак эди. Бундай бир шароитда Фурқат қандайдир бир маънавий ғариблик, руҳий мусофирлик сезиши ажаб эмас.

Бу ҳақсизликлардан, ёлғизликдан ва инсофсизликлардан нолиш Фурқат илҳомининг асосий куйларидан бири бўлган, балки адабиётимиз тарихида унга мустасно бир мавқе таъминлаб берган маърифатпарварлик гояларини тараннум қилишдан тўхтатолмайди.

V

Классик поэзиямизнинг ва биринчи навбатда Алишер Навоийнинг энг яхши анъаналарини, чунончи илму маърифатнинг инсон учун зўр маънавий омил эканини, илмнинг ижтимоий функциясини англаш ва масалани бу тарзда талқин этиш анъаналарини Фурқат янги тарихий шароитда ва янги юксак савияда давом эттирди. Фурқат учун бу янги тарихий шароит шундан иборат бўлдики, у ўз замонасида, реал воқеликда ўз идеалини, яъни илму маорифни яхшироқ уюштириш намунасини бевосита кўра олган эди. Туркистон Россияга қўшилгандан кейин бу ерда иқтисод, сиёсат ва маданият соҳасида вужудга келган ўзгаришлар

¹ Ўша ерда, 810-бет.

² Ўша ерда, 811-бет.

шоирнинг назаридан қочолмас эди, албатта! «Россияга қўшилиш Урта Осиё халқлари учун рус миллатининг илғор маданиятига яқинлашувига бошланғич бўлди»¹. Маданий ҳаётдаги янгиликларни кўрган, Тошкентга келиб кўп маданий-маориф муассасалари билан танишган Фурқат буларга маҳлиё бўлган эди. Дарҳақиқат, рус — Европа таълим-тарбия усули қанчалик чекланган, тор, юзаки бўлмасин, чириб кетган эски таълимга (усули қадимга) нисбатан юқори, тўлароқ ва тўғрироқ бўлиб, шубҳасиз, катта тараққийпарварлик аҳамиятига эга эди. Бинобарин, ўз халқининг бахтини, равшанлигини, ақлу идрокнинг ғалабасини ва шу орқали адолат, инсоф, дўстлик, одамгарчилик, ҳалоллик принципларининг тантанасини қизғин орзу қилган шоир, рус мактабларида, рус гимназияларида, рус театрида, рус матбуотида, рус муסיқасида, рус виставкаларида янги билимнинг, янги маданиятнинг тезроқ ва кенгроқ тарқалиши учун қудратли воситани кўрди.

Табий, билим ва маорифга шу қадар ташна бўлган Фурқат ҳақсизликни йўқотиб, фан ва адолатни жамиятда байроқ қилиб кўтариш учун бирдан-бир қурол деб маърифатни қабул қилдики, бу фактда таажжуб қиларлик ҳеч нарса йўқ. Жамият маразларининг ягона давоси деб илмни билиш ва уни шундай қилиб идеаллаштиришнинг гарчи-фалсафий негизлари идеалистик қарашлардан иборат бўлса-да, ўз даври учун, сафсата, схоластика, хурофот, жаҳолат, диний ақойид (догматизм) ҳукм суриб турган бир муҳитда шубҳасиз зўр прогрессив аҳамиятга эга эди. Мусулмон схоластик таълимидаги қотиб қолган дарс усуллари, ҳаёт, тажриба ва ижтимоий заруратдан бутунлай ажралиб қолган диний фанлар ва илоҳиёт билимлари бир томондан жоҳил, нодон, қайсар, худбин, авбош ва беахлоқ феодалларнинг тирик фикрига, фанга хусумат кўзи билан

¹ Уша ерда, 803-бет.

қарашлари, иккинчи томондан, мамлакатни ва халқни ҳа-
лоқат жарининг ёқасига олиб келган эдилар. Ана шу ша-
роитда янги, европача таҳсилда элга нажот йўли излаш,
Фурқатнинг ўз ватани олдида катта хизмати бўлди.

Фурқатнинг «Гимназия» сарлавҳали машҳур манзума-
сини эслайлик.

Эсизким, бизнинг ўтмиш хону беклар,
Кечиб ишратда зое субҳу шони.
Кетирмай ёнига бир аҳли доиш,
Ўзига хос этуб неча авоми.
Чу илму фазл элнин тутмадилар.
Қилибон тарбияда вҳтироми...

Шу парчадан кўринадики, Фурқат ўлкадаги қолақлик-
да феодал ҳокимларини айбдор қилиб, уларни журъат би-
лан танқид қилишгача кўтарилади.

Фурқатда масаланинг шу тақлидда қўйилиши, «илму
фазл»ни буюк ҳиммат билан ташвиқ этиш ва умуман шу
масалага қайта-қайта эътибор қилиш Фурқатнинг ижти-
мой-маданий фаолиятини маърифатпарварлик хизмати
деб баҳолашга тўла ҳуқуқ беради. Маълумки, Европада
(ва биринчи навбатда Францияда) XVII—XVIII аср-
ларда пайдо бўлган маърифатпарварларнинг фаолиятидаги
асосий шиор — феодал маданиятини танқид этиш ва янги
маданиятнинг яратилишига хизмат қилишдан иборат эди.
Ф. Энгельснинг таъбири билан айтганда, Францияда
маърифатпарварлар яқинлашаётган инқилоб олдида ки-
шиларнинг мияларини ёритдилар.

Россиядаги маърифатпарварлар — XIX асрнинг иккин-
чи ярмидаги буюк тараққийпарвар арбоблар — чернишев-
кийлар, добролюбовлар, писаревлар Европа маърифат-
парварларига қараганда янада чуқурроқ ва кенгроқ вази-
фаларни ўз олдларига қўйган эдилар. Россия тарихий

шароитининг тақозоси билан рус маърифатпарварлари ўз зиммаларига бир қанча мураккаб, сиёсий, ижтимоий, фалсафий, маданий, адабий вазифаларни олишга мажбур бўлдилар. В. И. Ленин Россиядаги маърифатпарварликнинг характерли белгиларини: «...Крепостной тузумга ва унинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий соҳаларидаги барча самараларига душманлик кўрсатиш, маърифатни, ўз-ўзини идора қилиш усулини, озодликни, ҳаётнинг европача шакллариини ёқлаш, халқ оммасининг ва бошлича бўлиб деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш...» деб таърифлаган эди. (В. И. Ленин, асарлар, 4-нашр, 11- т. 472-бет.)

Биз бу белгиларнинг деярли ҳаммасини Фурқатнинг ижтимоий, адабий фаолиятида учратамиз. У ҳам феодал тартибларига қарши овоз кўтарди, у ҳам маориф, маданият ва маърифатни куйлади, у ҳам озодликни тараннум қилди, у ҳам европача ҳаёт формаларини ёқлаб турди, у ҳам меҳнаткашлар оммасининг аҳволдан қайғурди.

Фурқатдаги маърифатпарварликнинг етакчи мотиви маориф ва илмнинг пропагандасидир. Фурқат ижодини уч қисмга тақсимлаб, иккинчи ва учинчи қисмларини лирика ва публицистика деб атасак, биринчи қисминий «маърифат поэзияси» деб белгилаш тўғри бўлув эди. Бу қисм поэзиянинг жони ва юраги — илмни ташвиқ ва тарғиб қилишда намоён бўлади. Ҳақиқатан ҳам, Фурқат поэзиясининг чин пафоси билим ва маърифат ғоясидир, десак хато қилмаймиз¹. Шуни ҳам илова қилиш керакки, Фурқат ўзи яшаган даврда юз берган янгиликларни ўз асарларида тўғри акс эттиришга уринганидан илмни умуман эмас, амалий ва ҳаётий фойдаларини кўзда тутиб куйлайди,

¹ Биз бу ерда пафосни В. Белинский тушунган маънода, яъни оддий эҳтирос эмас, юксак маънавий-ахлоқий принципларга ривож қилган жўшқинлик маъносинда англаймиз. (Қаралсин, Белинский. Асарлар, VII т. 312-бет.)

яъни конкретроқ қилиб айтганимизда, у янги техникани ҳам тараннум этади. Ҳақиқатан ҳам у «янги ғояларга қараб, маърифат ғояларига қараб ҳаракат қилди ва рус маданиятини, илмини ва техникасини ўрганишга киришди»¹.

«Илм хосияти» манзумасида шоир эски юнон олимлари (Арасту, Афлотун)нинг катта хизматларини қайд қилгандан сўнг рус олимларининг ихтироларидан сўз очади:

...Зиҳи даврони фархунда нишони,
Замон ўлди ўрусия замони.
Тараққий қилди кундин-кунга давлат,
Бўлиб қонун ила расми ҳукумат.
Топорга илми айлар жадаллар,
Топиб айлаб анинг бирла амаллар,
Бўлиб ул асри ҳикмат аҳли ҳадсиз,
Фатонат аҳли донишманд ададсиз.
Улуму фанда Афлотундин афзал,
Камолу ақлу дониш бирла акмал.

Феодал исканжаларида сиқилган эски Туркистонга нисбатан Россия давлатида мустаҳкам ва муайян қонунларнинг мавжуд бўлишлиги, илмий ихтиролар ва фанний тадқиқот ишлари Фурқатни маҳлиё қилади. Лекин бу ерда асосий нуқта шундаки, Фурқат илм ва фанни бир хил «илм — илм учун» назариясига берилган олимларга ўхшаб шахсий-маънавий ҳаловат учун эмас, унинг жамият ва мамлакат учун қилган хизматига қараб баҳолайди. Масалан, у — шаҳарлар ўртасида, халқ ва давлат ўртасида алоқани тезлаштиришда катта роль ўйнаган телеграфни мақтайди:

¹ «Ўзбекистон прогрессив ижт.-фалсафий фикр тарихига оид материаллар», 317-б., Т., 1957 й.

... Неча иш илмда бунёд қилди,
Хусусан телеграмм ижод қилди-
Ки, бир соатда ул соҳиб ҳунарлар,
Уч ойлик ердан олғайлар хабарлар.

Шуниси ҳам характерлики, Фурқат телеграфнинг мамлакат, давлат ишларида, иқтисодда, савдо-сотиқ таомилида катта дастёр бўлганини алоҳида уқтириб ўтади:

...Низом бўлди сипоҳийлик ишига,
Етиб ҳам манфаатлар кўп кишига.
Хусусан нархиға аҳли тижорат
Йироқ ердин берур анга башорат.
Масалким. Тошкентдин олсалар мол,
Билмиш лозимки, Масковда на минвол?
... Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлубтур илмнинг хосиятидин...

Илм ва техникада амалий манфаатларни кўзда тутиш ва буларни урушга, вайронгарчиликка, қирғин ва низолаҳатга хизмат қилишга эмас, инсониятнинг, халқнинг, мамлакат ва давлатнинг хайрига, баракатига ва саодатига бўйсундириш тилаги Фурқатдаги маърифатпарварликнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир:

Кўнгулларнинг сурури илмдиндур,
Кўрар кўзларнинг нури илмдиндур,
Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор,
Бўлар ҳар қайси ўз вақтида даркор!

Илму фаннинг қудратли кучига ишонган шоир биттагина илмни эмас, ҳамма ижобий ва фойдали билимларни ўқиб, ўрганишни ўз халқига тавсия қилади, чунки, «ҳар қайсиси ўз вақтида даркор»дир! У Тошкентдаги гимназия-

га борганида у ерда талабаларнинг илмий-практик машгулотларига, тажриба кабинетларида ва лабораторияларидаги дарсларига алоҳида бир мароқ билан қизиқиб қарайди. Илмнинг инсон ҳаётини осонлаштиришга хизмат қилоғи ҳақида Фурқат «Акт мажлиси хусусида» номли шеърда ажойиб хулосаларга келади:

Бу сўзларни демоқдин шул муродим,
Кўп ўлди илм ўқирга эътиқодим.
Эмиш ҳар элга қадри илм боло,
Ула олим мақоми баски аъло.
Кишиким илму фандин бохабардур,
Халойиққа боқадру мўътабардур.
Тирикликда кишиким қилса ҳар кор,
Ани осонларига илм даркор.

Илм, техника ва ҳунарни халқ ўртасида оммалаштириш мақсадида Фурқатнинг Тошкентда 1890 йилда очилган «Виставка»ни тасвирлаб ёзган шеърлари алоҳида аҳамият ва қийматга эгадирлар. Бир циклни ташкил этувчи уч шеър катта нафос билан ёзилган бўлиб, илм ва техниканинг одамзод турмушида ва жамиятнинг тараққиётида ўйнаётган ролини тараннум этади. У аввало, виставканинг тарбиявий аҳамиятидан гапириб, бу ерга келган одамлар ўз маълумотларини бир қанча оширадилар, деб бу бобда газеталарнинг ва умуман, матбуотнинг ролини ҳам қайд қилиб ўтади:

Бу нафъиким, бўлур кўп ерга машҳур,
Некўлинг васф ила ҳар тилда мазкур.
Газетлар ичра бўлгач номни маркум,
Улуғлар ичра бўлгач боз маълум.
Ҳунарким, васф бўлса ҳар забонда,
Қилур кўп кадрлар пайдо жаҳонда.

Хунарварга етар кўп нафъ андин,
Бўлул сўнгра мақоми раф андин.
Келиб анда хунар комил қилурлар,
Кўриб кўп намни ҳосил қилурлар.

Сўнгра шоир виставкага қўйилган ипак машинасини, тегирмон механизмини, оташ ароба (локомотив)ни ва бошқаларни мақтаб чиқади. Аммо шоир буларни қуруқ мақташ билангина чекланмайди. У техниканинг инсон меҳнатини нақадар енгиллаштирганини уқтириб ўтади ва мисол учун нажжорлик хунарида (дурадгорчиликда) ихтиро этилган машиналарни тасвирлайди:

Яна нажжор ишини осон қилурга,
Бўлиб мошиналар тахта тилурга,
Бир одамдин бўлак одам керакмас,
Тилурга арра, уста ҳам керакмас.
Тилур кўп тахталарни соат ўтмай,
Нечук соатдинким, фурсат ўтмай...

Виставкага бағишланган шеърлар сериясида биринчи шеър ерли талантларнинг истеъдодини кўрсатиш билан тугайди. Бунда шоир ўзбек дегрезларининг қуйган қозонларини таъриф этади ва томошага келган руслар ҳам «мусулмон айлаган машиналар»га аҳсан (баракалла) деганларини ифтихор билан эслайди.

Виставкага бағишланган иккинчи шеърда Фурқат Ўзбекистоннинг турли шаҳарларидан олиб келинган буюмларни санаб беради. Чунончи, Бухородан олиб келинган сипоҳийгарчилик асбобларини, дубулғаларни, гурзу камонларни, пишиқ совутларни, қалқонларни, исфиҳоний қилчларни, ардавоний дудама пичоқларни, ипак, адрас, атлас, шоҳи, духоба, кимхобларни; Урганчда ишланаётган шолларни, ипак матоларни, гиламларни, тўнларни, пой-

афзал ва араваларни таърифлаб ўтади. Сўнгра зотли отларни, туя, ҳўкиз, эшакларни, ҳар хил жониворлардан тирик нусха ёки муқавво қилиб қўйилганини, бир томонда турли паррандалар — товуқ, каклик, гоз, ўрдак, қирғовул, турна, лайлак, чуррак, тўти ва қумрилар ҳамда овчи қўшлар ҳам хил қафасларда сақланганини айтиб ўтади. Бу тарзда виставкани тасвир қилиб беришда Фурқат ўз олдига жуда катта маърифатпарварлик вазифаси қўйган эди, у ҳам бўлса — техника, ҳунарлар билан бирга қишлоқ хўжалиги, ҳайвонот ва бошқа соҳаларга ҳам халқни қизиқтириш орқали унинг маълумотини ва билимини оширишдан иборат эди.

Шу циклга кирган учинчи шеърда Фурқат электрик чирогини биринчи кўриб ҳайрон бўлганини изҳор этади:

... Чунончи, икки фонус аҳли ҳикмат
Ясабдурлар қилиб изҳор санъат.
Ёнар бефила, бегугурт, беё,
Анга бир сим ишорат айлаган чоғ.
Йўқ аммо лампа янглиғ анда соя,
Шуон боғ аро айлар кифоя.
Эмасдур шамъ ранги шуъласи оқ,
Латофатда яна андин маҳинроқ.

Фурқат виставкага учта шеър бағишлаши бежиз эмас эди. У виставкани халқ учун катта мактаб деб санар ва шу мактабга кўпроқ кишининг келиб, баҳраманд бўлишини орзу қилар эди.

VI

Фурқатнинг маърифатпарварлик соҳасидаги пропагандаси жуда кенг доирани ўз ичига олиб, инсоннинг ҳар

томонлама инкишофини кўзда тутар эди. Фурқатнинг дунёқараши идеалистик моҳиятда бўлиб, унда диний исломият ақидалари кўп ўрин тутса ҳам, унинг маърифатчилик ташвиқоти объектив равишда хурофотга, сафсатага, омилликка қаттиқ зарбалар туширар эди. Мусбат илмларни, тажрибавий ҳунарларни, аниқ фанларни ва техникани ўқитиш, кенг ёйиш тарафдори бўлган шоир ўзбек халқининг янги тарихий тақдирини биринчи пайқаб олган зиёлилардан бири бўлди. Аммо Фурқат фақат моддий маданиятигина тарғиб қилувчи тор утилитарист эмас эди. У инсонда маънавий, руҳий, ахлоқий фазилатларнинг, олижанобликнинг, гўзаллик туйғусининг ривожланишига ҳам катта эътибор қилди. Чунки Фурқат биринчи навбатда нозик, ҳассос ва завқшунос бир шоир эди! У — ҳақиқий маданиятдан мақсад яхши машиначигина эмас, бундан олдин яхши инсон тайёрлаб беришдан иборат эканини жуда яхши билар эди. Бу соҳада ҳам Фурқат учун ибрат бўладиган намуна — рус адабиёти ва санъати бўлди. Унинг рус театридан олган таассуротини эслайлик:

«...Неча мартаба театр ном русия халқининг томошахонасига бориб, андаги ўюн, тақлид, тартибларни кўрдим, аларнинг кўрсатган томошаси бизнинг масхарабозийдек маҳз кулги эмас экан, балки ибрат учун экандир. Бу тариқадаким ўтган замондаги одамларнинг аҳволини ва кечирган тирикчилигини ва ул мардум аросида бўлган муомилаларни тақлид қилиб кўрсатур ва баъзи кулгули ўюнлар бўлса, андин ҳам ибрат, ҳам хурсандчилик истифода қилур эканлар» («Туркистон вилоятининг газетаси», 1891 йил, 18 май, 19-сон).

Фурқатнинг театр ҳақидаги бу кичик танбеҳи ўзининг чуқурлиги, кенглиги, ихчамлиги, тўғрилиги билан кишини ҳайрон қолдиради. Бу кичкина танбеҳда шоир қандай фикрларни олға сурганини кўрайлик:

1. Рус халқининг томошахонаси (театр) Туркистондаги

кўча масхарабозларининг ўйинларига ўхшаб фақат кулги учунгина хизмат қилмайди.

2. Театрда томоша кўрсатишдан мақсад томошабинларга ибрат беришдир.

3. Театрда ўтмишда яшаган кишиларнинг аҳволи, ҳаёти ва ўзаро муносабатлари «тақлид қилиб», яъни воқеликка уйғун қилиб кўрсатилади.

4. Бундай тарихий-драматик асарлар билан бир қаторда баъзан «кулгули ўйинлар», яъни комедиялар ҳам томошага қўйилади.

5. Бу «кулгили ўйинлар», яъни комедиялар томошабинга хурсандчилик билан бирга ибрат ҳам берадилар.

Демак, Фурқатнинг ўткир фикри бир неча бор театрни мушоҳада қилиш билан дарҳол бу улуғ маданий қуролининг чин моҳиятини фаҳмлаб олган. Ҳолбуки, у вақтларда ҳам, ундан анча кейинги даврларда ҳам театрдаги спектаклларни фақатгина «эрмак», «мазза», «томошабозлик» деб тушунган «санъат арбоблари» ва «томошабинлар» жуда кўп бўлганини унутмаслик керак! Фурқат эса бу кичик ганбеҳда Туркистон ҳаётида тамомила янги нарса бўлган томошани, яъни театрни фақат эрмак «маҳз кулгу» учун эмас, балки унинг катта маърифий аҳамиятини (ўтмиш замондан хабардор бўлиш); тарбиявий аҳамиятини (ибрат); бадий-эстетик аҳамиятини (хурсандлик) қайд қилиб бериш билан бирга драматургиянинг ҳаётга риоя қилиш (тақлид қилиб кўрсатиш) қонуниятини ҳам фаҳмлаганини уқтириб ўтади.

Маълумки, Фурқат ўзининг машҳур «Суворов ҳақида» манзумасини 1890 йилда, 5 октябрда, Тошкентда рус театрига бориб «Измоил» спектаклини кўргандан кейин унинг таъсири билан ёзган. Улуғ ватанпарвар саркарданинг образи ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлгач, бу жонли томошадан илҳомланган шоир ўз асарида саҳнадаги сюжет ийига риоя қилиб, воқеаларни нақд қила-

ётгани кўзга ташланади. Шу асарни манзума, яна тўғриси драматик манзума, деб атасак тўғрироқ бўлади. Чунки, бу манзума драматик бир асарнинг сюжетини баён қилиб, бир қанча диалогларни ҳам сақлаганки, шу билан автор жонли ва манзум намуна асосида китобхонни театрга қизиқтиромоқчи бўлган. Шу нуқтаи назардан олганимизда «Суворов» манзумаси ҳам ҳеч сўзсиз Фурқатнинг маърифатпарвар поэзиясига киради.

Ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб «театр» терминини тилга олган, театрнинг катта ижтимоий, маърифий, тарбиявий ҳамда бадиий аҳамиятини қайд қилиб, ўзи ҳам илк дафъа драматургик жанрларга яқин драматик манзума ёзган адиб Фурқатдир.

Фурқатдаги маърифатчиликнинг кенг миқёсини кўрсатиш, бу маърифатчилик тор практик манфаатларнигина эмас, юксак маънавий ҳолатларни ва нозик кайфиятларни ҳам иҳота қилганини намоён қилдириш учун унинг «Нағма ва нағмагар ва анинг асоби ва ул нағма таъсири хусусида» номли ажойиб шеъри (1891) устида бир оз тўхташга тўғри келади.

Сарлавҳадан маълумки, бу манзумасида Фурқат музика, музикант, музика асоби (рояль) ва музиканинг эшитувчи сомега таъсири ҳақида гапиради.

Тошкентда бир концертдан таъсирланган Фурқат рус — европа музикасининг фазилатларини, бойлигини ва техника жиҳатидан юксаклигини иқрор этади:

Экандур нағман русия дигар,
Ани асоби ҳам ғайри муқаррар.
Муганий айласа гар нағма оғоз,
Чиқар ҳар қайсидин бир бошқа овоз.

Шоир рус музикасининг ва музика одатларининг бошқача бўлганини, ашулани эса турли, кўп овоз билан ижро этаётганларини таърифлаб беради.

Фурқат, шу билан бирга, ўз миллий музыкасига ва музика асбобларига ҳам юксак баҳо бериб, чолғу одатларининг ва мақомларнинг кўпчилигини қайд қилиб ўтади. Аммо, афсуски, дейди у:

На суд аммоки, йўқ устоди комил,
Эмас таълими ҳам онинг таомил.

Демак, шоир ўзбек музыкаси шунча бой бўлгани ҳолда, уни таълим қилиш, ўргатиш масаласи тартиб ва қоидага солилмаганидан, бундай (европача мунтазам) таълим билан шуғулланувчи комил устознинг йўқлигидан афсусланади.

Фурқатнинг хулқан ва таъбан ғоятда музикал бир шахс бўлгани унинг поэзиясидан кўриниб туради. Аввало шоирнинг шеърлари, айниқса ғазал, мактуб, мухаммас ва мусаддаслари ажиб бир оҳанг, хушнаволик ва куйловчилик билан тавсифланганини ҳеч ким инкор этолмайди. Дарҳақиқат, Фурқатнинг қалами остида сўз — ўрмон аро жарангловчи кичик шалолани эслатади.

Ахир бу мисрадаги фусункор оҳангга мафтун бўлмаслик мумкинми?

Фироқинг бирла, эй золим, неча бағримни қон қилдинг,
Ғаминг бирла яна кўз йўлларин обиравон қилдинг.

Ёки мана бу байтнинг жозибасидан қутулиш мумкинми?

Бенгзар нечун руҳингга саҳро юзида лола,
Қолган қазо чўлида бир қон юқи пиёла.

Фурқат ҳақиқатан ҳам ўзбек шеърида арузнинг жаранглашини музикавий етукликка кўтара олган буюк санъ-

атқордир. Тасодифий эмаски, шоир ўзининг шеърини овозини музикачининг фиғон тортишига ўхшатади:

... Нолаи афғон чекиб монанди мусиқор мен.

Яхши, етук музиканинг (нағманинг) қудратини шоир гоёят оригинал ўхшатишлар ва муболағалар орқали тасвир қилиб бера олган. Бундай музика осмонда учаётган қушларни сеҳрлаб ерга туширади, шаббода чаман сайрини унутиб бундай ажойиб нағмаларга қулоқ солади, булбул ва қумрилар унга ошуфта бўладилар.

Бундай етук нағмаларга Фурқат доҳиёна образ яратиб берганки, бу образ нафислик, соддалик ва шу билан бирга чуқурлиги, ҳаққонийлиги билан китобхонни маҳлиё қиладди:

Мисоли биллур андоғ нағмаларни,
Кумушлик сувларидек чашмаларни,
Тагини майда тош тутганга ўхшар.
Ушал тошдан секин ўтганга ўхшар.
Ва ё дарёни бир мавжи латифи
Ҳаво бирла бўлур чунким радифи,
Ушал дарёни мавжидур табассум,
Қаттиқ кулгуси қилғонда талотум.
Анингдек нағмалар ҳам жўш айлар,
Табассумдек гаҳи хомуш айлар.

Бу образдаги латофатни чуқур уқиб олиш учун, кўзимизни юмиб хаёл оламида сайр этгандай бўламиз. Тасаввуримиз оламида шаффоф биллурнинг қирраланиб товланиши, кумуш сувли булоқларнинг тагида ётган майда оқ тошларни, тиниқ сувларнинг бу тошлар устида жимирлаб астагина оқиб кетишларини кўрамиз.

Бундан кейин шоир бизга, яна сув олами билан боғлиқ бўлган бошқа бир манзарани талқин этади. Бу гал биз ҳавонинг таъсири билан жимираётган денгиздаги энгил мавжларни кўрамиз. Бундай латиф (гўзал) мавж — денгизнинг табассуми ҳисобланади. Бироқ шу денгиз тўлқинлашиб тошиб кетганда, бу ҳолатни денгизнинг қаттиқ кулгуси (қаҳқаҳаси) деса бўлади.

Бу аналогияни давом эттириб, шоир музыка оҳангини сувларнинг турли вазиятига ўхшатади: у гоҳо чашма сувидай нозик, гоҳ денгиз мавжидай мулоғим ва гоҳо эса денгиз тўлқинларидан жўшқин бўлади, деб яқунлайди.

Шундай хилма-хил кўринишлардан намоён бўлаётган музыка киши руҳининг барча кайфиятларини ифодалашга қодирдир. У аламни ҳам, шодликни ҳам, ишқий сирларни ҳам, хулоса инсоннинг:

Дилда ҳамма сўз ўлса ниҳоний
Дегай нағма забони бирла они.

Шундан кейин Фурқат бир кун (Тошкентда) бир мажлисда (концертда) рояль чалиниб, бир қизнинг ашула айтганини батафсил тасвирлаб беради. Ишқий мавзуда айтилган бу лирик ашула шоирга гоёт зўр таъсир бағишлайди:

Менга ул нағма андоқ қилди таъсир,
Жигардин ўтди гўё тезпар тир.
Ушал дам бўлди ҳолатим дигаргун,
Тўлиб тошди юрак монанди Жайхун.

Шоир рус музыкасининг фусункор таъсирига шу қадар берилганки, мумкин бўлса қайта-қайта унинг ширин товушларини эшитгиси келади:

Тилар кўнглум тақи ул ерга етсам,
Ушал қизнинг муножотин эшитсам.
Етиб ул нағмадин жонимга роҳат,
Замоне ўлтуриб топсам фароғат.
Ки онинг нағмаси жисмимда жондек,
Юрур таъсири ҳам рағ ичра қондек.

Музиканинг роҳатбахш қудратига, унинг ижодий ва маънавий баракасига бундан ҳам бақувват эътирофнома ёзиш амри маҳолдир. Нағманинг фусункор оҳанглариини рағ (томир) ичида оқиб юрувчи қон даражасида азиз ва узвий бир нарса деб таърифлаш учун музика оламини ҳаддан ташқари чуқур тушунш ва севиш шартдир. Шунинг ҳам қайд қилиб қўйиш керакки, юқорида келтирилган парчада «ўшал қизнинг муножотин эшитсам» мисрасидаги «муножот» сўзи дикий маънодаги дуо ёки эски поэзияда тангрига бағишланган мадҳия жанри маъносида эмас, балки бу сўзнинг арабчадаги луғавий маъносида¹ қўлланган. Зотан шеърнинг контекстидан ҳам кўриниб турибдики, гап бу ерда ишқий-интим кайфият ҳақида боради.

Фурқатнинг музикага ҳурмати ва ихлосмандлигини яна бир бор исботлаш учун Фурқатнинг 1890 йилда, яъни юқорида таҳлил қилинган шеърдан бир йил олдин ёзилган «Тошканд шаҳрида бўлган нағма базми хусусида» номли шеърини эслатишимиз мумкин. Бу шеърда шоир Тошкентда Ярмарка томонда, бир олий бинода — катта бир залда ўтириб, саҳнада ҳар хил концерт номерлари эшитганини катта шавқ билан батафсил таъриф этади. Бу шеър қуйидаги байтлар билан тамомланади:

Соати ўн биргача базм этдилар,
Сўнгра эл ўз уйига азм этдилар.

¹ Араб-рус қомусида «муножот» сўзи сирли ва хилватий суҳбат деб тушунтирилган (1002-бет).

Лек мандин кетмиш эрди ақлу хуш,
Лаҳза-лаҳза шавқ ўти айларди жўш,
Қайта кўрмоқ мумкин ўлсайди дебон,
Музтариб дил сокин ўлсайди дебон,
Алғараз ул кеча, эй аҳбоблар,
Тонғача ўчди кўзимдан хоблар,
Дилда бордур ҳали ҳам бу орзу —
Ким, яна кўрмоқ қилурман жустижў.

Демак, яна бундай бир концертни (нағма базминни) кўрмоқни орзу қилган шоир, бир йилдан сўнг бошқа бир концертда ҳозир бўлади ва бундан чиққандан кейин ҳам, тагин музикадан тўймаганини ва яна шундай нағма базмларини кўришга муштоқ бўлганини эътироф этганини биз «Нағма ва нағмагар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида» деган шеърнинг охиридаги байтларда кўрган эдик.

Бу айтилганлардан, гўё Фурқат ўз миллий ўзбек музикасини қадрламаган, уни писанд қилмаган ёки унга паст баҳо берар эди, деб бир ёқлама хулоса чиқариш чуқур хато бўлар эди. Йўқ! Фурқат кўпчилик ғазалларида ва мактубларида ўзбек музикасини, хонандаларни, машшоқларни улуғ ҳурмат ва миннатдорчилик билан тилга олади. Зотан, Фурқатнинг бутун лирикаси гўё махсус ўзбек мақомлари ва халқ куйларига мосланиб, нозик оҳанг ва равонликка эга бўлиши шоир ўзбек музикасини дилида ҳамisha яшатиб, ҳис қулоғи билан эшитиб турганидан далолат беради. Бинобарин, Фурқат шеърларининг бугунги кунда музикага солиниб, муваффақият билан ижро этилиши тасодифий воқеа эмас.

Бундан ташқари «Бўмбайдан хат»даги шу байт ўзбек музикаси арбобларига қаратилган эмасми:

...Ҳофизи хушлаҳжалар, танбурлар, самтурлар,
Нолачи машшоқлар, нохунда мусиқорлар...

Бундан кейин шоир ватани соғинганини, дўстлар расми бўйича душанба кунлари бўлиб турган суҳбатларни, Фарзинхон номли талантли машшоқ ва ҳофизнинг «Сувора» машқини чалганларини, Фузулий ғазалларини гўзал савт (товуш) билан айтиб берганини қўмсаганини чуқур маъюслик ва самимият билан изҳор этади:

Бу вилоятлар мақоми бошқадур эмди қани —
Суҳбатингизларда душанба ғижжагу сеторлар,
Айлар эрди гоҳ Фарзинхон «Сувора» машқини,
Яхши савт ила Фузулийдан ўқиб ашъорлар.

Фурқат буюк ҳаётсевар шоир бўлиб, табиат гўзалликларини, дўстликни, севгини, қувончни, суҳбатни ва шулар қаторида музикани юксак баҳолаб улуғлади. «Истар кўнгул» радиофи мухаммасида шоир қизгин эҳтирос билан ҳаётни тараннум этади ва киши кўнгли хурсанд бўлмоғи учун музиканинг, албатта, шарт эканини яққол кўрсатиб беради:

Мутриби хушлақжалар танбурни соз айласа,
Руҳпарвар байт ўқиб, хиргойи овоз айласа,
Гоҳи «Мискин» машқию, гоҳи «Чапандоз» айласа,
Етса анжомига ул, ғайрини оғоз айласа,
Гоҳи қонун, гоҳи ғижжак, гоҳ дутор истар кўнгул.

Бу ажойиб мухаммаснинг шу бандидан кўринадики, Фурқат ўзбек классик ва халқ музикасини мукамал билган ва унинг руҳпарвар қудратига юксак баҳо берган.

Шу билан бирга шоир ўз миллий музика бойлигини замонанинг янги маданий воситалари билан янада юқори кўтаришни орзу қилганки, халқ санъати олдига шундай талабларни қўйиш тўғри ва тараққийпарвар аҳамиятга эга эди.

Фурқат ва музыка масалалари бевосита адабиёт-шуносликнинг тадқиқий доирасига кирмагани ҳолда, биз бу мавзу устида алоҳида тўхташимизнинг боиси нима?

Ахир, музикани, ашула, қўшиқ, машқ ва мақомларни инкор этадиган киши бўлиши мумкинми? Ахир ким оҳангдор товушни ёқтирмайди? Бу — ҳаммаси маълум гап-ку? Фурқатнинг бу масалада хизмати нимада ўзи?

Дарҳақиқат, айрим китобхонлар хаёлида шундай саволнинг туғилиб қолиши табиийдир! Чунки, замонамизда, айниқса социализм даврида музыка санъатига бўлган ҳурмат ва ғамхўрлик ҳаммага маълумдир.

Аmmo Фурқат яшаган даврнинг қандай давр эканини унутмаслик керак! Ислош шариати, фақат бегона, ажнабий музиканигина эмас, ҳатто миллий музикани, халқ қўшиқларини, дутор, сетор, чилдирма, най, ғижжак каби асбобларда ижро этилиб турган нағмаларни ва овоз билан ашула айтишни ман қилиб қўйган эди. Бу вазиятни эслагичи учун бир неча ҳужжатни келтирсак kifойадир.

Реакцион мусулмон руҳонийларининг фикр тарқатувчиси бўлган «Ал Ислоҳ» журналида музыка (ғино) ҳақида шундай ҳукмларни ўқиймиз:

1. «Ғайри маҳрам хотундан ғино эшитмоқ жойиз эмас, керак озод хотун, керак канизак бўлсун, керак юзи очуқ, керак пардаинг орқасида бўлсун»¹.

2. «Ғино эшитмоқ гуноҳдир»².

3. «Ҳар ким ғинони кўп эшитса, ул одам паст ва сафиҳдир»³.

4. «Ғинодан мавҳум» бўлгон маънини бир хўбсурат хотун ё қизга муқобил этиб, анинг тасавури ила лаззат

¹ «Ал Ислоҳ» — Тошкент, 1916 йил, 4-сон, 102-бет.

² У ерда — 103-бет.

³ У ерда — 102-бет. «Сафиҳ» — аҳмоқ, девона демакдир.

олмоқларида шубҳа этилмас. Бу ҳолат ила самёъ ҳароми маҳзидир»¹.

Шариат пешволари музика санъатига шундай муносабатда бўлган чоғда «ҳароми маҳз» бўлган музикани мақташ, ҳатто бир қанча қўшиқларни куйловчи «хотун ва қиз суратини» таърифлаб бериш йўлига тушган Фурқатнинг бу журъати ҳақиқатан граждан мардлиги деб баҳоланса хато бўлмайди.

Демак, Фурқат бу қаттиқ хурофий қоидаларни парчалаб чиқиш шижоатига эга бўлган қаҳрамон маърифатпарварлардан бири ҳисобланишга лойиқдир.

VII

Фурқатнинг маърифатпарварлик қарашлари юксак инсоний принципларга, улуг гуманистик инсонпарварлик ғояларига таянар эди. Бинобарин шоирнинг мактубларида бўлсин, маърифатга доир манзумаларида бўлсин ё лирикасида, ё публицистик мақолаларида бўлсин, инсон образи марказда туради ва бу яхши инсоннинг тақдирини уни биринчи навбатда мароқлантиради, қайғуртади, ўйлантиради.

Унинг маърифатпарварлик шеърларида илм, фан, ҳунар, таълим-таҳсин ҳақида сўз борар экан, булардан мақсад инсон ҳаётининг яхшиланиши, меҳнатнинг энгилланиши, киши турмушининг сермаъно, серзавқ, маънавий-ахлоқий жиҳатдан сермазмун бўлишлигидир.

Инсон бахти, унинг орзу ва истаклари, қувонч ва аламлари, севги ва андишалари шоир лирикасининг (ғазал, мухаммас, мактубларининг) ҳам етакчи мотивидир десақ. хато қилмаган бўламиз.

¹ У ерда — 10-бет. «Мафҳум» — ўйланган нарса: «самёъ» — ўйин ва ашула; «ҳароми маҳз» — бутунлай ҳаром.

Инсонни севгида бахтиёр, ҳаётда шод, жамиятда озод кўриш иштиёқи Фурқат лирикасининг асл жони бўлиб, бу истаклар одатда шоирнинг ўз образида, яъни лирик қаҳрамоннинг кечинмаларида намоён бўлади:

Фасли гулдур, мен била бир сайри боғ этсанг, нетар?
Хаста кўнгулм эски ғамлардан фароғ этсанг, нетар?—

деб бошланган ғазалнинг шу матлабида шоир севганига мурожаат қилиб ундан илтифот сўрайди, севгини ва ёрни ҳаёт изтиробларидан қутқазувчи улуғ даво сифатида талқин этади.

Ҳар қандай сўфиёна ақидаларга ва таркидунёчиликка бегона бўлган Фурқат клерикал-эгоистик шоирларга қарши бўлиб, бу дунёни, реал ҳаётни, жонли ва конкрет гўзалларни тараннум этади, зоҳид (аскет)ларнинг ҳамиша ибодат билан ўтган умрлари хайф эканини зоҳиднинг ўз эътирофи орқали бериш приёмини ҳам қўллайди:

Лоладек камолингни бир йўли кўриб зоҳид,
Неча йилги зуҳидин доғ ўлиб пушаймондур.

Севгининг ва севилган ёрнинг қай даражада хурсандлик ва ҳаётий қудрат бағишлашини «Келур» радифли ғазалдаги шу «ҳусни мақтаъ»¹ да кўрамиз:

Шод ўлинглар, зулмати ҳижрондаги муштоқлар,
Арзи дийдор айлабон хуршиди табоним келур.

Бу байтнинг чуқур фазилати шундаки, лирик қаҳрамон ўз севгилиси «хуршиди тобон» порлоқ қуёшининг келиши-

¹ «Хусни мақтаъ» деб классик поэтикада ғазалдаги сўнгги байтнинг, яъни мақтаънинг устидаги чиройли байтни айтадилар.

га суюнган ҳолда бу севишчини ўз қалбига бекитмасдан, барча ёр муштоқликлари билан ўртоқлашади, бахтни эгоистларча яширмасдан, ўзи билан бирга бошқаларнинг ҳам хурсанд бўлишини талаб қилади.

Бошқа бир ғазалда шоир, баҳор айёми ҳамма аҳбобларни (дўстларни) боққа чиқиб ўйнаб-кулишга чақиради:

Бу баҳор айёми бўлди, келинг, эй аҳбоблар,
Бог аро нуш айлайлик биз ҳам шароби ноблар...

Инсоннинг қадрига, шаън ва иззатига қайғуриш кайфиятлари айниқса «Сайдинг қўябер, сайёд» номли мусаддасида жуда ўткир ва оташин ифодаларда жаранглайди. Шубҳасизки, бу шеърда оҳу образи мажозий образ бўлиб, аслида гап ўша шароитда эзилган, қийналган инсон ҳақида, эксплуататорлар жамиятининг дағал қонунлари остида ингровчи одамзод устида боради. Бу шеърдан даъво, дарҳақиқат, инсон тақдири экани шубҳа остида қолмаслиги, бу ерда гап оҳу эмас, оҳу баҳонаси билан асир одам ҳақида борганлигини уқтириш мақсадида шоир ҳар банднинг охиридаги байтда, яъни ҳар бир таржеъбандда лирик қаҳрамоннинг (яъни ўзининг) руҳий аҳволини киноявий оҳу билан таққослаб асл муддаога ишора қилади:

Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Ҳақиқий инсоний ва олижаноб турмушга томон бўлган бу тинимсиз интилишлар ўз даврида нақадар зўр прогрессив аҳамиятга эга бўлганини қайта гапириб ўтиришга ҳожат бўлмас керак.

Севги билан бир қаторда дўстлик мотиви ҳам Фурқат ижодида ғоят кенг бир ўринни эгаллаб олган. Кўп ғазалларда «дўст», «аҳбоб», «ёр», «ошно», «рафиқ» деб гавда-

ланган образлар шоирнинг дўстликка, биродарликка, оғаниликка қанчалик кўп эътибор қилганига далолат қилади.

Фурқатнинг яқинда топилган ва нашр этилган мусаддаси¹ шу нуқтаи назардан қараганимизда жуда катта эътиборга сазовордир. Бу ажойиб шеърда чин дўстликнинг сўнмас латофати ғоят кучли, эҳтиросли пардаларда куйланганки, бу мусаддаснинг умумий характеристикасига биз кейинча батафсилроқ тўхтармиз. Бу ерда ушбу шеър дўстлик темасини мислсиз даражада юксак куйларда тараннум қилиб бергани учун бизни қизиқтиради. Уч дўст ҳақида ёзилган бу асар романтик қардошликнинг, ишқий ҳамдардликнинг ўлмас қасидаси бўлиб, фикримизча, Фурқат лирикасининг шоҳ асари саналишга лойиқдир.

Фурқатнинг қанчалик дўстпарвар бўлганлиги унинг мактубларида кўзларга яққол ташланади. Бу мактубларда шартли ва адрессиз адабий образлар эмас, балки яқин реал шахслар зикр этиладики, бу фақат шоирнинг ғурбат чоғларида доимо дўстларини эслаб юрганини исботлайди.

«Бўмбайдан хат» бугунича дўстларни қаттиқ соғинган ва меҳрибон, одамбоз бир юракнинг ҳасратномасидир десак, янглишган бўлмаймиз. Бу шеърий мактубнинг зотан биринчи байти дўстларга бағишлангани ҳаммамизнинг эсимизда:

Ассалом, эй аҳли хуш аҳбобу дўсту ёрлар,
Ҳамнафас содиқ биродарлар, неку атворлар.

Охирида эса:

Соғиниб дийдорингизлар бир-бир айтарман салом,—

деб хатни тугаллаши бу гўзал асарнинг лейтмотиви дўстлик эканидан дарак беради.

¹ «Шарқ юлдузи», 1958 йил, 4-сон, 78—80-бетлар. Тошкент.

«Ёркент шаҳридан Тошболтуга хат»да биз мактуб юборилган кишининг ўзидан бошқа бир қанча кишилар, чунончи, Муқимий, Нисбатий, Муҳий, Завқийдай шоирлар ва шулардан бошқа яна беш дўстнинг исмлари зикр этилиб, уларга саломлар юборилади.

«Сабоға хитоб» сарлавҳали мактуб ундаги фактик материалнинг бойлиги, конкретлиги эътибори билан кишини ҳайрон қолдиради. Бу манзумада 29 киши, яъни Фурқатнинг Тошкентда қолган 29 дўсти, оғайниси катта ҳурмат ва иззат билан тилга олиниб шоир узоқ мусофирчиликда туриб, бу азиз ёру биродарларига салом етказишни сабодан (шаббодадан) сўрайди.

Қизиғи шуки, бу одамлар қуруқ рўйхатда эмас, шеърый мисраларда ёд этилиб, кўпчилик кишиларнинг қисқа характеристикаси, ҳунари ёки бирон хусусияти қайд қилиб ўтилади.

Масалан, бу мактубдаги байтларда эсланган дўстлардан Жамолхон Махдум билан Хонхўжа Эшоннинг базму зиёфатга кўп ишқибоз эканликлари ва айниқса сатранжни яхши кўрганликлари маълум. Яна шу мактуб текстидан Шайхантаҳурда катта ҳовуз ёнидаги самовар эгаси Отахўжа деган «қаншари паст» бир қари одамнинг такаббурроқ киши бўлганини, аммо латифаларни яхши кўрганини биламиз. Бу ерда шоирнинг «Мирзо оғам» деган меҳрибон дўсти бўлганини, аммо чақимчи кишиларнинг қутқуси билан Фурқатдан аразлаганини пайқаймиз.

Бу мактубдан биз Тошкентдаги Юсуфбойваччанинг шоирга «Қиёматлик биродар» эканини, Аҳмадхўжа юзбошининг табобатда катта маҳорати бўлганини, Содиқ қори деган кишининг ўз вақтида Фурқатга кўп эҳтиром кўрсатганини, Мирзо Қосим кўп шеършунос бўлганини ва Фурқат унга атаб бир мухаммас ёзиб юборганини, Муслимхон деган тикувчи кўп «чечан ва чевар» бўлганини ва яна бир қанча маълумотларни оламиз.

Фурқатдаги дўстлик куйларини тор шахсий майлар деб қўйиш нотўғри! Шоирда бу ҳис кенг миқёсларда қулоч отиб, умуман, яхши инсонларга ҳурмати, миллий ва диний мансублигидан қатъи назар ҳамма инсонларга рағбат кўрсатиш даражасига кўтарилади. Масалан, «Тошкент шаҳрида бўлган нағма базми хусусида» сарлавҳали шеърда шоир концерт залида турли миллатлардан бўлган томошабинларнинг аҳиллик билан музика тинглаганини ўзи учун бир янгиликдай уқтириб ўтади:

Келдилар катта-кичик рус аҳлидин,
Немис ўлсин, ё француз аҳлидин...

«Суворов» манзумасида машҳур саркарда билан италиян маркизасининг ошнолиги тасвирланади, «Виставка» шеърлар сериясининг учинчисида Фурқат янги ихтиролар оламида руслар билан бирга фаранг (европалик) ларнинг ҳам хизматларини қайд қилади:

Ўрусдир бу санъат хоҳ фаранги,
Учар нозикшунос одамни ҳанги.

Фурқатда умуман ҳамма халқларга ва ҳар бир юртнинг яхши одамларига бўлган ҳурмат, айниқса унинг хорижий ўлкаларда кўрган, учратган воқеаларга, инсонларга бўлган муносабатларда ва бу муносабатларнинг ижоддаги инъикосида ифодаланган.

Фурқат Юнонистонда юрганда эшитган бир афсонанинг қаҳрамони рўмо (Рим)лик бир италиян қиздир. Шоирнинг бутун рағбати ва меҳри шу қиз томонда бўлиб, унинг бошига тушган саргузаштларда гўё ўз можароларини ўқигандай бўлади.

«Рус аскарлари таърифида» шоир рус халқи ва солдаглари шаънига доғ солмоқчи бўлган инглиз пропаган-

дистларига қақшатқич зарба беради. 1905 йилда Ёркентдан туриб ёзилган бу шеърда Фурқат ҳолис бир гувоҳ сифатида рус аскарининг шижоатини куйлайди, рус-япон урушидаги оғирчиликларни тасвирлайди ва инглизларнинг жанубий Африкада бурлардан яхшигина калтак еб, саросима бўлганларидан кулади.

Бошқа бир шеърини парчада Фурқат, ҳақиқатан, катта ва пайғамбарона башорат билан Чин ва Русиянинг дўстлигини, иттифоқини табриклайди, бу икки улуг давлат келажакда албатта «ҳамкору ҳамдаст» бўлишига ишонч билдиради:

Муаззам Русу Чин ҳамкору ҳамдаст,
Азалдан ерлари бир-бирга пайваст,
Алар ижмоидин осойиш ўлғай.
Шукуҳи дунёга оройиш ўлғай.

Халқнинг дўстлиги, улар ўртасида самимий ҳамкорликнинг барпо бўлишига астойдил ишонган Фурқат шу билан бирга (яна тўғриси: худди шу сабабдан) ёзилган халқларнинг озодлик ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди ва империалистик давлатларнинг шарқдаги зулму тааддиларини қоралайди. Бу масалага доир Фурқатнинг чет элларда юрган чоғларида «Туркистон вилоятининг газети»га ёзиб юборган мақолалари алоҳида диққатга сазовордир. Масалан, 1897 йилда Ёркентдан ёзиб юборган бир мақоласида, ҳинд газеталаридан олган хабарларга суяниб, афғон-инглиз низолари ҳақида қизиқ маълумотлар беради. У афғон халқининг аёл-эркак озодлик жангига киришганини чуқур меҳр билан қаламга олади:

«...Алҳол жамоати афғониянинг бу тариқа ҳужуми хавфидан Жийлам дарёсининг канорасига ҳисобсиз англис лашкори кўп тўпхона бирла келиб ётибдур. Маланган деган мавзуда ўн минг чоғлик афғон халқи бирлан англис

лашкари муҳориба бўлиб, афгон халқи шикаст топган вақтда, афгон хотунлари эрлари қўлидан уруш асбобларини олиб, яқбора ўзларини англис лашкарига уриб, бир ярим соатда англисларга шикаст берибдурлар».¹

Бу хабарда кўзга ташланадиган қизиқ нуқта шундаки, Фурқат инглизлар билан афгонлар ўртасидаги урушнинг асл моҳиятини тўғри тушунади ва империалистларнинг кучи ҳақида ёзганида уларнинг мунтазам лашкаридан ва тўпхоналаридан гапиради. Афгонлар ҳақида сўзлаганда эса ҳамма жойда «афгон халқи», «афгон жамоаси» деб қайд қиладики, шу билан у афгонлар олиб борган овозлик уруши антиколониал халқ муҳорибаси (уруши) эканини тўғри англаганидан далолат беради.

Фурқат афгон жангчиларининг ихтиёрий фидоийлар эканини алоҳида уқтириб ўтади.

«...Бу муҳораба қилгон афгонларга тайин бўлгон мавожиб йўқдур. Ҳар ким ўз овқатини ўзи олиб келуб муҳориба қиладур. Озуқлари тугуган одам кетуб, ўрнига янгидаи озуқи бори кишилар келадур... Ва алҳосил кундин-кунга одам кўпайиб турадур»².

Фурқат инглиз мустамлакачилари Ҳиндистондаги ҳиндулар билан мусулмонлар ўртасига нифоқ солганини фош этиб, икки тоифа ўртасида хусумат туширган фитначиларга қарши қаҳрланади. Бу тўполонларни қизитиб юборган жаҳонгирлар устидан таъна қилиб «англис тарафидан ул воқани тафтиш қилинмаслиги ажабдур» деб, луқма ташлайди.

Эзилган халқларнинг, шу жумладан, булужларнинг антиимпериалистик курашга қўшилиб олувини қайд қилгандан кейин Фурқат колониал зулми шундай яқунлайди: «Бунда англислар ғаразғўйлиги бечора фуқароларга офат ёғдурмоқда».

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1897 й., 28 ноябрь, 45-сон.

² У ерда.

Бугина эмас, Фурқат Непал халқининг ўз юрти учун курашини, ўз талабларига эришмоқ учун, ҳатто Англия маликасига (қироличасига) ультиматум юборганларини алоҳида уқтириб ўтади.

Шу муносабат билан айтиш керакки, Фурқат буюк маърифатпарвар шоир, ажойиб лирик бўлиш билан бирга ўзбек маданияти тарихида биринчи журналист, биринчи публицист ёзувчидир. «Туркистон вилоятининг газети» 1870—1916 йиллар орасида ўзбекча чиқиб турган газета бўлиб, ерли халқлардан чиққан ижодкор қаламкашларнинг унда иштирокини кўрамыз. Фурқат 1889 йилда Тошкентга келгандан кейин бу газетга яқиндан қизиқа бошлайди ва 1890 йилдан эътиборан ўз шеър ва мақолаларини бу газетада бостира бошлайди.

Фурқат газетада иштирок этувчи ёзувчи («газета муаллифи») учун асосий шиор — ҳақиқатпарварлик эканини, кейинча Ёркентдан ёзиб юборган бир мақоласида шундай таъриф этган:

«Газета муаллифига керакким, инсофпеша ва ростан-деша бўлғай, нолойиқ ва номуносиб сўзларни газетга солмагай ва ёзгон каломидин газет ўқиғувчиларга нафъ ва фойда ҳосил бўлғай. Агар бирор ҳикоят ёзса ҳам анинг замнида бир фойдалиқ мазмуни бўлғай. Хорижия ва дохилия ахборотидин ёзса адл ва инсоф юзидин, ростлиғ бир-ла эътибор ва таҳсинга боис бўлсин»¹.

Бу муқаддимада Фурқат журналистлар ва ёзувчилар олдига муҳим вазифалар қўйиб, улардан ростгўй бўлишни, воқеаларни («агар бирор ҳикоя ёзса ҳам») реалистик тарзда тасвирлашни, бу ёзилганлардан халққа фойда тегишини, хулласи калом, матбуот ва адабиёт одамларни ва халқларни тўғрилиқка, яхшилиқка чақиришини талаб қилади.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1905 й., 14-сон.

Бу умумий талабдан кейин Фурқат баъзи бир Ҳиндистон газеталарида рус-япон уруши муносабати билан бо-силиб чиққан мақолаларда «кўп нолойиқ ва номуносиб сўзлар ёзилганидан» қаҳрланади. Рус халқи шаънига ҳа-қоратдан иборат бўлган бир мақолани «Писаний ахбор» газетасидан ўқиб кўргандан кейин, Фурқат бу тўғрида шундай дейди: «Аксари ёлғон ва бемаънидур. Мазмуни-дин ҳасаднинг бўйи келадуру. Хаёл қиладурманки, агар ул муаллифни мақсуди қоғоз юзини сиёҳи бирла қора қи-либ пул топмоқ бўлса, мундоқ ёлғон сўзларнинг ўрнига рост сўзларни ёзса ҳам пул топадуру».

Мазкур газетада Миножор Соҳиб томонидан ёзилган юқоридаги мақоладан дарғазаб бўлган Фурқат матбуот орқали тухмат қилиб, халқлар ҳақида сохта фикр туғди-ришга ва шунинг натижасида миллатлар ўртасига адоват солишга қатъий эътироз билдиради. Шоир рус газетала-рида япон халқига нисбатан ҳеч қандай ҳақоратлик сўзлар ўқимаганини айтиб шундай ёзади: «... мен Русия газетала-рини ҳам ўқидим. Ҳеч қачон япон халқидан шиква ва ши-коят қилмайдуру, бовужудиким, алар бирла бир йилдан бери муҳориба қилиб турадурулар. Бул катта инсоф эмас-му?»

Уз мақоласида Фурқат ҳар мамлакатнинг ҳукумати ўз ерида чиқадиган газеталарда ёлғон маълумотлар ёзилиши-га йўл қўймаслиги керак деган таклифни олға суради ва Ҳиндистондаги инглиз ҳокимлари бу масалага «бепарво» қараганларидан истеҳзо билан куладилар: «Ҳиндистон ҳу-куматдорлари ул газетани кўриб нотўғри сўзларига таар-руз қилмаганлари ажабдуру».¹

Бу муҳим мақоланинг охирида Фурқат ўзининг шу эътирозини ва тухматларни фош қилувчи мақоласини

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1905 й., 14-сон, таарруз — эътироз, норозилик.

Тошкентда ўзбекча ва русча нашр этилишини сўрайди, токи бир газета тарқатган туҳматларни иккинчи газета рад этиб «атроф ва акнофлар»даги одамлар ҳақиқатнинг қаерда эканидан воқиф бўлсунлар.

Газетага шу қадар катта аҳамият берган Фурқат бадий сўз билан бир қаторда матбуотнинг ҳам инсониятнинг тараққиётида, дунёда тинчлик ва осойишталикни барқарор қилишда катта роль ўйнаганини яхши билар эди.

Эзилган ва мустамлака халқларнинг ўз ҳокимларига қарши тинимсиз кураш олиб боришларига Фурқат, шубҳасиз, катта таважжуҳ ва рағбат билан қарар эди. Чунки Фурқат ўз ватанининг ҳам мустамлака кишанларида эзилиб турганини бир лаҳза эсидан чиқаролмас эди: Шоир, тараққийпарвар рус маданиятига улуғ ихлос қўйган ҳолда, хоризм усулининг ерли аҳолига етказган жабру зулмларидан кўз юмолмас эди. Туркистон ҳаётидаги бу қарама-қаршиликни бир томондан, Россиянинг прогрессив роли, иккинчи томондан, хоризм режимининг тазйиқи ўртасидаги қарама-қаршиликни тўла ва чуқур фаҳмлаб олмаслик Фурқат тақдиридаги фожианинг сабабларидан бири бўлиши мумкин. Унинг бир жойда қарор топмасдан дунёнинг «боғи эрами»ни излаш пайида дарбадар юришининг илк боиси ҳам, ҳар қандай ақлу талантнинг душмани бўлган эксплуататор жамиятидан (гарчи бунинг туб важини тушуниб етмаган бўлса-да) хафа ва озурда бўлиб қолгани бўлса керак! У ўзи «аҳволим кўзгуси» замона ҳодисаларининг касофатидан ғубор билан қоплангандан кейин ғурбат ва мусофирчилик йўлига кириб кетдим, деб эътироф этади.¹

Вақтнинг тақозоси билан пардалик ва мажозий қилиб айтилган шу таъбирда шоир ўз замонасининг шароитидан,

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1891 й., 18 май, 19-сон.

мустамлака Туркистонининг бўғиқ ҳавосидан сиқилиб кетганини пайқаш қийин эмас.

Бироқ, ўнлаб мамлакатларни, Шарқнинг эзилган юрталарини ғарб империалистларининг Осиё ва Африка ўлкаларидаги қонхўр жаллодлик идорасини кўргандан кейин. Фурқат ўз юрти билан ўша мустамлакаларнинг аҳволини чоғиштириб кўрди ва Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши кўп жиҳатлардан бу ўлка тақдирида ижобий бир ҳодиса эканига қаноат ҳосил қилди. Мабодо Туркистон ғарб жаҳонгирлари қўлига тушганда эди, бу ўлка аҳолисининг бошига не кулфатлар тушувини Ҳиндистондаги халқларнинг аҳволига қараб фаҳмлаб олди. Бир хил панисламистларнинг Туркистонни Туркия султони Абдулҳамид халифа итоатига киргизиш бобидаги уринишларига Фурқат қаттиқ зарба бериб, жуда кескин бир мақола ёзади ва шунда Россия қарамоғидаги мусулмонларнинг аҳволидан (бошқа шарқ мустамлакалари билан солиштириб) сўз очади:

«...биз мусулмонлар Русия давлатига тобеъ бўлгондин буён бир неча фитна ва ғавго ва уруш ва талон-торожлардин ватанларимиз ва молларимиз ва ноҳақ ўлмоқдин жонларимиз тинчлик ва омонликда туриб, дин хусусидаги шариат ишларимиз ва уламоларимизнинг ихтиёрларида бўлиб турибдур»¹.

Фурқатнинг ҳанузгача тўлиқ тўпланмаган ва текширилмаган адабий меросида маърифатпарварлик поэзияси, лирикаси ва публицистикаси учта асосий қисмни ташкил этадилар. Бу қисмлардан ҳар қайси бирини алоҳида текшириб, кейин уларни ёзувчи ижодининг умумий йўналишига боғлаб текшириш катта ва узоқ муҳлат талаб қиладиган шарафли меҳнатдир.

Фурқатнинг ижтимоий позициясини аниқ ва яққол кўр-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1898 й., 16 январь.

сатадиган маърифатпарвар шеърлари ўзларининг бадий приёмлари, композицион хусусиятлари ва ҳаётни акс эттиришдаги ижодий усуллари томонидан шоирнинг лирикаси-дан кескин ажраладилар. Бу шеърлар реалистик характерга эга бўлганини биринчи навбатда қайд этмоқ лозим. Бу реализм кўп шеърларида ҳатто документализм даражасида аниқ, муайян, конкрет воқеалар билан боғлиқдир. Эски классик поэзиянинг шартли романтик олаמידан муайян воқелик доирасига ўтишнинг ўзи ўзбек адабиёти тарихида янги босқич бўлди. Аммо шоир фактнинг қули бўлиб, бор нарсани натуралистларча кўчириб турмасдан, воқеанинг ички моҳиятини очишга ва шу билан бирга, ғоявий бир вазифа қўйиб, тарбиявий-ижтимоий бир хулоса чиқаришга, маълум бир мақсадга томон қақаришга муваффақ бўлди.

Масалан:

«Илм хосияти»да қақариқ:— Турмушда улуг дастёр бўлган илму фанларни, техникани ўрганинг.

«Гимназия»да:— Бу илму фанларни ёш авлодларга янги усуллар билан тақдим қилинг!

«Виставка» шеърларида:— Ҳар хил ҳунарларни эгалланг, ихтироларга киришинг!

«Нағма» шеърларида:— Музика руҳнинг озуғидир, ундан файзёб бўлиб, маънавий оламингизни бойитинг!

«Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида»:— Шоир ҳақиқий борлиқни ва бу борлиқдаги чин гўзалликларни кўрсин, ҳаётни яхши билсин, буларни ёзсин ва китобхонларга севдирсин!

Маърифатпарварлик манзумалари бадий-шаклий томондан, традицион ғазалчиликдан ва ҳатто Фурқатнинг ўз гўзал ғазалларидан кескин фарқ қилаётганини юқорида айтиб ўтган эдик.

Аввало, шу тилдаги шеърлар ҳаммаси («Гимназия»дан бошқа) ғазалчилик сгрофикасидан бошқача бўлиб, маснавий тарикасида, яъни қўш қофиячилик тартибида жуфтлаб

ишланган. Фақат «Гимназия»нинг бу тартибдан мустасно бўлишининг ўзи ҳам характерлидир. Маълумки, «Гимназия» Фурқатнинг ижодий ҳаётида янги давр очган маърифатчилик поэзиясининг биринчи намунаси бўлиб, бу жанрда ёзилган биринчи шеърдир. Демак, шу шеърни ёзаётганида Фурқат ҳали газал усулини сақлаб, бутун шеърни монорифма (якка қофиячилик) қоидасида қофияламоқчи бўлган. Ҳақиқатан ҳам, бу шеър аа-ва-га-да-еа схемасида (кироми, тамоми, хироми— . . . машоми— эҳтимоми—. . . . каломи—.) қофияланадики, бу усул одатда классик газалчиликка ва қасидачиликка хосдир. Бироқ кичик ҳажмдаги 7—10 байт доирасидаги шеърларда маъқул ва қулай бўлган бу тартиб каттароқ ҳажмдаги шеър ва манзумаларда қийинчилик туғдиради. Каттароқ манзума ва дostonларга монорифма тадбиқ қилиш амри маҳол, балки имкондан хориждир. Чунки, ҳеч бир тилда бир қофияга жўр бўладиган мингта эмас, ҳатто бир неча юз сўз топиб бўлмайди. Агар шоир каттароқ ҳажмдаги шеърга бу усулни тадбиқ қилмоқчи бўлса, хоҳ-нохоҳ лугатларни излаб, эсдан чиққан ёки жуда сийрак истеъмол қилинадиган архаик сўзларни қўлланишга мажбурдир. Зотан, Фурқат ўзи ҳам бу шеърда қофияни тўлатиш учун «эътисом», «асами», «эҳтимоми», «ихтитон» каби сўзларни ишлатишга мажбур бўлганки, биз буларни унинг бошқа шеърларида учратмаймиз!

Бу усулнинг катта ҳажмдаги асарларга қулайсиз ва яроқсиз эканини кўп ўтмай Фурқат ўзи ҳам фаҳмлаб олди. Шунинг учун «Гимназия»дан кейин ёзилган маърифатпарвар шеърларнинг ҳеч қайси бирида биз монорифма (якка қофиячилик) схемасини кўрмаймиз. У энди маснавий усулига кўчади ва катта, кенг ҳажмдаги асарларни сиқилмасдан эркин ифода қилиш учун маснавийнинг қулайроқ бўлишига қаноат ҳосил қилади. Гимназия ҳақида ёзган иккинчи бир шеърини (демакки, худди ўша теманинг

ўзини бу гал «Акт мажлиси хусусида») маснавийда ёзишга қарор қилади:

«Ўз аҳбобларимизга ул гимназияда кўрган, эшитганларимизни баён қилдуқ. Алар ҳам завқланиб, кўрмоқ орзусида бўлдилар. Ман у хусусда 20—30 байт маснавий шеър ёздим».¹

Бундан кейин Фурқат кичик воқеабанд шеърларни ёки изчиллик билан тасвирий характерда бўлган манзумаларни ва мактубларни маснавийда ёза бошлайди. Бу — адабиётимизда янгилик эди. Тўғри, Навоийнинг «Ҳасбиҳол»и ва Бобирнинг айрим мактублари маснавий тарзда қофияланган бўлса-да, кичик эпо-лирик шеърларни маснавий тарзда ишлаш эски адабиётда традиция бўлиб қолган эмас.

Фурқатнинг маснавийда ёзган шеърлари жанр эътибори билан «манзума» деб аталса тўғрироқ бўлади. Манзума (назм билан ёзилган асар) ғазаллардан каттароқ, аммо дostonлардан кичик бўлиб, булар ўртасида туради ва бинобарин ўзи ҳам эпо-лирик ёхуд лиро-эпик характерда бўлади.

Шундай қилиб, Фурқат эски классик традицияларнинг чўққисига чиқиб олиб, кейин бу ердан туриб янги уфқларни кўра олди ва янги маърифатпарварлик поэзиясининг пойдеворини қурди.

Фурқатнинг лирик асарларидаги маҳоратига келганимизда бу соҳада ҳам унинг буюк санъаткор, оригинал бир сураткаш бўлганини қайд қиламоқ лозим.

Фурқат лирикасининг асосий пафоси ундаги бахт истасидир. Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг ғазал ва мухаммасларида, мактуб ва мусаддасларидаги барча туйғуларнинг маъзини текшириб кўрилса, булар ҳаммаси шу марказий истак атрофида тўпланганини, яъни тўғриси, шу марказий

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1891 й., 22 январь, 3-сон. «Акт мажлиси хусусида» аслида 38 байтдан иборатдир.

манбадан пайдо бўлаётганини кўрамиз. Шоир ҳаяжонда: бугун васл умиди бор; шоир рози; у дўст доирасида руҳий ҳузур топган, шоир илҳомланган кайфиятда: баҳор айёми ва гул фасли унга ёшлик, бахтнинг тимсолини кўрсатмоқда. Шоир маъюс: чунки замонасида бахтнинг йўли кўпларга берк эканини кўради; шоир фарёд кўтаради: чунки «кажрафтор чарх» унга бахтни дуч келтирмади, шоир шикоятланади: чунки кўпинча ёмонлик яхшиликка устунлик қилмоқда...

Ҳаётдаги зиддиятлар, истак ва имкон ўртасидаги қовушимсизлик, бахт ва ажалнинг азалий хусусиятлари шоирни чуқур ўйга гарқ этади.

У истайдик:

Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол аҳли муҳаббат икки тан бўлса...

Аммо, ҳақиқатда, эътироф қилишга мажбур бўладик:

Суруру шодликни даҳр боғида нечук кўргай
Камина Фурқатийнинг маскани байтулҳазан бўлса.

Гарчи Фурқат лирикасида ҳасрат, қайғу, дард мотивлари катта ўрин тутсалар ҳам, бу мотивлар сира пессимистик моҳиятга эга эмаслар. Белинский таъбири билан айтганимизда, булар «равшан алам» бўлиб, ҳаётдан, яшаш завқидан жирканишни эмас, шароит ва муҳитнинг ноқулайлигидан шикоятни ифодалайдилар.

Фурқат ҳаётнинг гўзаллигини инкор этмайди, балки ҳаёг шароитининг яроқсизлигига норозилик билдиради. Шубҳа йўқки, ҳаётчанлик, ҳаёг, яхшилик, гўзаллик ишқи Фурқат созининг асосий таронасидир.

Албатта, бирон санъаткорнинг ижодини текшираётганимизда унинг асарларидаги куйларни процент ҳисоби

билан тақсимлаш, «яхшилиқ» ва «ёмонлик» категорияларига ажратиш тўғри эмас. Масалан, Фуркат ғазалларида неча мисра «оптимистик» ва неча мисра «пессимистик» кайфиятда эканини ҳисоблаб чиқиш ва шу асосда хулосалар чиқариш илмга ва ҳақиқатга хилоф усулдир.

Фуркатдаги ҳаётчанликнинг гўзал мисоли деб «Баҳор айёмида» сарлавҳали ғазални кўрсатиш мумкин:

Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол аҳли муҳаббат икки тан бўлса,
Хазон айёмида ул тавба қилган бўлса ҳам майдин,
Ётиб майхораликнинг мавсуми паймоншикан бўлса.
Булут қатрафишону рухафзо сабзалар хандон,
Ариғларнинг лабида сабзакори бир чаман бўлса.
Ҳаво ҳам муътадил, ҳавзи мусаффо, суффан дилкаш,
Оқар сув ғалт уриб, себарг узра мавжзан бўлса.
Субун лаъл бирлан шишаи байзоу олтин жом,
Ушал мажлисда соқий бир нигори сиймган бўлса.
Гул узра андалибу сарвнинг бошида қумрилар
Юзу қад ҳасратидин оҳу фарёд айлаган бўлса.
Киши тўбию кавсар, жаннату рузвонни не қилсун,
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.
Суруру шодликни даҳр боғида нечук кўргай,
Камина Фурқатийнинг маскани байтулҳазан бўлса.

Шоир ҳаёт лаззатларини юксак завқ билан куйлаган бу ғазалда конкрет ва яққол бир манзара яратиб беради. Баҳор чоғи. Бир-бирини севгувчи икки киши. Булутдан ёмғир қатралари сочилиб турмоқда. Ариғ бўйнида сабзавор чаман. Ҳаво муътадил. Бир томонда тиниқ ҳовуз, ўртада шинамгина супа. Ариқда сувлар ўйнашиб, қирғоқдаги себаргларга тегишиб турмоқда. Дастурхонга қизил кўза, оқ шиша ва олтин коса қўйилган. Вужуди кумушдек оқ бир дилбар косаларга шароб қуйиб беради. Гулларнинг

бутоғида булбуллар, сарв дарахтларининг устида қумрилар сайраб туради.

Шу дилкаш манзарани тасвишлаб Фурқат бу дунёда шу тахлит улфатчилик ва мажлис бўлар экан, жаннатнинг боғи ва кавсарлари кишига даркор эмас, дейди (7-байт).

Ғазалнинг мақтаб (охирги байт)ида шоир дунёда бундай хурсандчиликлар бўлиши мумкин, аммо менга муяссар бўлмади, деб афсусланади.

Шу мисолдан маълумки, Фурқатда кўриниб турган маъюслик ҳаётни кўп севганидан ва бу ҳаётда азиз истакларни амалга оширишнинг имкони йўқлигидан келиб чиқади. Бу эса яхшиликни, ҳаётни инкор қилишга, яъни пессимистик фалсафага ҳеч қандай дахли йўқдир.

Шу билан бирга бу ғазал пейзаж лирикасининг ҳам ажойиб намунасидир. Маълумки, эски поэзияда пейзажлар кўпинча символик характерда бўлиб, реал лавҳадан кўра кўпроқ киши кайфиятига қўшимча бўлиб тушадиган трафарет ролини ўйнар эди. Фурқатнинг пейзажлари эса шартли символлар эмас, конкрет, табиий, реал кўринишларни кўз олдида жонлантиради. Ҳақиқатан ҳам, юқоридаги ғазални ўқиганимизда кўз олдимизда айнан Фарғона пейзажи, ўзбек табиати, маълум юртга хос бўлган манзара жонланади.

Ҳаёт ишқи Фурқатнинг «Истар кўнгул» радибли мухаммасида худди ҳаёт программасидай жаранглайди. Шоирнинг кўнгли нималарни хоҳлайди?

У баҳор фаслини, лоззорни, кийик ва каклик овини, «аҳли дониш» дўстлар билан бирга сайру томоша қилишни, яхши шаробни, сув канорида гулзорни, меҳрибончилик ва улфатчиликни, хонанда ва ашулани, танбур, дугор, қонун, гижжакда ҳар хил куйлар чалинишини, севган ёрнинг бирга бўлишини, ойдинда, чаманда, гулзорда дўстлар билан тонггача ўтиришни орзу қилади. Ғазалнинг мақтаби шу байтдан иборатдир:

Мунча қилган орзулардин муяссар бўлмаса,
Фурқатий, узлат учун бир кунжи ғор истар кўнгул.

Агар шоир ўйлаган орзулар унга ҳаётда муяссар бўлмаса, у бир ғорда ёлғиз яшашга ҳам рози. Аммо бу байт шеърнинг умумий оҳангига ва эпикурик кайфиятларига контраст (зиддият) туғдириш учун ясалган муболага, холос. Зероки, Фурқат ўз ҳаётининг энг оғир вақтларида ҳам узлат (танҳолик, хилват)га чекиниб ёлғиз ўзи «ғор кунжи»да турганини, одамлардан воз кечиб «тарки дунё» қилганини билмаймиз ва зотан бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки бу нарса Фурқатнинг улфатпарвар, одамбоз, жамиятпараст характериға тамомила ёт кайфиятдир.

Фурқат лирикасининг бадиий воситалари ўзининг оригиналлиги, хушбўйлиги ва кутилмас истиоралари, ташбиҳлари билан китобхонни ўзига маҳлиё қилади.

Қаранг, шоир ўз ватанидан жудоликни қандай ёрқин образларда изҳор қилади:

Қилнб ёд ўтган умримни чаман оби равонидин,
Мусибатномаларни ёд олиб савсан забонидин,
Тикон захмини англаб ғунчани қонлиғ даҳонидин,
Ўқиб гул дафтарини бир варақ фасли хазонидин,
Жаҳон боғида булбулдек фиғонимдин адашганман.

Чамандан оқиб ўтиб кетган ариқ сувлари шоирга ўтиб кетган умрни эслатади. Савсан гулнинг пароканда барглари мусибат ҳақидаги ғамли китобларни эслатади. Очилган ғунчанинг қизиллигини шоир ғунча оғзидаги бу қон, тикан еткизган ярадан тўкилган қондир, деб классик лирикадаги «хусни таълил» приёмини қўллайди. Гулнинг варақларини у дафтар дейди. Ўзининг юртсизлигини эса ўз фиғонидан адашган (ажралган) булбул билан қиёс қилади. «Фиғонидан адашган булбул», яъни сайраш қобилиятидан маҳрум бўлган, лол бўлиб қолган булбул! Нақадар чуқур, сермаъни ва таъсирли образ!

Бориб кимга ғариблиғ бирла арзи аҳтиёж айлай?
Не суд андинки, шарҳи достоним юз қулоч айлай?
Бошимга тушди ғурбат офтоби, на илож айлай?
Фалакнинг гардишидин соябонимдин адашганман.

Ғарибликда юрган шоир бошимга ғурбат офтоби тушиб мени қовжиратди-ю, аммо фалакнинг жабри туфайли мен ўзимни офтоб иссиғидан ҳимоя қилишим учун соябонимни ҳам йўқотиб қўйдим, дейди. Соябонни йўқотиш! Ватанжудоликнинг оғир, ачинарли аҳволини баён қилиш учун бундан ҳам бақувват образ топиш мумкинми?

Садоқат ва муҳаббатнинг чин эканини ёрга ишонтирарли қилиб тушунтириш учун Фурқат, қаранг, қандай бир кутилмас образ ишлатади:

Ошиқи содиқлиғимга бовар айларсанму, ёр,
Қозни муҳрин бостириб, хат бирла иқроп айласам?

Севги мактубига қозининг муҳрини бостириш! Кутилмас ва ғайри оддий деталь!

Фурқатнинг бадий маҳорати шу қадар балоғатга етиб қоладики, фақат бир мисранинг ўзи биланоқ кўп яққол бир лавҳа яратади: Масалан, ёрини кутиб-кутиб кечаси билан унга интизор бўлиб ўтирган ошиқ қандай вазиятда бўлиши мумкин? Албатта, турли санъаткор бу ҳолатни турлича тасвирлаши мумкин. Лекин Фурқат нима қилади:

Дилбаро, васлинг муяссар бўлмаса йиғлаб ёнай,
Тобакай ҳажрингда оғушимда зону кечалар?!

Интизорликда ўртаниб, ухлай олмай, кечаси билан кўз юммасдан ўтирган ошиққа шоир нақадар характерли поза (вазият) беради: тиззасини қучоқлаб ерда ўтирган бечора ошиқ! Тайёр лавҳа. Буюк рассомнинг расмига тушади-

ган ва тагига «мунтазир ошиқ» деб ёзиб қўйишга лойиқ сурат!

Яқинда нашр этилган ва Фурқат лирикасининг шоҳ аса-ри деб саналишга лойиқ бўлган «Мусаддас таржибанд» 15 банддан иборат бўлиб, булардан 12 таси «уч» деган сўз билан бошланади. Буни таҳрир (анаформи) приёми дей-мизки, усталик билан татбиқ қилинса шу усул шеърда ҳисни, манзарани ва таъсирини пояма-поя тадриж билан кучайтиришга хизмат қилади. Фурқат таҳрир приёмидан катта маҳорат билан фойдаланди. Бу шеърда уч дўст ҳам-дард ҳақида гап боради. «Уч хароботий эрурмиз» (I банд), «Уч аламкашмиз» (II банд), «Уч қаландармиз» (III банд), «Уч биродармиз» (IV банд), «Уч мусофирмиз» (V банд), «Уч адойимиз» (VI банд), «Уч навойимиз» (VII банд), «Уч ғарибмиз» (VIII банд), «Уч вафойимиз» (IX банд), «Уч балокашмиз» (X банд), «Уч мукаддар» (XI банд), «Уч хароботий» (XII банд) тарзида гоят юксак жўшқин-лик билан ёзилган бу мусаддас ҳақиқий дўстликнинг ва ҳаёт, бахт, севги тантанасининг ўлмас таронасидир.

Уч хароботий эрурмиз, соқини майхонамиз,
Хум бошидин чарх уруб монанди бир парвонамиз,
Маст ўлубмиз жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Ҳолимиз дунё ғамидин, фориғи кошонамиз,
Ёр бизнинг ёримиз, жонон бизи жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

Романтик балладаларни эслатадиган бу мусаддасда уч дўст бир ёрни севгани, учаласининг ҳам унга олижаноблик билан садоқат кўрсатгани, ёр олдига боргани, ёрнинг хаста бўлгани, булар табибни рашк қилганлари кўп сами-мий мисраларда тараннум этилади.

Бу мусаддас XIX асрнинг биринчи чорагида Қўқонда шоир Мирий томонидан Умархонга бағишлаб ёзилган

машҳур қасида вазнида (фоилотун — фоилотун — фоилотун — фоилун) ёзилган. Аммо Мирий қасидасининг таржибандида:

«Давр бизнинг давримиз, даврон бизин давронимиз,
Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизин султонимиз»

байти қайтарилиб турган бўлса, Фурқат шоҳни эмас, ёрни улуғлайди:

«Ёр бизнинг ёримиз, жонон бизи жононимиз —
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз».

Фурқат энг интим мавзуларда ёзган ғазалларида ҳам муҳим ижтимоий, фалсафий ёки маърифатпарварона фикр баён этади. Масалан, «Наргиси шаҳлосидин» деб аталган ғазалида шоир севган ёрининг ҳуснини таъриф этиб, унинг мислсиз гўзал бўлганини таъкид этади:

Сабру сомонимдин айриладим белу оғзин кўриб,
Йўқу борим қолмади пинҳон ила пайдосидин.

Ўзини шу қадар мафтун қилган ёрга бўлган муносабатини шоир тор шахсий туйғулар билан чекламасдан, образга кенг ижтимоий прогрессив тус беради. Агар, дейди у, менинг ёримнинг қоматини ва юзини жаннатнинг посбони (рузвон) бир марта кўрса, тўби (жаннатдаги хушбичим дарахт)дан ҳам, жаннатнинг манзараларидан ҳам воз кечган бўлар эди:

Қадду рухсорингни кўрса дафъатан рузвон агар,
Тўбидия кўнгул узар ҳам жаннатул маъносидин.

Масаланинг бундай қўйилиши, яъни дунёвий, реал инсон ҳуснининг афсонавий-диний ақидалардан юқори қўйи-

лиши албатта ўз даврида прогрессив фикрдан, маърифат-парварлик идеалларидан келиб чиққан эди.

Қизиғи шуки, бу ғазал*, гарчи бу тўғрида ҳеч қаерда айтилган ва кўрсатилган бўлмаса-да, аслида ўзи мувашшах қилиб ёзилган. Яъни бу шеърнинг ҳар байтидаги биринчи ҳарфи¹ териб олинса, киши исми пайдо бўлади. Бу исм «Мақсуджон» дир. Умуман, Фурқат ғазалларидан бир қанчаси мувашшах экани ҳозиргача маълум эмас экан. Чунки, шоир ўзи буларни «мувашшах» деб кўрсатмаган, ўқувчилар эса булардан яширинган исмларни қидиришмаган. Ҳолбуки, «Оразинг қачон кўрди»² ғазали Абдуқодирхон номига, «Кўзинг»³ ғазали Исломхон номига, «Шаҳло кўзларинг»⁴ ғазали Маҳкамхон номига, «Кокилинг»⁵ ғазали Рашидхон исмига, «Ишқ оташи»⁶ ғазали Одилхон исмига, «Хаёла душти»⁷ ғазали Одилхон исмига, «Шақар тўқилди»⁸ ғазали Тошкандхон исмига, «Аҳду паймон айлаган»⁹ ғазали Муҳаммадхон исмига, «Сайри чаман»¹⁰ ғазали Рашидхон исмига, «Кечалар» ғазали Муҳиддинхон исмига боғланган ва ҳоказо...

Лирикада мувашшах жанри (европа адабиётларида акростих деб қўлланилган приём) ўзбек адабиётида айниқса XIX асрнинг II ярмида кўп авж олиб кетиб, адабиёт аҳли ўртасида расм бўлиб қолган эди. Ҳатто шу даражадаги шоирлик ва назмчилик ҳунари мувашшахчиликдаги

* Фурқат. «Танланган асарлар», 1958 й., Тошкент, 125-бет.

¹ Бу шеърлар араб алифбесида ёзилгани унутилмасин.

² Фурқат. «Танланган асарлар», 1958, Тошкент, 78-бет.

³ У ерда, 88-бет.

⁴ У ерда, 91-бет.

⁵ У ерда, 94-бет.

⁶ У ерда, 103-бет.

⁷ У ерда, 104-бет.

⁸ У ерда, 105-бет.

⁹ У ерда, 128-бет.

¹⁰ У ерда, 129-бет.

маҳорат билан ҳам ўлчанадиган бўлиб қолган эди (XV асрда Хирот ва Самарқандда «муаммо» мода бўлиб қолгандай!..)

... Шунинг учун шеърни ижтимоий кураш воситаси деб билган пешқадам шоирлар — Муқимий, Фурқат ва бошқалар — ҳам бу модага, — даврнинг тақозоси билан, — кўп бўлмаса-да бир қадар тан бериб, мувашшах ёзганлар. Бироқ Фурқатдаги мувашшахларда исмлар байт текстига шу қадар узвий равишда сингдирилганки, буларнинг ясама формалистик бир приёмида ёзилганлиги сезилмайди.

Аниқлик учун шуни ҳам қайд қилиш керакки, мувашшах кимнинг исмига боғланган бўлса, ўша ғазалда таъриф этилган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир, деб ўйлаш хатодир. Мувашшахтаги исм бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши мумкин. Масалан, «Мақсуджон» исмига боғланган ғазалда ёрнинг тасвирида шундай деталлар бор:

Дийдами олам ёруғ зулфи тувида олса гар —
Еттидин бир парда рухсори қамар сиймосидин.

Бу байтда жонон юзидан парда (чачвон)нинг очилиши ҳақида гап боради. Демак, шеър қаҳрамони аёл кишидир. Шоир ўз жононини жаннатдаги ҳурлардан афзал қўяди. Маълумки, ҳурлар фақат гўзал қиз ва аёлларга таққосланадирлар. Шундан кўринадики, ғазалда севгили ёр образида тасвирланган киши Мақсуджон эмас, балки гўзал бир аёлдир.

Адабиёт тарихини ва шу жумладан Фурқатнинг ҳаёт ва ижодиётини ўрганишда мувашшахлар маълум бир ҳужжат сифатида хизмат қилишлари мумкин. Одатда мувашшах фақат тирик дўстнинг исмига боғланади. Шунинг учун исмларига мувашшах боғланган кишиларни (Фур-

қатни шахсан таниган, билган ёки унга замондош бўлиб, унинг ҳақида аниқ маълумотга эга бўлган қарияларнинг барҳаёт бўлганини эътиборга олиб) аниқлаш ва шу орқали шоирнинг ёру дўстлари, муҳити ва доираси ҳақида конкрет материал қўлга киритиш шоирнинг илмий биографиясини яратиш учун муҳимдир.

Мен, бундан бир қанча йиллар олдин баъзи бир асарларимда «Фурқат ўзбек адабиётида сўнги классик шоир бўлди» деган тезисни олға сурган эдим.¹ Бу тезис тўғрими? Менимча, шартли равишда бу тезис ҳали ҳам тўғридир. Бу — Фурқатдан кейин ўзбек классик мактабининг давомчилари бўлмаган ёки яхши назаллар ёзилмаган деган гап эмас. Бу — Фурқатдан сўнг, эски йўлда Фурқат даражасида мукамал лирика яратган, асл ва порлоқ бадий шедеврлар вужудга келтирган санъаткор бўлмаган дегани бўлади.

Ғафат бугина эмас. Гап шундаки, Фурқат классик поэзиямизнинг ҳамма усуллари мукамал билиб татбиқ қилиш билан бирга, янги замонда буларнинг энди кифоя қилмаслигини биринчи тушуниб олган шоир бўлди. Шу билан у минг йиллик классик поэзияга яқун ясаб, ўзбек адабиёти тарихида янги боб очди.

Фурқат ўзининг лирикасида бўлсин, маърифатпарварлик манзумаларида бўлсин ажойиб намуналар яратди. Публицистик поэзия яратди. Биринчи газетачи шоир бўлди. Реалистик пейзаж лирикасини вужудга келтирди. У турмушни ҳаётсеварликнинг порлоқ, оптимистик руболада кўйлади.

Фурқат инсон тақдири, инсонлик, инсоният ва инсонпарварлик ғояларини яхшлик, дўстлик ва тинчлик идеалларини пояма-поя кўтара олган буюк гуманист кўйчи бўлди.

¹ «Олий педагогик институтларнинг алабиёт факультетлари учун ўзбек адабиёти тарихидан программа лойиҳаси», 1940 й., Тошкент.

Ниҳоят, Фурқат халқимизнинг энг муқтадир зиёлиси сифатида зулмат ўрнига нурни, тунга қарши кундузни, аҳмоқликка қарши ақлни, жаҳолатга қарши маърифатни, тиканга қарши гулни, зоғларга қарши булбулни, нафратга қарши муҳаббатни, зулмга қарши адолатни, ўлимга қарши ҳаётни тараннум қилди.

У истиқболнинг уфқларини равшан кўрсин деб ўз халқи қўлига чироғ ёқиб берди. Чунки у:

Чироғ бўлса агар ҳар ким қўлида,
Хатар бўлмас қаронғуда йўлида,—

деган ҳақиқатни яхши билар эди, бу ҳақиқатни у ўз севган юрт-элига васият қилиб кетди.

Алҳосил, Фурқат дунёмизда, ҳаётда фақат яхшилиқни қўмсади, орзу қилди ва бу яхшилиқнинг, сўлмас гўзалликнинг бир кун, албатта, ғалаба қилишига амин бўлиб, дунёдан ўтди.

Маълумки, одамзоддан қоладиган энг яхши асар яхшиликдир. Бу яхшилик, айниқса, ўлмас формаларда, гўзал санъат обидаларида сақланиб қолган бўлса, жуда узоқ яшайди.

Фурқат янги музикани эшитиб, унинг ўз халқи ҳам келажакда шояд илғор маданият яратур, деган умидда шундай ҳайқирган эди:

Аё Фурқат, қулоқ сол, забт этиб хуш-
Ки, шояд наслимиз солғай дебон гўш.

Фурқат ўйлаган насл, яъни илғор социалистик маданият қураётган янги авлодлар буюк шоирни доимо миннатдорчилик билан тинглайдилар...

(«Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» китобидан. Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент — 1958. 20—73-бетлар.)

ЯНГИ ЗАМОН, ЯНГИ ИНСОН

Мен Фарғонага йўлим тушиб Ҳамзаободга бориб қолсам, албатта буюк ва шаҳид (мен бу ерда «шаҳид» сўзини ҳақ ва ҳақиқат йўлида жонини фидо қилган курашчи маъносида қўлланаман) адибнинг қабрини зиёрат этмоқни ўзимга фарз биламан. Шунда мен ҳаяжон ҳисларимни босолмай, бу табаррук хок олдида ўйларга ғарқ бўламан.

«Мана, дейман, нақадар маъноли ва ғояли бир ҳаёт йўлини, унинг эгаси ҳалок бўлгандан кейин ҳам, унинг ўлими курашимизга хизмат қилиб турибди, эскилик, жаҳолат, хурофот ва ғафлат оламига қарши, янгилик, маърифат, заковат ва тараққиётнинг мужассам ва голиб ҳайкалидай, балки инсон фикрининг сўнмас машъалидай узоқ-узоқлардан келаётган сайёҳларнинг кўзи олдида мужассам турибди. Ҳамзанинг қабри, ўзи тинчлик жарчиси, унинг ўлими жанговар ҳаётининг давомидир!»

Ҳақиқатан ҳам, асримизнинг бошланғич даврида, қора ва мудҳиш кечада ақл ва маърифатнинг равшан чироғини ёққан, элдошларини инсоний эрка, ҳаётга ундаб турган шоирнинг жасорати қанча таъриф этилса камлик қилади. 1911 йилда ўз шикоятини осмонга эмас, ернинг шаддод қонунларига қарши қаратган шоир шундай деб ҳайқирган эди: «Дод дерман термилиб, кўкка боқиб йўқдур илож!»

Кейинчалик ўзининг исёнкор шеър ва драмаларида, қў-

шиқ ва мақолаларида ҳақ ва ҳақсизлик, меҳнат ва талончилик ўртасидаги зиддият муаммосига жавоб қидириб турган Ҳамза ҳамиша инсонни, меҳнат аҳлини ўйлади. Ҳамза ўзининг бутун моҳияти, йиллар бўйи пишиб келган курашчан хулқи билан, маънавий ва ахлоқий олами билан, ўз шикоят ва хитоблари билан совет инқилобини қабул қилишга тайёр эди, шу ваздан у янги халқ ҳокимиятини ҳеч иккиланмасдан ўз ғоясининг мужассам программасидай кўтиб олди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Ҳақимзода янги тилдаги ўзбек зиёлисининг, маданиятпарвар совет кишисининг яққол ўрнаги, партиявий адибнинг ибратомуз намоянаси, коммунизм кўчасига кирган янги инсон типининг мужассам намунасидай тарихимизга кирди.

Куннинг ҳодисаларини истиқболнинг сезгир меъёрлари билан ўлчаб олган ёзувчи кўп узоқларни кўра олди ва шу узоқ манзилларни яқинлаштиришга интилди. Ҳамзанинг орамиздан кетганига тўлган 30 йил шоир орзулари ва истакларининг нақадар тўғри ва нақадар реал эканлигини исботлаб берди ва шу билан авторнинг ўзига ҳам, асарларига ҳам ўлмаслик шарафини таъминлади.

Ҳақимзодани фақат улуғ шоиргина дейиш кифоя эмас!.. У — бастакор; у — драматург; у — муаллим; у — мураббий; у — режиссёр; у — публицист; у — редактор; у — жамоат арбоби; у — нотик; у — жангчи; у — масалнавис; у — театршунос. Хулласини айтганда, Ҳамзанинг бир ўзи, бошқа бир шароитда ўнта актив ижодкорнинг қиладиган ишини қилди, ўнта забардаст гражданинг бажарадиган вазифасини бажарди, бир тўда бақувват паҳлавоннинг кўтарадиган салмоқдор юкини бир ўзи бақувват елкаларига ортиб, халқига тақдим этди.

Ҳигирманчи йилларда, ўзбек зиёли кадрлари бармоқ билан санарли даражада оз бўлган бир даврда Ҳамзанинг бундай кўп қиррали фаолияти ижтимоий ва тарихий зарурат бўлиб қолган эди. Бундай улуғвор хизматнинг миқё-

сини аниқлаш учун ўша даврни кўз олдига келтириш кифоядир.

Ўзбек заминида янги замоннинг илк куйчиси бўлган Ҳамза дилларда яшайди. Ҳақиқатан ҳам, Шайх Саъдий айтганидай, яхши номи юртда яшаб турган мангу зот давлат эгаси бўлди. Шундай мангу давлатга, халқ муҳаббатига муяссар бўлган, Ватан аҳли миннатдорчилик гуллари-дан боғлаб тутган гулдасталар асло сўнмайди.

*«Қизил Ўзбекистон» газетаси,
1961 йил, 11 февраль*

ҲАМИДНИНГ СОЗИ

(Ҳ. Олимжон вафотига тўрт йил тўлиши
муносабати билан)

Билмаса наслимиз надир қаримоқ,
Етмаган-ку замон ҳам элликка.
Тушмасин ҳеч бирорта бўлсин оқ
Енгилиш билмаган йигитликка —

деган шоир асримизнинг 50-йилларици ўз ҳаётининг, дўст ва асрдошлари ҳаётининг яқин, аён ва нақд манзилларидан бири деб ҳисоблар, шу бўлғуси эллигинчи йилларнинг умрининг балоғат пояси бўлур, деб ўйлар эди. Аммо афсуски, унинг ҳаётпарвар қалби 40-йилларнинг ўртасидаёқ бир қазо билан абадий тўхтаган эди. Ана энди, биз шоиримиз ва дўстимиз Ҳамид Олимжоннинг сервиқор юзини кўрмаганимизга ва унинг чинакам ақл тарозусида тортилиб айтилган жонли сўзларини эшитмаганимизга сал кам бир минг беш юз кун бўлди.

Сўзини эшитмаймизу, лекин шоирнинг мағрур сози ҳамон жарангламоқда, унинг шеърый лафзи Сайхун шалолаларидай кечаю-кундуз ўз вазифасини бажариб, оқиб, яшаб келмоқда!

Ҳамид Олимжон ҳеч қачон асарлари фақат архив моли бўлган шоирлардан бўлмайди. Албатта, ҳаёт ва адабий тараққиётимиз кун сайин олға борар экан, кечаги бадий

андозалар бу кунга тўғри келмаслиги мумкин, аммо шеър ва санъатнинг асосий қиммати бўлмиш жавҳарлар замонлар ўтиши билан ўчмайди. Бу жавҳарлар асл шеърга нафас ва руҳ берган халқ, Ватан, Инсоният оламидарки, буларнинг манбаи ХХ асрда коммунизмнинг буюк идеалларидир.

Ҳамиднинг шеърый сози бу юксак гоёлар ва туйғуларнинг гўё фусункор бармоқлари билан ҳар хил пардаларда жаранглаган соз эди. Чунки у совет шоирининг гражданлик паспорти, курашчининг ўткир қуроли эди. Чунки, Ҳамид Олимжон яхши билар эдики — «Шоирнинг сўзи — унинг ижтимоий хизматидир».

Ҳ. Олимжоннинг сози сал кам йигирма йил мобайнида ўзбек поэзиясининг умумий таронасида энг актив ва баланд оҳангли созлардан бири бўлди. Шоир ўзининг биринчи тўплами бўлмиш «Кўклам», «Дарё кечаси» номли китобларидан бошлаб то сўнгги патриотик шеърларига, «Бахт» тўпламига, Ватан уруши давридаги юксак гражданлик ҳислари билан озукланган асарларигача ўз шоирлик шаънининг содиқ посбони, азиз халқи ҳам Ватанининг оташи муҳлиси ва куйчиси бўлиб келди.

Ўзининг илк шеърларидан бошлаб Ҳамид шоирнинг янги ҳаётда шарафли ўрнини аниқ билиб олди; у совет даврида шакллана бошлаган янги зиёлиларнинг бир вакили сифатида ўз халқининг бахту саодатиши Улуғ пролетар Революцияси орқали ва фақат Совет даврида мумкин бўлганига борган сайин кучаймоқда бўлган устивор бир имон билан ишонди. Унинг қаламини янги давронларнинг қудратли ва жонбахш ҳавоси парвариш қилди. Тарихнинг олға қараб юришини ўз шоирона юраги билан сезган Ҳамид гўё юртни ҳам, оламни ва табиатни ҳам янги авлоднинг ўткир кўзи билан янгича кўра бошлади. Олтин кундузлар, ойдин кечалар, она диёрнинг вазидор нағмаси ва хаёлчан боғларнинг бахмал соялари бу ҳассос шоирнинг

юрагига қуйилиб сингган лавҳалар эди. Чунки бу юрт унинг она юрти, эрк топган халқининг ери ва тупроғи эди.

Ҳамид ижодиётининг энг бақувват бир хусусияти, доимо олға қараш, шеърнинг савтларини авж пардаларига кўтара билиш, ёзганидан кўра яна яхшироқ ёзишга интилиш эди. Бошқача қилиб айтганда, маълум пояда қотиб қолиш, бор нарса билан қаноатланиш унинг характериға бегона эди. У том ҳақи билан ўзи тўғрисида шундай дейиши мумкин эди: «Мен кечага нисбатан бугун яхши ёзаману, лекин эртага бугунгидан ҳам яхшироқ ёзишга интиламан».

Ўзининг хаёл ва тасавуридаги кучга ва қулочга қарамасдан у ер ва дунё, юрт ва тупроқ шоири эди. Коинотнинг ҳусни ва ғалаёни, табиатдаги ҳаёти — азалий совет шоирининг жўшқин созини титратар, қаламини қоғоз билан ўпишмоққа мажбур этар эди:

Кўзни тикдим, парқув булутлар,
Кўчар эди зилол ва тоза,
Лочин каби самолёт учар,
Учар эди солиб овоза.
Тикилганди кўзим қоғозга,
Қўлларимда титрарди қалам.
... Шағилларди осмон ва ҳаво,
Шағилларди бутун коинот,
Шағилларди бетиним дарё,
Шағилларди дарёда ҳаёт...

(«Ҳолбуки тун»)

Ҳамид шеърида табиат ҳуснлари ва коинотнинг саркаш ўйинларидан завқланиши эрк ва бахт топган инсоннинг ички маънавий бойлигини изҳор этар эди.

Барча совет шоирлари учун Ватан, халқ ва коммуна идеаллари муштарак ғоявий принциплардир. Аммо ўз ус.

луб ва адабий усулларига эга бўлган ҳар бир катта шоир бу муштарак вазифаларни ҳал қилишда маълум даражада ўз поэтик темасини олға суради. Улуғ идеаллар шу «Ўз тема» атрофида ечилади. Ҳамиднинг ижоди учун шундай «Ўз тема» бахт мавзуидир.

Шоир биладикки, умумий бахт деган ҳолат осмоннинг илтифотидан ва айрим хайрихоҳ кишиларнинг қимматидан туғилмайди. Бу чуқур ижтимоий зилзилалардан, тарихий ҳодисалар ва сиёсий ўзгаришлардан кейин халқимизга муяссар бўлган бир давлатдир. У биладикки, Октябрь инқилоби бўлмаса унинг халқи асрлар мобайнида кўриб келгән занжир ва зиндоннинг бандиси бўлиб ҳамон қолаверар эди. Шоир ўтмишни унутган эмас:

Йиғлаб ўтарди кунлар,
Пастга тушмай кўклардан.
Чинор — минорлардан
Секин оқарди тунлар.
... Мискин, ҳазин ўйлардан
Юксаларди бир фарёд.
«Тангри» деган куйлардан
Ким гавқ оларди? Ҳайҳот!..
Шарқ эзилиб инграрди,
Епинганди тун... Чодир.

Бундай Шарқни хотирлаган шоир албатта озодликнинг қадрини, ихтиёр ва бахтнинг баҳрасини замонамизнинг қудратбахш воқеалари билан, социализм дунёси билан боғлайди. Социалистик ватанни куйлаш шоир назарида бахт темасига мазмун ва тафсир киргизаётган тарона эди. Шоир ўз шахсий бахту саодатини элнинг, юртнинг бахту саодатига боғлайди. Ўз руҳий кайфиятларини зўр бир жамиятдаги кайфиятларнинг жузъий бир қатраси деб билади. У шоддир:

Чунки элим қайғуни билмас,
Чунки йўқдир Ватанда мотам,
Озод халқим бошига келмас
Энди сира мусибат ва ғам.

(«Шодликни куйлаганимнинг сабаби»)

Ана, шоир созига товуш ва нидо берган қудрат, ана,
шоир гражданининг бахт куйларига сарчашма бўлган
сабаб:

Ухшаши йўқ бу гўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон —
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.

(«Ўзбекистон»)

Лекин ўзининг ижодий ўсиш жараёнида Ҳамиддаги Ва-
тан тасавури умумий давлатий бир моҳият олади, унинг
сози фақат Зарафшон бўйларини ва Фарғона водийлари-
нигина эмас, бутун советлар дунёсини ва бу дунёнинг қиз-
гин офтоби бўлган Россияни куйлайди. Бу ҳолат айниқса
Улуғ Ватан уруши йилларида балоғатга етади. Урушнинг
оғир айёми Совет мамлакатадаги қардош халқлар ўртаси-
даги иттифоққа ва дўстликка тарихий бир синов бўлиш
билан бирга, бу дўстликнинг қанчалик азиз бўлганини ҳам
совет кишиларининг онгига сингдириб бера олди. Бу қар-
дошлар оиласининг етакчиси бўлган буюк рус халқи, шои-
римиз созида миннатдорчилик ва садоқат нашидаларини
чалдиради. Шоир, буюк Русия диёрининг бепоён сарҳад-
лари олдида бегона бир меҳмондай эмас, балки чин ўғил-
дай таъзимкорона тиз чўкиб шундай ҳайқиради эди:

Русия, Русия, азамат ўлка!
Эй осмон сингари бепоён Ватан,

Тўлдирган чоғда ҳам жаҳонни нурга
Қуёш қуча олмас сени дафъатан.

Русиянинг муаззам ҳайкали олдида ҳаяжон билан бошланган ва совет қасидасига энг бақувват ўрناق бўла оладиган бу шеърнинг охирида марҳум шоир ўзининг бу диёрга муносабатини шу ўлмас мисраларда баён қилган эди:

Русия, Русия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон.

(«Русия»)

Русия учун, яъни Ватан учун қурбон бўлмоққа ҳозир бўлган шоир албатта жангнинг ёвуз чоғларида ўз созининг қулоқларини курашчан жангий пардаларга бурди. У ўз ҳамқишлоқларини — ўзбек ботирларини юрт ва эл учун, Ленин партиyasi ҳақиқати учун жонни аямасликка чақирди. У англар эдики, шарқли аскар, ғарбга қараб қанча тез юрса, шарққа (яъни ўз уйига) ҳам шунча тезроқ қайтиб келур. Бу ҳикматомуз шиорни Ҳамид «Шарқдан ғарбга кетаётган дўстга» деган шеърида ҳақиқий нотиқнинг оловли хитоблари даражасига кўтара олди:

Бор, ғарбга бор, баҳодир йингит,
Дўстларимиз элдан ажралди,
Ев қўлида ёнди шаҳарлар,
Қадрдонлаф безатан қолди.
... Тезроқ боргил, ҳалоскор дўстим,
Евларни қув, дўстларни қутқар,
Эл дилидан кетсин қайғу-ғам,
Баҳор келиб кетганида ҳам!..

Халқларнинг ўлмас дўстлик туйғуларини нафис бир сонетда, «Роксананинг кўз ёшлари» балладасида куйлаган Ҳамид, алам ва шодликларда йўғрилган қардошлик хамирининг совет кишининг зуваласида мавжуд бўлганини ажойиб, ҳассос байтларда тасвирлагандир.

Уруш йилларида Ҳамиднинг сози ҳарбий бир қуролдай ғазабланиб, душманга нафратланиб ҳамла қилди, ғалабага ишонч, ватанга садоқат, жангда жасорат, меҳнатда ғайрат қўшиқларини равон бандларда куйлади. Айтиш мумкинки, у қўшиннинг шоири ва шеърнинг аскари бўлди.

Ғалабани тинч ва ижодий кунларни улуғ бир иштиёқ ва ишонч билан кутган шоир қонхўр фашистлар устидан қозонилган буюк зафардан ўн ой илгари вафот бўлган эди. Аммо ўртада ўтган шу тўрт йил ҳаммамизга очиқ-равшан кўрсатдики, Ҳамиднинг сероҳанг сози ўлмади ва халқимизнинг улуғвор айёмида яшайди.

Ҳа, зотан баландпарвоз таъбини халққа бахш этган шоирларнинг олий насибаси шудир.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1948 йил, 3 июль.

ШОИР ТИЛИ — ХАЛҚНИНГ ДИЛИ

Мен ўзбек шоириман, ўз халқимнинг тилиман,
Қалбим буюрганини айтиб келдим ҳамниша.
Ленин парваришини топган ўзбек элиман,
Бу куним, келажаким барчаси Лениниша.

Халқларнинг миллий шуурини изҳор қилишда ва шу билан халқларини бир-бирига танитиб иноқлаштиришда бадиий сўз устозларининг хизматини қанча қадрланса муболаға бўлмайди. Ўз халқининг кўзи, қулоғи ва бинобарин, фаҳми ҳамда виждони бўлган забардаст шоирлар, айни замонда интернационал туйғу ва фикрларнинг ҳам тарона созидирлар, зероки, ҳар бир миллий характердаги чин демократизм умумбашарий моҳиятга эгадир ва шуниси ҳам маълумки, чин интернационал воқеа — ғайри миллий ва ғайри ватаний воқеа деган гап эмас, албатта.

Ўзининг бутун ҳаёти ва ижоди билан ўз халқининг миннатдорчилигига ва ҳурматига сазовор бўлган бахтиёр адиблардан бири замонамизнинг оташнафас куйчиси Ғафур Ғулумдир.

Дарҳақиқат, Ғафур Ғулумнинг ҳаёт ва ижод йўли ўзбек халқининг ўсиш, равнақ топиш, тараққиёт ва такомил йўлидир. Унинг социалистик миллат сифатида шаклланиш ва камолотга етиш йўлидир. Шунинг учун ҳам тўла ишонч билан айта оламизки, шоир чиндан ҳам ўзини, ўз халқининг садоси, тилмочи деб фахрланишга тамомила ҳақлидир:

Овоз Шарқ деб аталур Ватаним Ўзбекистон,
Қуёшга пардоз қути дейилса арзигудек.
Бу ерларда ўз қадрин топди замин ва замон,
Қўшни Шарқ истиқболни акси бўлган кўзгудек.

Мен ўзбек шоириман, ўз халқимнинг тилиман,
Қалбим буюрганини айтиб келдим ҳамиша.
Ленин парваришини топган ўзбек элиман,
Бу куним, келажагим барчаси Ленинпеша.

Халқимнинг маърифати, юксак маданияти
Жаҳонда ман ман деган халқлар билан баробар,
Коммунизм қуришдек азмкорлик нияти,
Бу муаззам ғоядир бизни қилмиш сафарбар.

(«Ленин учун», 1956.)

Ғафур Ғулом ўзининг лирик тароналарида бўлсин, эпик образларида бўлсин, ҳикояларининг мароқангиз ҳодисаларида бўлсин, очерк ва фельетонларининг ўткир ибораларида бўлсин ҳамиша халқнинг соғлом ва прогрессив интилишларини акс эттирди ва бу улуғ ниятлар унга қайта-қайта қудрат ва илҳом бахш этиб, уни ижоднинг эзгу минбарига юксалтирди. Шу муносабат ила совет адабиётининг асосчиси, улуғ устод ва ўлмас адиб М. Горькийнинг ушбу мулоҳазасини эслатиб ўтиш ғоят ўринли бўлур, деб ўйлайман: «Кишидаги интилишларнинг ғояси қанча юксак бўлса, унинг қобилияти ва истеъдоди ҳам шунча тез ва ижтимоий, баракали бўлиб ривожланади».

Севимли шоиримизнинг ижодидаги парвоз ҳолатлари, унинг хилма-хил ва кенг тематик олами, ранго-ранг бадиий усул ҳам воситалари устоднинг мазкур фикрига яққол далилдир. Замонамизнинг юксак ғоялари эса, ком-

мунизм идеали, Маркс ва Лениннинг доно таълимоти партиямизнинг халқчил сиёсатида мужассамдир.

Ғафур Ғулумнинг ҳаёти — унинг китоблари, тўпламлари, мақолалари ва нутқларида, — ойда қуёш нурлари инъикос этгандай, — ўз аксини топгандир. Бу билан мен, шоиримизнинг барча асарлари унинг таржимаи ҳолини нақл этувчи автобиографик асарлардир, демоқчи эмасман, албатта! Йўқ! Мақсадим, шоир ҳаёти билан ижодияти бир бутунлик ташкил этганини қайл қилиш, унинг бутун ҳаётининг мазмунини мисраларида ва насрий жумлаларида ўз ифодасини топганини эслатиб ўтишдир.

Биобарин, сизга тақдим қилинаётган шу куллиёт (яъни Ғафур Ғулумнинг беш жылдан иборат асарлар тўплами) шоир тўғрисида тугал бир тасаввур ҳосил қилишга етарли, деб санайман.

Башарти шоирнинг ҳаёт йўлини эслатиб ўтмоқ зарурати туғилиб қолар экан, бунинг ўзбек совет зиёлиларининг биринчи бўғини учун характерли бир йўл бўлганини кўра-миз. Бу қиссада ҳеч қандай фавқулодда саргузашт ёки кутилмаган ҳодисалар йўқ.

Шоирнинг туғилиш санаси — 1903 йил, 10 май. Жойи — Тошкент шаҳри, Қўрғонтеги маҳалласи. Эски усулдаги маҳалла мактаби, 1916 йил. Рус-тузем мактаби. 1919 йилда комсомол. Уқитувчилар курси. Муаллимлик. 1923 йил. Боқимсиз болалар уйига мураббий ва кейинча мудир... Яна шу йилда шоирнинг биринчи шеъри матбуотда босилиб чиқади.

Бундан кейин Ғафур Ғулум ижодкор сифатида ўз тақдирини республикадаги вақтли матбуот билан боғлаб, «Шарқ ҳақиқати», «Қизил Ўзбекистон», «Ер юзи» газета ва журналларида адабий ходим бўлиб ишлайди. Ўзбекистоннинг деярли барча газета ва журналларида асарларини бостириб туради. Энди у профессионал журналистик касбини эгаллаб олиб совет воқелигини, социализм учун

кураш фронтининг масъул соҳаларини жанговар мавқелардан туриб кузатади, ўрганади, текширади ва булар натижасида санъаткор учун фарз бўлган «воқеликни бадий эгаллаш» имкониятига қодир бўлиб олади.

Ғафур Ғуломнинг биринчи ва асосий адабиёт ўқитувчиси — китоб, ҳаёт муаллими эса — матбуот, яна аниқроғи газета бўлди. Унинг илк сиёсий мактаби — комсомол, фикрий ва фалсафий мураббийси эса — партия бўлди.

Китоблар, шоирнинг ўзи ҳам эътироф қилганидай, унинг таҳсил ва таълимидаги нуқсонларни тўлдириб, маълумотини, бадий ҳофизасини, завқини, тарихий диапазонини, тилини, кузатувчанлик қобилиятини, психологик-нозик мушоҳадаларини ғоят бойитиб борди. Маълум даражада айтиш мумкинки, Бешёғоч даҳалик оддий бир меҳнаткаш оилада туғилган Ғафуржонни бугун ўлкамизнинг энг маърифатли ва билгич арбоби даражасига етказган асл шароит совет замини, бу заминга қувват, қудрат бахш этган сув мутолаадир...

Бир шоир сифатида Ғафур Ғулом яратган илк тўпламлар «Динамо» (1931) ва «Тирик қўшиқлар» (1932) даёқ биз жанговар куйчининг пайдо бўлганини кўрамыз. Бу шоир совет воқелигининг турли соҳаларини ўз поэтик қаламига объект қилиб олган, ҳаётнинг «майда-чуйда» мавзуларини шеърий тил билан юқори принципал савияга кўтара оладиган санъаткор бўлиб етишмоқда эди. Ватан мудофаси («Яловбардорликка»), ғалла учун кураш («Нон»), нефть беш йиллиги ва Боку ишчиларининг қаҳрамонлиги («Нефть»), социализм қурилишининг муаззам планлари («Қалбларнинг можароси»), азамат иншоотлар («Мижжа қоқиб улгура олмайсан», «Сельмашнинг бир дегрез шоири»), шаҳарда водопровод қурилиши («Маданий қатра»), умумий мажбурий таълим («Таклиф қиламан»), Туркистон — Сибирь темир йўлининг қурилиши («Турксиб йўлларида»), уруш оловини ёқувчиларга қарши кураш («Тўқи-

ниш»), маданий турмуш («Тугасин такая») мавзуларида шеърлар ёзган Ғафур Ғулом том маъноси билан совет гражданилик поэзиясининг актив куйчиси сифатида китобхонлар оммасига танила бошлади.

Албатта, шоир ижодидаги илк даврнинг маҳсули бўлган барча шеърлар ҳам муваффақиятли чиқди, дея олмаймиз. Зотан буни даъво қилишнинг ўзи ҳам соддадиллик бўлув эди. Унда ҳали изланиш белгилари гўр ва заиф иборалар, қуруқ ваъзхонлик унсурлари учрайди. Биз ҳали унинг байтларига «Совет табобатининг онгли қозонлари»га («Маданий қатра»), «Курашга мосланамиз синфий ҳурлик»ка («Яловбардорликка»), «Қалбларига гинали шубҳа билан занглаган қилич улаган сезимлар»га, «бомбалар-ла қирқилган муштумзўрликнинг пайи»га («Кўклам марши») дуч келамиз.

Аmmo шоирнинг сиймоси бу айрим нуқсонлар билан белгиланмайди, балки унинг дадил гражданилик гурури билан, совет ватанпарварлигини тараннум этувчи шеърлари билан тайинланади:

Мен яқинда паспорт олдим, совет паспортин,
Унда номер — ўн уч миллион етти минг қирқ беш,
Демак, мен ҳам граждани Советлар юртин,
Бир юз етмиш миллион сонли улуғ кучга эш.

Майли, шоир ё санъаткор бўлмаслик мумкин,
Бироқ, бўлмоқ граждани шундай ўлканинг,
Унда фикр, меҳнат — озод, яшамок — эркин,
Қандай гурур ва мақтаниш бу сифатга тенг!

(«Тошкент», 1934.)

Шубҳасиз ўз ижодининг биринчи саҳифаларидан бошлаб тўғри йўлга тушиб кетган Ғафур Ғуломнинг ўзбек поэзиясидаги фаолияти, умуман, ўзбек шеъри учун катта ютуқ

бўлди. Унинг сермахсул қалами ёш совет адабиётининг юксалишига хизмат қилиб турган ўткир аслаҳа ролини ўйнади. У социалистик реализм методининг қизғин ижодий җимоячиларидан бири бўлиб ёзди, яратди, куйлади, юксалди.

Ўзининг биринчи нашр қилинган шеъридаёқ («Гўзаллик нимада...», 1923) эски феодал-буржуа эстетикасига қарши исён кўтарган Гафур Гулом меҳнат ва ҳаётнинг нафосатини тараннум қилишга чақирди ва ўзининг бутун кейинги ижодида — қирқ йил давомида — бу принципга амал қилди. Социалистик санъат эстетикасининг асосий талабларига риоя қилган Гафур Гулом ўз поэзиясига коммунистик партиявийликни шиор қилиб олиб, ҳаётдаги янги майлларни кўра билди, шу янгилик куртакларини қўллаб-қувватлади, бинобарин, шу янгилик чизигининг галабасини таъминлаш мақсадида эскиликка, кўҳна ва чирик сарқигларга, феодал-буржуа ахлоқига қарши ўт очди, ҳажв ва ҳазил воситаларидан фойдаланиб, уларни фош этди ва масхаралади.

Гафур Гуломнинг бақувват поэтик ижодиёти сероҳанг ва ранг-баранг бўлишига сабаб унинг эстетик завқининг гоят баракали чашмалардан озиқлангани билан изоҳланади. Бу соҳада у бепоён фольклор хазиналаридан, классик ўзбек адабиётининг ганжиналаридан, кўп Шарқ халқларининг бадий маданиятидан, рус адабиётининг ва у орқали жаҳон адабиётининг қудратли аслаҳахоналаридан ижодий равишда фойдаланиб, ўзининг оригинал ва тамомила индивидуал-шахсий услубини яратди.

Албатта, бу ўсиш жараёнида унинг бевосита адабиёт устозлари бўлган. Булар бир томондан ўзбек классик шеъриятининг отахони — Алишер Навоий, ўзбек реалист ва демократ адабиётининг пешвои — Муҳаммад Амин Муқимий бўлса, иккинчи томондан Шарқнинг забардаст сўз усталари — Саъдий, Ҳофиз, Фузулий эдилар. Аммо янги совет поэзиясининг шонли мактабида у совет адабиётининг

йўлбошчилари М. Горький ва Маяковскийларни ўзига устоз деб билди. Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ I съездида устоз Горькийни кўрганини кейинча хотирлаб, шоир буюк ҳурмат-ла шундай ёзган эди:

Мен зўр гурунда бўлдим, жуда зўр гурунг —
Дунё бўйлаб йиғилган эди ошиқлар.
Устоз Горький кўтарилди юксак тоққа тенг,
Минбар оша янги ишқдан беради хабар.

(«Янги ишқ», 1934.)

Социалистик реализмнинг асосий принципларини Горькийдан таълим олган Ғафур Ғулом янги инқилобий шеърятнинг «ишлаб чиқариш сирлари»ни Маяковскийнинг «ижодий ишхонаси»да таълим олди.

Ўзининг энг бақувват ва гоят самимий нидолар билан жаранглаган шеърида («Ҳамза хотираси», 1952) Ғафур Ғулом ўзбек совет поэзиясининг камолотга эришувини биринчи совет адабининг номи билан боғлаши бежиз эмас эди:

Биз сенинг бошингни баланд кўтариб,
Етук шеъримизни ёза олсак бас!

Шоир ўз новаторлик изланишларида оташин жарчи шоир Маяковскийнинг бир лаҳза бўлса-да унутмайди. Зеро у ўзи эътироф этадики: «...Мен ўзимни ҳамма ёзувчилардан кўра жўшқин ватанпарвар, большевик агитатор, янги совет поэзиясининг жарчиси Маяковскийнинг шогирдидан, деб айтишни хоҳлар эдим».

Шу ажойиб традицияларни ўз хушбахт қаламида жамлаб олган шоиримиз классик тажрибалар билан новаторлик ихтироларини омихта қилиб, янги замоннинг янги ва пухта лирикасини яратди.

Албатта, Фафур Гулом билан бирга янги поэзиямизни майдонга келтирган бир гуруҳ ёш совет шоирлари ҳам у билан бир сафда туриб умумий хазинага ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бинобарин, булар билан Фафур Гуломни бирлаштирадиган хусусиятлар ҳам кўзга чалинади ва шу билан бирга, Фафур Гуломни улардан ажратадиган белгилар ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Гарчи, Фафур Гуломнинг ижодида Ҳамид Олимжон (нотиқлик приёмлари (Ойбек) оғир фалсафий тафаккур), Гайратий (шиорий публицистик мотивлар) билан муштарак хислатлар кўринса-да, тобора ўсиш жараёнида унинг ўз ёрқин услуби шаклланиб борадики, бу ҳолат унинг шеърларини,— ҳатто унинг имзосини кўрмасангиз ҳам,— дарҳол таниб олишга имконият туғдиради. Унинг лирикасида чинакам ҳаяжон билан мутафаккирона мулоҳазаларнинг, жўшқинлик билан майин руҳий кечинмаларнинг, ғазаб ва шафқатнинг, юмор билан аламнинг, нотиқлик билан рассомликнинг синтезини пайқаш қийин эмас.

Шарқ адабиётшунослари эски классик лирикани, асосан ғазалчиликни уч гуруҳга тақсимлаб, буларга ошиқона ғазалчилик, орифона ғазалчилик ва қаландарона ғазалчилик деб ном ҳам қўйганлар. Албатта, бу шартли ва аслида шаклий бир бўлинишдир. Бу тақсимотда биринчи ғазалларда севги мавзуларининг устунлиги, иккинчи ҳил ғазалларда ҳакимона-фалсафий муҳокамаларнинг стақчилиги, учинчи нав ғазалларда эса, тасаввуф, нигилизм ва маълум даражада танқидий мотивларнинг борлиги кўзда тутилган эди. Ҳақиқатда эса, Шарқнинг буюк лирик шоирлари (Ҳайём, Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Нодира, Мунис...) ўз ғазалларида бу уч элементни бир-бирига қўшиб, олижаноб ғояларни тараннум этганлар.

Совет Шарқимизнинг инқилобий бўғинига мансуб бўлган шоирлар бу классик традицияларнинг энг яхши жиҳатларини ижодий равишда эгаллаб, янги новаторлик

санъатини яратдилар. Бу соҳада Ғафур Ғуломнинг қўшган ҳиссаси ҳам анча вазмин ва рангин бир мундарижага эгадир.

Ўз мутолааси орқали классик поэзия бойликларини ва қоидаларини (Шарқ поэтикасида «саноеъ бадийя» деб аталган усулларни) яхши билган Ғафур Ғулом ўз шеърида «талмеъ», «ирсоли масал», «тажоҳили орифона» ва «му-рооти назир» усулларидан фойдаланганидай, энг кутилмаган янги приёملарни ҳам қўллашга қодирдир.

Ғафур Ғулом ўзининг поэтик оҳанг системасида ҳам классик вазнлар билан бир қаторда ўзбек халқ шеърининг асосий ритми бўлмиш «ҳижо» вазнидан, қофиясиз оқ шеърлар билан бир қаторда эркин шеърдан ҳам моҳирона фойдаланади. У ҳали 30-йиллардаёқ яратган қатор шеърларида ҳижо ёки бармоқ вазни деб аталган силлабик вазнининг турли-туман вариантларини муваффақият билан қўллайди.

Масалан, «Тошкент» шеърида 11 бўғинли (6+5); «Етар май, рубойи ва анекдот» шеърида, поэзиямизда жуда кам қўлланилган 12 бўғинли (6+6); «Бари сеники» шеърида 12 бўғинли (7+5); «Тагдўзи» шеърида 7 бўғинли бармоқ вазнининг намуналарини кўрамиз.

Шу йилларнинг ўзидаёқ Ғафур Ғулом Ҳамза Ҳакимзодада куртак шаклидагина кўринган эркин шеър тажрибасини кенг татбиқ қилиб, Шарқ поэзияси учун тамомила янги бўлган бу вазни дадиллик билан шеъриятимизга киргизиш келади. Биз бузинг яққол намунасини «Яловбардорликка» ва «Тўлқинлар олдида» сингари шеърларда кўрамиз.

Айни замонда шоирга минг йилдан буён ўзбек классик шеърига асосий меъёр бўлиб келган аруз вазни ҳам бегона эмас. Ўзининг мусиқий ихчамлиги билан халқ тилига кўп маъқул ва марғуб бўлган бу вазн нақадар мураккаб эканини билган ҳолда Ғафур Ғулом бунинг совет шеъридаги

анг яхши намуналарини бера олган. Дарҳақиқат, биз Гафур Гуломнинг бир қатор шеърлари классик аруз шаклларида пухта ишланганини кўрамиз. Масалан: «Совет қаҳрамонларига» шеъри ҳазажи мусаммани солим йўлида («Эсар еллар гувиллар, қонли тўфондан заҳарханда» — мафойизун-мафойизун-мафойизун-мафойизун) яратилган бўлса, бошқа бир гўзал ва машҳур шеъри «Боғ» эса, арузнинг бўлак ўлчовида — рамали мусаммани мақсурда («Бир ватаннинг ўғлименким, ҳар тараф гуллола боғ» — фойлотун — фойлотун-фойлотун-фойлотун) ёзилган.

Мен шоиримизнинг ижодий лабораториясидаги воситалар ва усуллар ҳақида бу ерда бир қадар батафсил сўзлашимдан мақсад шуки, Гафур Гуломнинг бошқа ва кейинги даврларда яратган поэтик асарлари учун ҳам асосан бу хислатлар ва белгилар характерлидир ва улар шоирнинг юксак баҳолат даражасида вояга етган босқинчларида ҳам ўз ўткирлиги ва кучини муҳофаза қилиб бордилар.

Совет воқелигини кенг ва чуқур тасвирлаш зарурати Гафур Гуломни катта ва монументал асарлар яратишга илҳомлантиради. Шу тариқада анча тажриба орттирган ва камолот босқичига кўтарилган шоир 1930—1943 йиллар мобайнида ўзбек совет адабиёти тарихининг фондига кириб кетган қатор дostonлар яратадики, булардан ҳар қайсиси ўз даврининг актуал, кескин ижтимоий-сиёсий ва ҳаётий, ахлоқий проблемаларини ҳал қилишга қаратилган эди. «Кўкан» (1930—1933), «Эгалари эгаллаганда» (1931) каби дostonлар ва «Тўй» (1934) «Текстилькомбинат ва Миср эҳроми» (1935) ва «Икки васиқа» (1935) каби манзумалар (бу асарларни баъзи ўртоқлар атаганидек, «баллада» эмас, балки «манзума» деб аташ тўғрироқ бўлса керак) бу интилишнинг самараларидир.

Дostonчилик ва манзумачилик чизиғини давом эттириб, Гафур Гулом кейинчалик уруш йилларида ўзбек хал-

қининг қаҳрамонларча ҳиммати соясида қурилган Фарҳод ГЭСга бағишлаб «Сув ва нур» (1943) манзумасини яратди.

Ғафур Ғулом ижодида дostonчилик ва манзумачилик (яъни муайян сюжетга эга бўлмай, лиро-эпик тарзда ёзилган узун шеърлар жанри) мавзуи алоҳида текшириш ва тадқиқотга лойиқдир. Фикримча, ўзбек совет поэзиясида тўла маънода реалистик дostonчилик жанрига негиз қўйган шоир Ғафур Ғуломдир, десам янглишмаган бўларман.

Эски хулқ-ахлоқ муҳитида кўз очган ва ўсган йўқсил деҳқоннинг совет жамиятида қайтадан тарбияланиб илғор коллективчи бир шахс даражасига кўтарилишини содда, ҳаққоний ва воқеабанд қилиб тасвирлаган «Кўкан» дostonи ўз даври учун янги бир ҳодиса бўлиб, чинакам халқчил дoston сифатида таъриф ва тасдиқ қилинди. «Бир бор экан, бир йўқ экан, шу замонда, Маманиёз бўлар экан Чуст томонда», деб бошланган бу дostonда халқ эртакларига хос бўлган бошлов («бир бор экан, бир йўқ экан») тадбиқ қилингани унга ҳақиқатан эпик салобат ва энгил равонлик бағишлайди. Дostonдаги қофияланиш усули эса тўғридан-тўғри классик дostonчилик анъаналарининг давомидан иборатдир, яъни маснавий (қўш қофия) тарзида ишланган. Маълумки, эски шарқ адабиётшунослари, «маснавийда ёзилган асар» деган жанрни кўзда тутганлар.

Ўз қаҳрамонининг ўсиб такомилга эришувини тасвирлаш орқали Ғафур Ғулом ўзбек халқининг тарихий бурилиш йўлларидаги тараққиётини, унинг шууридаги инқилобий ўзгаришларни акс эттира олганки, бу ҳол дostonга чуқур реалистик моҳият бахш этади. Дostonдаги ҳаётий тафсилотлар, психологик таҳлиллар, тил ва этнографик белгилар эса, асарни тўғридан-тўғри миллий ўзбек дostonи деб аташга ҳақ қозонтиради.

Ҳажвий дoston турида ёзилган «Эгалари эгаллаганда» номли асарида эса, бош персонаж бўлган муштумзўр

Мусахўжа орқали шоир ҳақ ва ҳаққониятнинг қонуний равишда ғолиб бўлиши муҳаққақ деган ғояни олға суриб, бу тезисни синфий кураш фонида қавартириб бера олган.

Ер, ернинг чин соҳиби ва бу ҳуқуқнинг тарихий тақдири масаласи 80-йилларнинг бошида — колхоз қурилишининг қизғин ва кескин бир даврида Ғафур Ғуломни кўп ўйлантиради. У, мазкур икки дoston билан чекланмасдан «Икки васиқа» деган манзумасини ёзади. Бу асарга муаллиф бош қаҳрамон қилиб собиқ камбағал деҳқон Ҳайдар Чўққини олади ва унинг тақдири орқали камбағал, ерсиз, ҳуқуқсиз, эзилган қишлоқ меҳнаткашларининг Коммунистик партия раҳбарлигида, совет даврида ер-сувга эга бўлишини тасвирлайди. Колхозларга ерни абадий бериб қўйган ер акти шу манзумада буюк давроннинг муқаддас рамзидай тавсифланади.

Шоирнинг, бўлак дoston ва манзумаларидан фарқли ўлароқ, бу асарида бош қаҳрамоннинг ўзини — Ҳайдар Чўққини ҳикоячи-нақлчи сифатида майдонга чиқариши асарга ҳаққонийлик бахш этади. Чунки нақлчи ўзини шоҳидгина эмас, воқеаларнинг иштирокчисидек тақдим этиши китобхоннинг бу ҳодисаларга ишончини янада оширади.

Шу манзумада Ғафур Ғуломга хос бўлган бир усул жуда муваффақият билан қўлланилган, у ҳам бўлса турли давр ва турли ижтимоий тузумларни таққослашдан иборатдир. Шоир ўтмишни эслаш ёки тасвирлаш орқали замонамизнинг устунлигини бўрттириб бермоқчи бўлади, бу тарихият усули унинг умуман лирикасида ҳам, дostonларида ҳам, манзумаларида ҳам, ҳикояларида ҳам жуда кенг ва дадил равишда тадбиқ қилиниб келган.

Бу манзумада икки даврнинг шоҳиди бўлган Ҳайдар Чўққинининг руҳий ҳолатларида ва табиатни ҳис этишида ҳам замонларнинг характери акс этган.

Масалан, ўтмиш даврини эслаганда Ҳайдар Чўққи шундай дейди:

... Дунё экан, киши боши сой тоши,
Сойлар оқди суғормаё ёнбошимда.
Ҳар булутки, кўлка солса бошимда,
Сўнгги селдай бўлди менга кўз ёши.

Ваҳолонки, совет замонаси ҳақида сўзлаётганида қаҳрамоннинг кайфияти тамомила бошқача тус олади. Шоир атайлаб бояги тўртликка энди тамомила ўзга йўналиш беради:

Дунё экан, киши боши кўп азиз,
Сойлар оқар шарқираб ёнбошимда.
Бахт булути кўлка солур бошимда,
Шу водийга тамоман биз эгамиз.

1934 йилда ёзилган «Тўй» манзумаси янги ахлоқ ва янги традициялар йўлида курашга ва бинобарин, эскириб, титилиб кетган феодал-патриархал қолдиқларни йўқотиш ниятига қаратилган. Оила, севги, вафо, никоҳ маросими каби кўплаб учраб турган ҳаётий масалаларни янгича ва коммунистик ахлоқ нуқтаи назаридан қайтадан кўриб чиқиш лозимлигини сезган шоир ёшларни эркин, бахтли, дўстона ҳаёт қуришга чақиради, йигит ва қизларнинг умрида буюк ҳодиса ҳисобланган никоҳ аҳдини — ҳар қандай феодал-диний тушовлардан қутулган, саодатли бир пайт суратида тасаввур қилади:

Икки ўртоқ турмоқдасиз севинч-ла мағрур
ЗАГС очган қалин дафтар боши олдида.
Ҳислар бўйлаб янги йўллар узаймоқдадур
Икки юрак, икки жуфт шўх кўзлар ўнгида.

Сиз ҳўл қўйган саҳифанинг порлоқ юзлари,
Кенг очилган улуғ уйдан ёруғ дарича.
Шеърим сенга ҳаля бўлсин, совет қонуни,
Сенсан бизга йўл-йўригу сен бизга режа...

Ғафур Ғулом 30-йиллардан бошлаб дostonчилик ва манзумачилик жанрларини эгаллаш билан кифояланмасдан, жуда кенг имкоиятларга эга бўлган наср соҳасида ҳам қалам суриб бир қанча нафис ҳикоялар ва юмористик новеллалар ёзди («Ҳикоялар», «Жўрабўза», «Кулгани ҳикоялар»)... Бу туркумдаги ҳикояларида автор кўпинча эски ва қолоқ онг эгаларини танқид ва фош қилиш орқали янгиликнинг муҳаққақ галабасини куйлайди.

Ғафур Ғулом энди ҳикоянависликнинг мураккаб соҳаларида қалам юргизиб, ўз истеъдодининг янги-янги қирраларини жилвалантиради. У асарларида нозик завқ эгаси, мушоҳадачи санъаткор, ҳозиржавоб нақлчи, юмористик зеҳн соҳиби, халқнинг тил хазиналарини ўзлаштирган адиб сифатида китобхонлар кўзи ўнгида намоён бўлади.

Тўғри, ҳикоянависликда Ғафур Ғулом дарҳол ва бирданига ютуқлар чўққисига парвоз қилиб кетди, дея олмаймиз. Бу соҳада ёш ёзувчи олдида ҳаётнинг мураккаб кўринишларини таҳлил қила билиш, воқеликдаги илгор ва қолоқ тенденцияларни аниқ тасаввур қилиш, турмушдаги ихтилофларнинг туб сабабларини ва натижаларини оча билиш вазифалари турар эдики, у изчил меҳнат ва синмас ирода соясида бу шартларни ҳам бажаришга муваффақ бўлди.

Шу тариқада ўзбек совет адабиётини кўп ҳикоялари билан бойитган Ғафур Ғулом, «Ҳийлаий шаръи», «Ҳажии қабул бўлди», «Чорбозорчи», «Ким айбдор», «Йингит», «Шошилинич телеграмма», «Соялар», «Жўрабўза» каби ҳикоялари бу жанрда ҳам унинг турли ранглар ва мотивлар

яраташга қодир эканини кўрсатади. Биз бу ҳикояларда энгил юмористик табассуудан тортиб, аччиқ қаҳқаҳаларгача ва лирик майин лавҳалардан тортиб, аламангиз фожиали сахналаргача турли кайфият ва ҳаётий ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз.

Насрнинг энг жанговар бир тури бўлган очеркчиликда ҳам Фафур Гулом анча хизмат қилган адибларимиздандир. Бу соҳада газетачилик касби ва журналистик малакаси унга бевосита кўмакчилик қилган омиллардан бўлди. Социализм қурилишининг улуғвор маъракасида жонбозлик билан қатнашган оддий кишиларнинг кураши, иши, меҳнати, ўсиши, пассив таваккалчиликдан актив ижодкор жамият аъзосига айланиши Фафур Гулом очеркларининг асосий мавзусини ташкил этади. «Оқжўранинг болалари», «Бу, сиз билан биз тирик одамлар» тўпламлари ва китоб бўлиб чиқмаган кўпгина очерклар кенг ўқувчилар оmmasига манзур бўлди, чунки муаллиф ўз очеркларида қуруқ факт ва рақамларни қайд қилмайди, балки бу фактларни қанотлантиришга, рақамларни тилга киритишга муваффақ бўлади ва очеркларни бадиий ҳикояларга яқинлаштириб ҳаётий умумлаштирмаларга, фалсафий муҳокамаларга, воқеани бир-икки чизиқ билан типиклаштиришга интилади. Масалан, «Кимсаной тўғрисида беш қўшиқ» номи асар новеллага яқинлашиб келган очерк бўлиши билан бирга, меҳнаткаш ўзбек аёлининг тақдири, босиб ўтган йўли, ўтмиши, ҳозирги куни ва ёруғ келажаги тўғрисида наср билан ёзилган қасидадир.

Фафур Гуломнинг наср водийсидаги меҳнати бир қатор поэтик ҳис ва ўйларга тўлган қиссалар (повестлар) яраташга олиб келди. «Негай» (1930), «Тирилган мурда» (1934), «Ёдгор» (1936) шу меҳнатнинг самараларидир.

«Негай» қиссасида инқилобдан илгари ўзбек аёлининг аянчали тақдири қалбларни титратувчи жонгудоз лавҳаларда тасвирланиб, китобхонда ўтмишнинг жирканч ҳам

ваҳший тартибларига чуқур нафрат ҳисси уйғотади. Ажойиб ҳусн ва истеъдод соҳиби бўлган етимча қиз Нетайнинг, эҳтимолки, артист — санъаткор бўлиш учун туғилган бу бечора асиранинг фожиаси китобхоннинг қалбини ларзага келтирди. Қиссанинг ёш авлодларимиз учун маърифий аҳамияти ҳам улуғдир. Бизнинг адабиётшуносларимиз бу қиссада композицион жиҳатдан нопухта ўринлар борлигини, асарнинг асосий сюжетига узвий равишда боғланмаган эпизодлар мавжуд эканини тўғри кўрсатганлар. Бироқ, бу эпизодлар ўзлари ҳам давр ва одамлар ҳақида тўла тасаввурга эга бўлишга хизмат қиладилар ва ҳар ҳолда китобхон томонидан катта бир мароқ билан ўқилади.

«Тирилган мурда» ва «Ёдгор» қиссалари эса, совет даврида инсоннинг ўсиб-улғайиши ва камолотга эришуви масалаларига бағишланган. Булардан биринчисида, Мамажон ялқовнинг совет воқелиги шароитида тарбияланиб илғор, актив бир граждандга айланиши оригинал усуллар билан тасвирланган. Жуда кўп юмористик унсурларга омикхта бўлиб кетган бу қиссада ҳаётини воқеалар романтик муболағалар билан ёндош бўлиб боради ва энг муҳими шуки, реалистик мантиқ ипи сира узилмайди.

Эскилик сарқитларининг енгилиб, янги ахлоқий нормаларнинг галабасини куйлаётган «Ёдгор» қиссаси ҳам ёшларимизнинг ўқийтурган китобларидандир. Бизнинг мактаб ва олий ўқув юртларимизда адабиёт программаларига кирган бу қисса ҳозирда ҳам ёшларимизни олижанобликка, жасоратга, фидокорликка чақиради, бу унинг катта тарбиявий аҳамиятидан далолат беради.

Улкан шоир, ажойиб дostonнавис бўлган Гафур Гуломнинг ахлоқ соҳасида яратган ажойиб ҳикоялари, қулгили новеллалари ва мароқ-ангиз қиссалари бир неча ёш авлоднинг ўсиб-униб, фаҳму идрокиннинг камолотга эришувига хизмат қилди. Аммо кўп таассуф билан шуни айтиш

керакки, севимли адибимизнинг ҳикоятчилик соҳасидаги фаолияти кўп йиллардан бери тўхтаб қолиши, барча адабиёт мухлислари назарида, ғоят ачинарли бир ҳолдир.

Ғафур Ғулом замонанинг тақозоси билан ва ўз омадли таъбининг бараксидан адабий ижоднинг, деярли, ҳамма турларида ишлади, яратди ва муваффақиятларга эришди. У болаларга атаб бир қанча ширин ҳикмати, воқебанд ва ёхуд насиҳатомуз шеърлар ёзди. Жумладан, «Яша, дейман, ўғлим!», «Билиб қўйки, сени ватан кутади» каби жўшқин шеърлари, ёхуд ҳазиломуз «Нортожининг курак тиши», «Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...» каби асарлари болаларимизни тўғри йўлга, ватанпарварлик идеалларига, соғлом, доно, интизомли совет граждандари бўлиб етишишга даъват қилувчи, доимо хизматдаги мураббийлар ролини ўйнайдилар.

Адибнинг «Шум бола» қиссаси соз, болаларнинг севимли китоби бўлиб қолди. Мажозий қилиб айтганимизда, бу қисса китобий адабиётдан фольклорга ўтиб борадиган асарлар даражасида халқчил ва қанотли бир ривоятдай кенг омма ўртасида ёйилиб кетди.

Айтиш мумкинки, мабодо, Ғафур Ғулом, ўз катта ижодий фаолиятида фақат болалар учунгина ёзганида ҳам, у адабиёт тарихимизда ўзига хос муътабар ва муҳтарам ўринлардан биттасини эгаллаган бўлур эди.

1941—1945 йилларда, Ватанимиз бошига қонли кулфатлар тушган чоғларда, коммунист ва совет граждани — шоир Ғафур Ғулом юксак ватанпарварлик ҳислари билан оташин шеърлар ёзиб, совет кишиларини чидам ва саботга, қаҳрамонликка, жасоратга, меҳнатга, садоқатга, дўстликка, бирликка чақирди. Фашист босқинчиларига қарши у ёзган манзумалар одамхўрларга чинакам нафрат ва ҳақли адоват олови билан озиқланганлар. Бутуниттифоқ совет адабиётининг олтин фондига кириб кетган «Кузатиш», «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан», «Салом ва табрик», «Со-

ғиниш», «Қиш» каби шеърлар шу қабилдаги асарлар жумласидандир.

Бу даврда ёзилган шеърлар орасида айниқса уч шеърни алоҳида қайд қилиб ўтишни истар эдим. Булар: 1941 йилда, урушнинг биринчи кунларидаёқ ёзилган «Қузатиш», 1942 йил 16 майда ёзилган «Соғиниш» ва 1945 йил 5 ноябрда ёзилган «Ғолиблар байрами» шеърларидир. Мукамал бир шеърин салоса (трилогия) ташкил қилган бу учликни англаш шоиримиз қалбининг уруш йилларидаги ўз дафтарини ўқимоқ демакдир. Бу учлик — салосанинг биринчи шеъри шоир ўз ўғли — Жўраҳонни фронтга жўнатган кунда ёзилган бу бақувват ва ғоят самимий шеърда ота, — шоирнинг қалби, — нечоғлиқ умидвор ва амин бўлса-да, ўғли тақдири учун хавотирга лиқ тўлган, албатта, аммо у кўз ёшларини тия олади ва соқит, вазмин, сифо насиҳатлар билан ўз оиласининг анъаналарини эслаш орқали ва ҳатто баъзи мутойибалар билан ўзини тинчитмоқчи бўлади. Иккинчи шеърда шоир ўғлини соғинганини унутилмас мисраларда тараннум этганки, менингча, бу ҳасратнома Фафур Ғуломнинг шоҳ ғазали дейишга лойиқдир. Қаранг, нақадар мукамал хаёл, порлоқ тасаввур, нақадар мардлик ва шу билан бирга юрак йиғиси оғушта бу байтларда:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш!

Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,
Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид.

...Не қилса отаман, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор.
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса ғубор.

Фавқулодда миқёслар ва кенг қанот хаёл билан тўқилган мисралар. Келгуси ғалабанинг катта қурбонлар ва машаққатлар билан қўлга киритилажагини англаган шоир бир байтда нақадар мумтоз манзара ярата олган!

Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид...

Ҳақиқатан, совет поэзиясидаги классиканинг нафис намунаси бўлган бу камёб истиора шоир истеъдодининг авж даражасига етганига далолат қилади.

Бу учлик — салосанинг учинчи шеъри «Ғолиблар байрами» сарлавҳали асардир, дедик. Лекин, шуни қайд қилиш керакки, автор ўзи бу уч шеърни ҳеч қерда шеърлар трилогияси деб атаган эмас. Лекин воқеаларнинг боғланиши ва ҳар учала шеърнинг мантиқий бир бутунлик ташкил қилиши бу уч шеърни бир туркум қилиб баҳолашимизга ҳуқуқ беради. Чунки, ўғилни аскарликка жўнатиш — қонли жабҳаларда Ватан йўлида уришаётган фарзандни соғиниш ва кутиш — урушдан қайтган ғолибона аскарларни кутиб олиш, айтиб бир процесснинг уч босқичини ташкил қилади. Аммо... Бу ердаги аламли «аммо»нинг маъноси шундаки, душманни тор-мор келтириб зафар билан уйга қайтган шоввозлар ўртасида шоирнинг ўз ўғли йўқ эди. Шоир «Кузатиш» шеърда Пединститут талабаси бўлмиш ўғли Жўраҳонга «сенга дарс бергувчи муаллимларинг» деб эслатган ўқитувчилардан биттаси бўлганим учун мен шу зукко ва ғояг одобли йигитни яхши билар эдим ва унинг мардона ҳалок бўлиши бу оила-

га қандай мусибат келтирганига ўзим шоҳид бўлганман. Бироқ, дили хунобга тўлган шоир зўр гражданилик ғайрати билан ўз мотамини умумхалқ шодиёнасида эритмоқчи, кўнглини овутмоқчи бўлади:

Орадан кимлардир кўринмас. Тингла —
Большевик юракнинг шу тасаллисин:
Ватан озодлиги учун жон берган
Эрларга абадий шон-шараф бўлсин!

Ватан уруши йилларида ёзилган икки шеър — «Мен яҳудий» ва «Сен етим эмассан» шоирга Бутуниттифоқ миқёсида шуҳрат келтирди. Ҳар иккала шеър оғир йилларнинг биринчи даврида ёзилган бўлиб (1941—42 йиллар) совет интернационализмини ва гуманизмини куйловчи оташин нашидалардир.

«Мен яҳудий» немис-фашистларининг ирқ назарияси ва одамхўрлик практикасига қарши айтилган энг бақувват айбномалардан биридир. Асарда айрим иғроқ (ҳаддан ташқари муболаға) моментлари (масалан, яҳудий афсона ва ривоятларини идеаллаштириш) учрайдики, бу ҳол шеърнинг полемик (мубоҳасавий) тарзда бўлиши билан изоҳланади. Зероки, немис каллакесарларининг герман ирқидан бўлак ҳамма миллатларни хорлашига ва айниқса яҳудийларни ёппасига қирғинга дучор қилишига қарши яққол қақшатқич антитезис қўйиш керак эди. Бир ўзбек шоирининг ўзини фахрланиб яҳудий дейиши ҳам бу оловли мунозаранинг талабидан келиб чиққан!

Ҳозир миллионлаб китобхонларга ёд ва кўп жойлари ҳақиқатда зарбулмасалга айланиб кетган «Сен етим эмассан» асари халқлар дўстлиги учун, оғир уруш йилларида совет гуманизмининг мустаҳкамлиги учун қўйилган шеърӣ ҳайкалдир. Шоирнинг зўр муваффақияти шундаки, у буюк интернационалистик гоёларни ўзбекка хос миллий

характер орқали тажассум эттира олган. Мана егим бола-
ни тарбиясига олган мураббийнинг унга қараб айтган
сўзлари:

Отанг ўлган бўлса,
Қайғурма, кўзим.
Кўзим усти —
Миннатинг бошимга дурра!

Бу сатрлардаги «кўзим усти», «миннатинг бошимга
дурра» каби таъбирлар ўзбек миллий характерини яққол
ифодалайдилар.

Ғафур Ғуломнинг шу даврда ёзган оловли, жанговар,
юксак ғояли ва жўшқин ҳиссиётли шеърлари (юқорида
зикр этиб ўтилган шеърлардан бошқа «Халқ отланди»,
«Одамлар ўртасида», «Қиш», «Салом ва табрик», «Биз-
нинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Хотин», «Биз энга-
миз», «Алвидо», «Қасам» ва ҳоказолар) фашизм устидан
ғалабамизни тезлаштиришга хизмат қилдилар.

Ғафур Ғуломнинг ҳарбий поэзияси, яна тўғрироғи,
уруш йилларида яратган асарлари ўзбек шеъриятининг
энг оғир синовлар пайтида ҳам ватанпарварлик қасамига
содиқ эканини исбот қилди ва шу билан бирга социалистик
ўзбек миллатининг руҳий соғломлигини, маънавий буюк-
лигини, курашларда устуворлигини, ҳар қандай жангу
жадал маъракасида мардонавор қатнашувига қобилиятли
саботкор бир халқ бўлганини бутун оламга намоиш
этди.

Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом жуда кўп
шеърлар ёзди, вақтли матбуотда қатор очерклар, фелье-
тонлар, памфлетлар, тарихий этюдлар, публицистик ма-
қолалар, илмий-популяр, илмий-танқидий мақолалар нашр
эттирди. Унинг бу даврда ёзган лирик асарлари бир қан-
ча тўпламларда шоир мухлисларига тақдим этилди. «Янги

шеърлар», «Ўзбекистон чироқлари», «Ассалом», «Оналар», «Ўзбек халқининг ғурури», «Вақт», «Тонготар қўшиғи», «Яшасин тинчлик», «Шараф қўлёмаси», «Москва тинчлик таянчи», «Бир ғунча очилгунча», «Биз сени олқишлаймиз», «Ленин ва Шарқ» шеърӣй тўпламлари ва булардан бошқа «Танланган асарлар» ва тўрт томлик сара асарлар мажмуаси шу йилларда нашрдан чиқиб шеърхонларга совға қилинди.

Бу қисқа рўйхатнинг ўзи шоиримиз қудратининг ва илҳом булогининг йилдан-йилга кучайиб, зўрайиб, юксалиш томон мойил эканини исботлайди.

Урушдан кейинги 20 йиллик улуғ давр мобайнида совет халқи уруш жароҳатларини шифолаб, коммунизмга томон дадил қадамлар билан илгарилай бошлади. Айниқса, сўнги 10 йиллик паллада Ватанимиз Коммунистик партия раҳбарлигида жаҳоншумул ғалабаларга эришиб иқтисодда, илмда, сиёсатда ва адабиётда буюк ютуқларни қўлга киритди. Партияимизнинг XX ва XXII съездлари, партиянинг янги Программаси, XX асрнинг коммунистик манифести деб шуҳрат топган бу муаззам васиқа жамиятимиз ҳаётида ва инсоният тарихида оламшумул ҳодисалар бўлдилар.

Бу умумий жўшқинлик ва руҳий кўтаринкилик иқлимида ҳассос ва оташин куйчимиз Ғафур Ғулум сукут сақлай олармиди? Йўқ, албатта. Зотан, ижтимоий воқеаларни ҳамиша ўз даврининг жарангловчи сөзи бўлиб келган эмасми, ахир!

Бинобарин, шу йилларда шоир тинчлик ҳақида ҳам, қаҳрамон пахтакорлар тўғрисида ҳам, ёш авлоднинг иқболи хусусида ҳам, халқларимиз дўстлиги борасида ҳам, гўзаллик ва ҳаётнинг ширинлиги хусусида ҳам асарлар яратди.

Урушнинг мудҳиш фалокатлари ва ҳалокатларидан кейин голиб ўлкада ҳаёт нашидасининг жаранглаши ғоят

табий бир ҳолат эди. Империализм ўлим, социализм ҳаёт демакдир. Бинобарин, шоир ҳаётнинг ўлмаслигини, табиат ва жамиятда ҳаёт силсиласи узилмаслигини чуқур фаҳм-лаб ёзади:

Яшамоққа шошилади увоқ зарра ҳам,
Япроқларнинг томирида ҳам шарват сқар.
Қиррасига қуёш нурин кўтарган шабнам
Гулдан гулга қўнмоқ учун қанотин қоқар.

(«Тинчлик кўклами»)

Шоир ўз халқининг ич-ичидан чиққан тугма куйчиси бўлиши билан фахрланади ва ўзбек халқининг шаънини улуғлайди:

Меҳнатда қаҳрамон, жангларда ботир,
Севмакда вафоли, дўстликда маҳкам —
Алишер орауси бўлган авлодмиз,
Асримиз кўркимиз, асримиз кўркам.

(«Алишер»)

Бутун гўзалликларнинг ижодкори, табиат манзараларининг серзавқ соҳиби — меҳнатқаш инсон образи Гафур Ғулом назарида ҳамма вақт азиз образ ва нафосат тимсоли бўлиб келди.

Уч қулоқли гўзалларнинг барра тиллари
Тасавно деб мураббийси — соҳибкорига.
Май ойининг ифор исли майин еллари
Салом айтар гўзалликлар ижодкорига.

(«Май саломи»)

Ватанимиздаги барча ютуқларнинг бош омили улуғ Коммунистик партия ва унинг муассиси Владимир Ильич

Ленин Ғафур Ғулом ижодиётининг доимо илҳомбахш чашмасидир, десак сира хато қилмаймиз. Зеро, шоир ўзининг энг жўшқин шеърларида ўз буюк мураббийларига миннатдорчилик билдиради:

Ленин бўлмасайди не бўлғум эди,
Партиям демаклик — Ленин демаклик.

Топталган хинадек мен сўлғум эди;
Инқилоб байрогин тик кўтармаклик
Сенинг шарафингдир, улуғ партиям!
Менинг

Ленинимсан,

оиламдасан,

Ҳатто набиралар

нафаси сенсан.

(«Май саломи»)

Бу баракали мавзу унинг ҳамма шеърларига,— ё бевосита, ё билвосита, ё бу тўғрида очиқ фикр этилиб, ё бу тўғрида дангал айтилмаса-да, шеърнинг замирида сақланган ҳолда,— ҳукмрондир. Аммо бевосита равишда партия ва Ленинни тараннум этилган шеърлари— «Партияга минг раҳмат!», «Партиямизга шараф», «Истиқбол кўшиғи», «Партия шарафига», «Партия Ленин демакдир», «Шарқда улуғ бинокор»да чинакам поэтик жўшқинлик Маяковскиёна жаранглаб, уларни шеърятимизнинг сира зангламас ўткир аслаҳасига айлантиради.

Қирқ йиллик адабий, илмий, ижтимоий фаолиятида Ватаннинг содиқ фарзанди бўлиб келган Ғафур Ғулом совет элининг сеvimли ва қадрдон шоири бўлиб қолди. Мен бу ерда унинг олимлик ва таржимонлик соҳасида қилган хизматлари ҳақида алоҳида тўхтаётмайман, чунки, булар бевосита равишда бу сўзбошимизнинг вази-

фасига кирмайди. Аммо бу соҳалардан ҳар қайсиси махсус тадқиқот ўтказишга сазовор кенг ва улкан меҳнат сингган соҳалардир.

Ўзининг қирқ ёшга кирган лирик қаҳрамони билан қўлма-қўл замонамизга кириб келган Гафур Гулом халқимизнинг ифтихори ва отахон шоиридир. Чунки, унинг лирик қаҳрамони халқнинг илғор фарзанди, замонанинг покдил инсони, коммунизмнинг шижоатли бинокоридир.

Шундай шоирлар борки, улар олам кўради, бошқа бир хиллари дунёнинг борлигини эшитади. Бизнинг оқсоқол Гафур домламиз эса, жаҳонни қалби билан ҳис этиб, тарих томиридаги қоннинг тепишини (набзини) беҳато сезиб туради. Бу салоҳият эса шоир учун буюк бахт ва асло ўтмаслашмайдиган фазилатдир.

Совет адабиётининг муҳтарам муаззам адибларидан бири бўлган Гафур Гуломни партия, ҳукумат, демак, халқ юксак қадрлаган. У — Ўзбекистон ССР Олий Советига кўп йиллардан бери қайта-қайта депутат бўлиб сайланиб келади. У — Ўзбекистон фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Давлат мукофотининг лауреати бўлиб, «Ленин», «Меҳнат Қизил Байроқ», «Ҳурмат белгиси» орденлари билан бир неча бор мукофотланган.

1963 йил май ойида Гафур Гуломнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармонида мувофиқ унга «Ўзбекистон халқ шоири» деган фахрий унвон берилди.

Мен шу кичик дебочамни 35 йиллик дўстим ва устозим Гафур Гуломнинг 60 йиллик тўйида ёзган кичик бир бағишловим билан тугатаман:

Олтмиш йил нима гап жўшқин шоирга!
Жировлар олтмишда куй қўшар жирга.
Карвон ва армонлар йўл босар бирга,
Бошланган дostonлар етар охирга.

Гўё тунов кундек сочларинг титиб,
Зеҳнингда ғаллик минг байтни ёд тутиб,
Ғазаллар ўқирдинг дўстларни кутиб,
Бу кўп ярашарди бизнинг Ғафурга.

Уша Ғафуруна қаламинг дадил,
Кечаги қасиданг сўзимга дадил.
Илтимос: умрингда бўлгайсан изчил:
Асрни бошлабсан, етказ охирга!

Тошкент — 1964 й.

*(Шоир Ғафур Ғуломнинг кўп томлигига ёзилган
«Муқаддима», I жилд.)*

УМР ВА МЕҲНАТ

Агар талант, Л. Н. Толстой айтганидек, ишга, меҳнатга ва инсонга муҳаббат қўйишдан иборат бўлар экан, бу хислат, менимча, севимли адибимиз Ойбекнинг ҳаёти ва ижодида энг асосий ва ёқимли аломатлардан биридир. Мен буни, бундан 20 йил муқаддам, 1936 йилда бир гуруҳ ёзувчиларимиз билан бирга Чимёнда туриб, Пушкин асарларини таржима қилаётганимизда пайқаган эдим. Ахир, бу даврда «Евгений Онегин»дай мужассам ва оламшумул бир асарни барча бадий фазилатлари билан ўзбек тилига таржима қилиб турган Ойбекнинг вазифаси бошқа таржимонларнинг жами ишларидан катта бўлишига қарамасдан ўз ҳиссасини кўплардан тез ва яхши бажарди.

Шубҳасизки, Ойбек ўзбек совет адабиётида ижодий иш интизомини ўз ижодига темир қонда қилиб олган адиб сифатида ёшларга яққол ўрнак бўла олади.

Мунтазам меҳнат билан бир қаторда жуда кенг маърифат ва билим доирасига эга бўлиш. ҳаётни, тарихни, инсонларни зўр иштиёқ билан ўрганиш Ойбекнинг кенг қулоч отиб ривожланган ижод унумларини яратишига имконият берди.

Ойбекнинг салкам ўттиз беш йиллик ижодий йўли текис ва раво бўлмади, албатта! Лекин шуниси муҳимки, излашлар ва янгилик туйғуси уни тўғри йўлга бошлади. Замона ҳодисаларини тарихият (историзм) кўзи билан

кузатиб борган олим Ойбек бу масалада ёзувчи Ойбекка раҳнамо бўлди, у Маркс-Ленин таълимотини эгаллаб, коммунизм идеалининг муҳаққақ равишда енгажани назарий жиҳатдан тўла англади. Совет воқелиги, Совет давлати ва Коммунистик партиянинг гамхўрлиги, халқ-парварлиги, илм ва фаннинг гуллаб бориши, илгари эзилган ва қолоқ халқларнинг эрк ва саодати ёзувчини янги-янги ижодий ютуқларга илҳомлангирди.

Ўзи ҳимматли ижодкор, меҳнаткаш бўлган Ойбек шунинг учун ҳам меҳнат аҳлини севади, лирикада бўлсин, поэмаларда бўлсин, роман ва драматик асарларида бўлсин, Ойбекнинг севимли қаҳрамони меҳнаткаш ишчи ва косиблар (темирчи Жўра ва Турсун), меҳнаткаш деҳқонлар (Йўлчи, Соғиндиқ, Холхўжа), колхозчилар (Олтиной, Назми, Гулшан, Анор, Тансиқ), меҳнатсевар ижод арбоблари (Навоий, Султонмурод, Ҳамза Ҳакимзода)ни куйлайди. Меҳнаткаш инсонлардаги ўлмас фазилатларни гоят кучли бўёқлар билан тасвирлаб берадики, бу хусусият Ойбекнинг ўзбек адабиёти учун қилган энг катта хизматларидандир. Ёзувчидаги гуманизм ҳислари шу билан боғланган. У инсонни улуғлашни истайди. М. Горькийнинг 1926 йилда Пришвинга ёзган хатида баён қилган куйидаги мулоҳазасини Ойбекка тўла тадбиқ қилсак хато қилган бўлмаймиз: «Сизда менга энг маъқул тушгани шунки, сиз инсондаги ёмон нарсаларга қараб эмас, балки яхши белгиларга қараб уни баҳолашни ва ўлчашни биласиз». Ҳалоқ ҳам виждонли инсонларни юксак баҳолагани учун Ойбек ҳам бундай одамларнинг йўлини тўсиб турган салбий ва ярамас типларни ғазаб билан қоралайди.

Ўзбек бадий прозасининг энг бақувват санъаткори бўлган Ойбек социалистик реализм методи билан яратган машҳур романлари орқали ўзбек совет адабиётини Иттифоқ майдонига чиқарган ва шу билан уни бутун жаҳон

миқёсида танитган улкан устоздир. Ўзбек халқининг тарихий традициялари, ўзбек жамиятининг революциядан илгариги мураккаб ва зиддиятли турмуши, социалистик ўзбек миллатининг янги ҳаёти, совет Ўзбекистонининг ажойиб манзаралари Ойбек қаламида ўзининг юксак ифодасини топа олди. Совет Иттифоқининг миллий тилларига таржима қилинган бу романлар миллион-миллион китобхонларга манзур бўлиб, халқларимиз ўртасидаги ўзаро рағбат ва меҳрибонликнинг яна ҳам ортиб боришига хизмат қилдилар. Бу фактнинг аҳамиятини уқтириш учун М. Горькийнинг «СССР халқларининг адабий ижоди» мақоласидан қуйидаги парчани яна бир эслатиб ўтишни лозим топаман:

«Турли қабилаларга мансуб бўлган ишчиларни бирлаштириш жараёни фабрикаларда, заводларда, далаларда ва умуман меҳнатнинг барча соҳаларида бошланиб, ривожланиб бормоқда. Лекин бадий сўз, халқнинг «руҳи»ни кўп асрлик, оғир тарих яратган маиший ва миллий ҳусуниятларини тасвирлаши орқали бизларни бир-биримизга тўлароқ ва чуқуроқ таништирган бўлади... Бизлар бир-биримизни илгаригига нисбатан ҳозир яхшироқ билиб олишимиз керак, чунки биз ҳаммамиз бир гоёга қараб юрмоқдамиз, аynи бир ишни бажариб турмоқдамиз».

Шугина эмас, Ойбек асарларидаги ҳаққоний образлар демократик мамлакатлардаги китобхонларга ҳам бориб етиб, янги, социалистик ҳаёт йўлида уларга тажриба манбаларидан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбек поэзиясининг юқори поғонага кўтарилишида Ойбекнинг нозик туйғуларга, ўткир мушоҳадаларга, чуқур фикрларга тўлган лирикаси фикр ва маърифат пафоси билан жўшиб, барқ урган патриотик шеърлари, гўзал лавҳалар, кескин динамик сюжетларга эга бўлган, янги совет тузумининг муқаррар талабини куйлаган дostonлари катта аҳамиятга эга бўлди. Ойбекнинг рус адабиётидан

ва жаҳон поэзиясидан ўзбекчага қилган таржималари ўзбек совет адабиётининг бадий хазинасини бойитишда шу қадар зўр аҳамиятга эгаки, фақат шу таржима ишларининг ўзи учуноқ у адабиётимизда муҳтарам ўринни эгаллаб олишга сазовордир.

Шоир, адиб ва олим Ойбекни, адабиётимизнинг шу олижаноб сиймосини кенг китобхонлар оммаси қизғин севади.

Ўз Совет Ватанига ва Коммунистик партиямизга астойдил хизмат қилиб келган Ойбекнинг ёши элликка тўлди. Демак, қимматли адибимизнинг умридан ярим аср ўтиб кетибди! Лекин ажойиб меҳнатқаш Ойбегимизнинг шарафли меҳнати шу қадар зўрки, у умрининг эллагинчи ва ижодининг ўттиз бешинчи йилидаёқ улкан ишлари билан фахрланишга тўла ҳақли. Ахир бизда ҳали ҳам айрим ёзувчилар борки, улар умрдан эллик эмас, ундан ҳам кўпроқ йиллар ўтган бўлса ҳам узоқ яшайдиган асарлар ярата олганлари йўқ. Ойбек ҳозир ўз умрининг энг гуллаган ва етук чоғида турибди ва шу кунда минг-минглаб ўқувчилари ва дўстлари уни шарафли меҳнат самаралари билан қутлаб бир оғиздан дейишлари мумкин:

— Салом, Ойбек! Сиз элликка эмас, балки икки марта йигирма бешга кирдим, деб ўйлайверинг! Яъни биз бундан кейинги ижодингизда ҳам сизга иккита 25 яшар йигитнинг қувват ва соғлиғини тилаймиз!

Истайманки, эртагини тугатсин бахши,

Наҳқош ўйсин гунафшани шинам бинога!

«Хўш, тинчликми?» сўроғига дўст десин: «Яхши!»

Самарқандда қизлар борсин оқшом кинога.

Истайманки, Ойбек ёзсин янги бир роман,

Бўз ерларда униб чиқсин бошоқ ва ўрмон!

«Қизил Ўзбекистон»
газетаси, 1955 йил, 31 январь.

ҚАЛАМ ВА БУРЧ

Ўзбек шеърининг гуркираётган боғини кузатиб турганлар шоир Шухратни ҳам бу боғнинг миришкор боғбонларидан бири деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, сўнгги беш йил мобайнида шоирнинг икки тўплами — 1961 йилда «Сенинг севгинг» ва 1964 йилда «Ишқингда ёниб» — нашрдан чиқиб, адабий жамоатчилик томонидан зўр мароқ билан кутиб олинди.

Мен, шу мақоланинг ҳажмига муносиб Шухратнинг сўнгги тўплами ҳақида бир неча мулоҳаза юргизмоқчи бўлар эканман, бу шеърларни илгариги тўпламнинг давомидек, яна тўғрироғи, шоир ижодидаги сўнгги даврнинг иккинчи, янги палласидек баҳолашим керак бўлади.

Умуман, ҳар иккала тўплам кўп муштарак ҳислатларга эгадирки, бир муаллифнинг қалам маҳсули бўлгач, асарлардаги бу муштараклик табиий ва балки лобиддир.

Ҳар иккала тўпламда мавжуд бўлган ранго-ранг мавзуларни асосан уч сўз билан ифодаласа бўладик, булар — дунё, диёр ва ёр калималаридан иборатдир. Дарвоқе, бу уч сўзда шоир асарларидаги чин интернационализм, оташин ватанпарварлик ва инсоний севги куйлари туркумлашгандир.

Мана, бу уч бош масалага бағишланган шеърлар Шухратнинг сўнгги тўпламида айниқса пухта ишланганлиги учун уларни бир қадар таҳлил қилишга тўғри келади.

Шоиримизнинг Ватан ҳақидаги тароналари туғма юрт шаънига айгилиб турган дабдабали ва баландпарвоз қасидалар эмас, борлиқнинг турли кўринишларига нисбатан эл фарзандининг ўз қарашларини ифодаловчи қалб товушларидир:

Бахтимки, шу юртда, шунда туғилдим,
Бахт излаб бегона юртлар кезмадим.
Шамолга дуч келган пардек тўзмадим,
Меҳнатсиз ҳаётдан мен ҳазар қилдим,—

деб ҳақли равишда фахрланган муаллиф Ватан (диёр) мавзуини конкрет реалистик лавҳалар орқали ва романтик жўшқинлик билан тараннум этишда анча маҳорат кўрсатган шоирларимиздандир. Кенг маънодаги ватан туншунчаси юртнинг сўлмас манзараларини («Шамол», «Яхши қол, Қора денгиз», «Қрим оқшоми», «Ариққа боқиб», «Куз»; она тупроқни жанг майдонларида мудофаа қилиш шижоатини («Юз минглар мазори», «Танк. № 23», «Номаълум солдат қабри», «Сен бунда ётасан...»); она юртнинг мужассам тимсоли бўлган она меҳри («Ўзим, онам ва шогирдларим ҳақида», «Она ташвиши»); шоирнинг халқ наздидаги бурчини («Шоирнинг умиди», «Умр ҳақида ўйлар», «Хасис талантга», «Шоир онти», «Шоирнинг ўлими», «Шу қисқа ёшимда не-не суҳбатда...») ўз ичига олади.

Умуман, Шухрат ижодига хос бўлган бу куйлар «Ишқингда ёниб» тўпламида етук бир санъаткорнинг қалам маҳсулидек китобхонга тақдим этилди. Чунончи, табиат манзараларига бағишланган шеърларда сиз бетараф наққош нақшларини эмас, рассом қалбидан сизиб чиққан хушбўй, рангин лавҳаларни кўрасиз. Масалан, шамол ҳақида:

Сокин турган кўлнинг бетига
Жимир-жимир танга сочган у.

Деразанинг кўша қатига
Узин уриб, бирдан очган у.
Баҳорни ҳам у уйғотади,
Қулоғидан тортар гиёҳни.
Шоирга ҳам ручка тутади,
Гунафшадан сиқиб сиёҳни!

(«Шамол»)

Инсоф билан айтилса, гиёҳларни қулоғидан тортиб ундираётган, гунафшадан сиёҳ сиқиб чиқариб, шоир кўлига ручка тутаетган шамол образи шундай бир бадий кашфдирки, бу ҳар қандай шоирга муяссар бўлавермайди. Ахир, табиат манзарасини тасвирлаш — кўзга ташланган борлиқни, самони, сувларни, боғларни, гулларни, қушларни, юлдузларни, тоғларни ва ҳоказо, ҳоказоларни — фотогафга ўхшаб айнан акс эттиришдан иборат эмас-ку! Табиатни жонлантирадиган омил инсоннинг унга муносабатида, инсон кўзининг файзидадир. Шўҳрат баҳор шамолининг инсонларга илҳомбахш таъсирини туйиб, уни ҳатто хайрихоҳ бир кўмакчидек тасаввур қилади. Шамол гунафшалардан сиёҳ тайёрлаб, қаламкаш кўлига ручка тутади ва «Ёз, ярат, куйла!» деб меҳнатга ундайди. Умуман, табиат кучларини жонлантириб уларга инсон сифатини ва қобилиятини бахш этиш санъати (усули) классик поэзияда кенг қўлланилиб, буни «ташхис» (шахслаштириш) деганларки, биз бу шеърда мазкур усулнинг яхши намунасини кўрамиз. Умуман, объектив табиат манзарасини шоир ҳисси ва орзуси билан ва ҳатто одамзоднинг фаолияти билан узвий боғлаб бера билиш Шўҳратнинг пейзаж лирикаси учун характерли хислатлардан биридир.

Шўҳратнинг лирик қаҳрамони мураккаб, ҳар томонлама камол топган совет кишисидир. У замонанинг заъли билан Ватан йўлида аскар шинелида даҳшатли жангларда қатнашмоққа мажбур бўлганида ҳам ўз инсонпар-

вэрлик ва ижодкорлик хисларини қўлдан бой бермади. Уруш тақозоси билан милтиқ кўтармоқ бу қаҳрамон тақдирининг бир бобидирки, шоир буни унутмайди ва унутолмайди. Фашизм босқинига қарши жангларнинг бевожита қатнашчиси бўлган Шухрат урушнинг даҳшат ва қурбонларини унута олмагани учун Севастополь шаҳридаги «Юз минглар мазори»ни зиёрат қилиб, ўз ҳиссиётини ҳароратли мисраларда биён этади:

Хулласи, бу ерда юз мингта шаҳид
Юз мингта мард соғлат — қурбон ётади,
Урушни лаънатлаб юз мингта йигит,
Мангу бир тинчликни талаб этади.
Тингла, эй, уларнинг нидосин, жаҳон,
Қурбонлар ҳеч қачон ёлғон гапирмас!
Уларнинг сўзига кирмаган инсон,
Рост айтсам, дўстларим, чин инсон эмас!

Шоир, Дунай бўйларини саёҳат қилганида ҳам бу ерларни қутқариш йўлида олиб борилган жангларда ўз бошини берган ўзбекларни эслаб, бағоят таъсирли марсия—қасида («Сен бунда ётасан...») яратганки, унинг ҳар бир байтида қайғу ва миннатдорчилик нидолари омихта бўлиб эшитилади:

Онаининг ўйида ҳамон тириксан,
Хотининг куйида ҳамон тириксан.
Боғларинг кўркида ҳамон тириксан,
Гулларнинг баргида ҳамон тириксан!
Тириксан юртининг баҳор, қишида,
Тириксан дўстларининг қутлуғ ишида.

Шоир бу ерда шеърининг асосий мағзини ташкил қилаётган сўзни — «тириксан» сўзини аввало радиё тарихи

қасида («ҳамон тириксан») тўрт марта қайтаргандан кейин, яна икки мисраинг бошида «тириксан» шаклида такрорлайдики, бу билан у ҳам шеърнинг мақсадини — яъни ўлмаслик ғоясини бўрттириб тушунтиришга ва шеърхон қалбида катта жўшқинлик туйғуси уйғотишга муваффақ бўлади. Гап шундаки, бадий асарда ҳар қандай қайтариқни камчилик деб қоралаб бўлмайди. Зероки, сўз танлашда ожизлик туфайли ноилож қолиб, айни гапларни қайтариб туриш «такрор» деб аталса, аксинча, маълум сўзни ёхуд таъбирни аниқ мақсадда атайлаб ва маълум ўринларда қайтариб туришни «такрир» дейдиларки, бу — шеърда фазилат деб саналган. Шухрат, айниқса, сиёсий-публицистик тарздаги ва кўпчилик ҳарбий-қаҳрамонлик тусидаги шеърларида такрир усулини кенг қўллайди.

Она сиймосида Ватанни, Ватан тимсолида эса онани кўрган шоир деярли ҳамма тўпламларида оналикнинг муҳтарам унвонини улуғлаб ташаккурномалар ёзди. Қўлимиздаги тўплам ҳам бундан мустасно эмас. Онаси қошида «етилган бошоқдай бошини эгиб», итоат сақлаб турган шоир волидалар тиригида ҳамма ўғиллар ўзларини «онасининг боласи» деб ҳамиша ёш ва тетик сезганларини тўғри мушоҳада этган:

На сочу кексалик қўрқитар мени,
«Бобо» ҳам десангиз рози бўламан.
Онамнинг наздида ҳамон боламан,
Ҳамон у: «Болам!» деб чақирар мени.

(«Ўзим, онам ва шоғирдларим ҳақида»)

Ниҳоят Ватан мавзуйига бевосита боғланган масалалардан бири шоир ва халқ, шеър ва шеърхон, хулласи калом, эл хизматида шоирнинг бурчи масаласидир. Бу мавзу

унинг барча ижодий дафтарларида куйланиб келганидек, «Ишқингда ёниб...» китобида ҳам катта ўринни эгаллаб олган. Лекин Шухратнинг илгариги тўплами — «Сенинг севгинг»даги бир қатор шеърларида («Очасанми юрагингни?», «Қўшиқларимнинг туғилиши сабаби», «Шоир орзуси», «Мен энди иқрорман» ва бошқалар) гап шоирнинг ижодий майллари устида борса-да, буларда ҳали шеърнинг орзуларнинг тилмочи сифатида талқин қилинади. Бу нуқтаи назардан қараганимизда, сўнги тўпламда шу проблема юксак принципиал мавқелардан туриб ечилади. Масалан, «Кўктерак» шеъридаги шу самимий байтларни эслайлик:

Кечиргил, ўқувчим, жиндай ўт бўлиб,
Мусаффо руҳинга йилт этсам, кошки!
Бир даста гул ичра қиёқ ўт бўлиб,
Гулдонда диркиллаб бўй отсам, кошки!
Имконим, ўқувчим, сендан бекитсам —
Китобим иста йирг, иста ерга ур.
Шоирлик бурчимни ўтамай кетсам,
Қабримнинг тошлари ўт бўлиб ёнур.

Шоирнинг элга садоқати, юртга хизмати ва китобхонга ихлоси бобида ва шу билан бирга муаллиф ўз ижодини камтарлик билан баҳолаши (гулдаста ичида қиёқ ўт) хусусида шу байтлар шоирнинг программий шеъри деб саналиши мумкин!

Бироқ, «Шоирнинг онти»да муаллиф бу масалани зўр равшанлик билан ҳал қилиб қўяди:

Илҳомим мевасин тут каби қоқиб,
Оқ қоғоз бетига теролсам, кошки!
Кошқийди қалбимни Данкодек ёқиб,
Илк сафда мардона боролсам, кошки!

Эй халқим, сен менинг вужудим, ақлим,
Меҳрингсиз бир одим, бил, отолмайман,
Гар сени миннатдор қилмасам, халқим,
Хаттоки, қабримда тинч ётолмайман.

Муаллиф Горькийнинг романтик қаҳрамони Данкони халқпарварлик ҳам фидокорлик бобларида шоирларга ўр-нак қўйиб улуғлаб, ўзининг бутун борлигини халқ тақ-дири билан боғлайди, ўзини сафарбар қилинган граждон шоир деб ҳис этади. У одамзодга хос айрим нуқсонларни яширмайди, лекин шоирлик позицияси ҳаққоният экани-ни чиройли бир мутуйиба билан англатади:

Сен эдинг вақтида мени шопириб,
Ҳар сатрим тежаган, азиз китобхон!
Баъзида юрганман ёлгон гапириб,
Ва лекин шеъримда асло, ҳеч қачон!

Шоир учинчи мисрада ўзининг гоҳо ёлгон гапирганига иқрор бўлиши билан китобхонни иккилантириб қўяди ва бунинг кетидан кутилмаган ҳолда бугунлай тескари бир тезисни баён қилади (шеъримда сира ёлгон гапирмадим). Буни классик поэтикада «бадий санъат» (адабий усул, приём ёки фигураларни қадимдан «санъат» деб атаганлар) унга махсус истилоҳ ҳам топиб «тардид» (иккилантириш) деб юргизганлар. Шухратнинг ижодида рус-ғарб шеърӣ маданиятининг ютуқларидан баҳраманд бўлиш билан бирга Шарқ шеърӣятининг анъанавӣ «санъат» (усул)ларини ҳам ўзлаштириш тажрибаси унинг лирикасига башарӣй гоълар билан бирга миллий кайфиятлар бахш этади. Бу факт унинг маданий диапозони кенг бўлганига, турли халқ-ларнинг адабий мероси билан ошно бўлганига ва айниқса, ўзбек классик шеърӣятини қунт билан мутолаа қилганига далолат қилади. Гап бу ерда классик поэтикадаги қадӣ-

мий истилоҳларни (атамаларни) айнан билиш-билмасликда эмас, гап буюк поэтик меросимизнинг ижодий хазинасидан амалий равишда файзёб бўла билишдадир. Чунончи, «тардид» усулини шоир бошқа бир шеърда («Таъна тошлари») жуда ўринли қўллаб, шоир қалбининг саховатини, ғаразғўйликдан устун бўлишлигини, шахсий хусуматларини кечира билишини мадҳ этади; у таъначилар ҳақида гапириб, охирида кутилмаган бир хулосага келади:

Эй таъна тошларин отган кишилар,
Сизни ҳам юрагим бугун олқишлар!

Бундай олижаноблик хислатларини кўтарган шоир одамларга яхшилик, иноқлик, самимият каби туйғуларни сингдиришга интилади.

Шуҳрат классик адабиётимизда «Саёҳатнома» (ёки «Сафарнома») деб қўлланилган жанрни ҳозирги адабиётимизда тирилтиришга катта ҳисса қўшди. Ўқувчиларга жуда манзур бўлган бу шеърлар дасталари зўр маърифий, тарбиявий, сиёсий ва маданий аҳамиятга эгадирлар. Тўғри, бирон ўлкага ёхуд мамлакатга бориб келган шоирларимизнинг деярли ҳаммалари сафар таассуроти билан айрим шеърлар ёздилар. Бироқ Шуҳрат бу саёҳат жараёнини мунтазам ва кенг лавҳаларда, сиймоларда, муқоясаларда, тасвирларда ва таърифларда бутун асардек ишлаб беришга муяссар бўлди.

«Сенинг севгинг» (1961) тўпламида «Кавказ дафтери» (туркум) номли саёҳатнома яратган шоир Озарбайжон, Арманистон ва Гуржистоннинг халқларига, тарихига, одамларига, манзараларига ва шаҳарларига оид лавҳалар яратди. У муваффақиятли чиққан бу анъанани давом эттириб, «Ишқингда ёниб...» китобида ҳам саёҳатнома жанрида бир сира чиройли шеърлар («Дунай соҳилларида») ёзди. Прага, София, Белград, Будапешт шаҳарларининг

социалистик ҳуснини тасвирлади, қардош халқларнинг ажойиб фарзандларини қутлади, социализм лагеридаги мамлакатларнинг тақдири, кураши, гоёси бир эканлигини тараннум этди. Шу бирлик гоёсини у дарёлар рамзи орқали яхши ифодалай олган:

Сирдарёдан саломим бор,
Ширин-шакар каломим бор.
Соҳилингда яйраб кетай,
Шоир деган бир номим бор.
Сирдарёнинг иши яхши,
Соҳилида ўзим бахши.
Иккингни дўст чагитирсам,
Шоирликнинг шу зўр иши!

(«Дарёга илтимос»)

Халқлар бирлигини мустаҳкамлашни шоирнинг бурчи деб тушунган муаллиф шу билан бирга ўз туққан юрти-ни, шаҳрини соғинганини эътироф этади. Умуман, саёҳат-номадан чиқадиган хулоса шуки, киши сафарда қанча узоқ юрса, она юртига бўлган иштиёқи ҳам шунчалик кўпаяр экан. Чегарадан ўтиб, Ватан соҳилига чиқиши билан шоир СССРнинг ол байроғини қутлайди:

Ассалом, она юрт, салом ол байроқ!
Ассалом, соҳилда тик ўсган терак!
Узоқдан кўзимга ташланганинг чоқ —
Қинидан чиққудек эвтикли юрак.
Бир дово баргингдан ташла ўзимга,
Гоҳ ўпиб, гоҳ сурай юзу кўзимга!

(«Ватанга қайтиш»)

Мусаддас (олтилик) йўлида ёзилган бу ҳароратли шеър классик поэзиядаги «таркиб банд»ларга ўхшайди. Бу шеърда ҳар банд олти мисрадан иборат бўлиб, ўзаро қофияланган сўнги байт бутун банддаги фикру туйғуларни яқунлаб ҳикматомуз таъбир яшашга имкон туғдиради:

Сен сира ишонма, ватандош ўртоқ,
Десалар, ҳар ерда шу тупроқ, шу гул,
Шу қуёш, шу булоқ, шу тош, шу қирғоқ!
Хатодир! Хатодир! Хатодир буткул!
Она ер тупроғи бутун бошқадир.
Сувлари шарбатдир, гуллари атир!

Шуҳрат китобининг учинчи доирасини ташкил қилган севги лирикаси ҳам унинг шеърисида янгилик бўлмай, бутун ижодий йўлининг давоми, балки янги босқичидай рўёбга чиқади. Башар таронасининг энг нафис пардаларида қуйланган муҳаббат асрлар мобайнида шoirлар дафтaрининг энг азиз саҳифаларида сақланиб келди. Ўзбек совет поэзиясида сўнги йилларда севги мавзуи катта ўринини эгаллай бошлагани севинарли бир ҳол!.. Лекин, ҳозир севги лирикасига қўйиладиган талаблар ва шеърлар коммунистик ахлоққа уйғун бўлмоғи, совет кишисининг завқи, диди ва маънавий бойликларига жавоб бермоғи шарт!..

Баъзи бир шoirларимиз севги ҳақида ёзганларида севгининг шаънига қуруқ мадҳия билан чекланадилар, холос! Бир хил шеърларда муҳаббатнинг сўзи бору, аммо ўзи йўқ. Буларда ишқнинг таърифи бору, лекин унинг завқи, ҳаяжони, дарду изтироблари, оғир ҳижрон оқибатида муяссар бўлган висол суратлантириб берилмайди. Муҳаббатнинг ижодий ғалаёни ўрнига бетараф томошабиннинг ахбороти эшитилади бу нав шеърларда!.. Гапнинг очиги, бундай муаллифларнинг ўзлари умрларида чинакам ишққа мубтало бўлганидан гумонсирайсан киши!..

Шухратнинг сўнги тўламидаги қатор ишқий лирик шеърлар самимий ҳислар, олижаноб истаклар ва юксак ахлоқий негизларга моликдир. Бу жиҳатдан қараганимизда улар шоирнинг бир қанча илгариги шеърларидан ҳам ўзларининг ижобий йўналиши билан фарқ қиладилар. Масалан, «Сенинг севгинг» тўламига кирган «Лола терган қиз» шеърда ошиқ муҳаббатнинг тانتанасини ва мангу бахтни шундай тасаввур қилар эди:

Шу даста лоладай менинг ҳам бошим,
Кошкийди кўксингга босилса бир бор!
Ўзимни санардим мангу бахтиёр,
Ва сени дер эдим:— Бахтим, кўёшим!

Ўйлашимча, севгининг мураккаб мусиқасини шундай оддий жисмоний бир ҳаракат билан чеклаб қўйиш муҳаббатнинг юксак маъносини баситлаштиришга (вувльгарлаштиришга) олиб боради. Зероки, севги бизга талқин қилаётган ҳиссиёт олами фақат висолнигина эмас, ҳижрон, интизор, хато, севилмаслик, синов, севилмоққа сазовор бўлмоқ каби кайфиятларни ўз ичига олади. Ёки «Сен таъна қиласан...» сарлавҳали шеърда ошиқ Сибирь гўзалига қараб: «Инонки, севгимдан бўласан рози!» дейиши синовли муҳаббат дардидан кўра кўпроқ мақтанчоқ бир жазманнинг ваъдабозлигини эслатади. Ниҳоят, учинчи бир мисол: «Қалбимни қайтар ўзимга» шеърини хотирлайлик: лирик қаҳрамон яхши кўрган қизи шаҳарга бориб қайтиб келгандан сўнг ўзининг илгариги мухлисига (лирик қаҳрамонга) илтифот қилмай қўяди. Бу «ҳиёнат»дан даргазаб бўлган ошиқ собиқ «маъшуқа»ни шундай баҳолайди:

...Лекин, сен менинг қалбимни қайтар,
Қайтар ўзимга!

Кейин кўринма, эй севги сотар,
Асло кўзимга!

Агар бир қиз (аёл) ҳаётидаги фикрий ва шуурий ўсиш натижасида унинг севгини тушунишида ҳам ўзгаришлар юз берсаю, у аввалги «ёр»идан воз кечса, шу билан «ошиқ» уни «севги сотар» деб ахлоқсизликда айблашга ҳаққи борми? Бу биринчи «ошиқ» қайси бир фазилаглари ва фидокорлиги эвазига бечора қизга даъвогар бўлиб қолди экан?

Севги табиатнинг одамзодга бағишлаган улуг мукофоти, лекин у чуқур драматик мазмунга ва мураккаб ҳолатларга эгадир.

Мен бу мисолларни келтиришимдан мақсад, Шўҳратнинг кейинги тўпламидаги севги лирикаси билан таққослаш ва шу кейинги шеърларда мазкур нуқсонларнинг асосан бартараф этилганини қайд қилишдир. Эндиликда шоир муҳаббат оламини мураккаб ижодий бир қудратдек талқин этиб, унинг ички драматизмини тўғри фаҳмлаб олади. Шунинг учун:

Юрагим сиқилиб, ғам босса мени,
Керакмас мен учун ғамхўр, ҳимоя.
Шу маҳал бир лаҳза эсласам сени,—
Шу ўзи мен учун етар, кифоя!!—

дейдики, бу ерда муҳаббатда фидокорлик, вафо ва синов ҳолатлари билан бирга севмоқ кайфиятининг ўзи (висолда эмас, ҳатто ҳижроннинг оғир дамларида ҳам) (инсонга улуг далда ва мадад бағишлаганлиги ҳаққоний ва романтик мисраларда тасвир этилган.

Энди у муҳаббатни қулай бир ўйин, лаззатлардан ўралган гулдаста ёки фараҳбахш эрмак деб эмас, чуқур, жиддий, мураккаб бир жараён деб тушунади. Муҳаббат

ВОДИЙСИНИНГ ЗАҲМАТЛИ МАНЗИЛЛАРИНИ ОШИҚҚА МАРДЛИК БА-
ҒИШЛОВЧИ МАНБАЛАР ТАРИҚАСИДА АНГЛАЙДИ:

О, севги ғуссаси — ширин изтироб,
Тун бўйи кўзлардан уйқу қувасиз.
Ҳаттоки, тунда ҳам порлатиб офтоб,
Баъзида ёш билан юзни ювасиз.

(«Севги изтироби»)

Шуҳрат ўзининг «Ишқингда ёниб...» тўплами билан энди етук бир шоир бўлиб қолганини исботлаб берди. У шеърят санъатини эгаллаб олган бақувват шоирларимиз қаторига кириб қолди. Унинг ғояси соғлом, қалами пухта, хаёли кенг, образлари асл, сўзи тежамли ва ихчамдир, унинг шеърларининг вазни равон, оҳангдор, қофия ва радифлари кўпинча жарангдор ва янгидир. Бир сўз билан айта қолсак, унинг шеър техникаси пухта ва мунтазамдир.

Шуҳрат лирикасида сюжет қуришининг ҳам моҳир устасидек китобхонга маъқул бўлиб қолди. Шунисини унутмаслик керакки, классик лирикада (асосан ғазалда), баъзи шоирлардан ва айрим ғазаллардан қатъи назар, умуман сюжет мавжуд эмас эди. Ғазалларда ҳар бир байт мустақил ғоявий ва бадий вазифани ўз устига ортиб олиб, мавзу томонидан ҳам байтларда турли-туман масалаларга тегиб ўтилар эди. Бу хусусиятнинг албатта ўзига хос сабаблари борки, уларни бу ерда изоҳлаб ўтириш шу мақоламнинг вазифасига кирмайди.

Совет лирикасига келганимизда, бу ерда ҳам сюжет бўлиши темир қонундай шарт эмас. Бироқ ҳаётийлик ва социалистик реализм талаблари лирикада ҳам хоҳ-нохоҳ кўпинча воқебандликни тақозо қилади. Шунинг натижасида бир қанча лирик шоирларимизнинг шеърларида муайян сюжет қурилмаларини кўрамиз.

Шухратнинг лирик шеърларига диққат этилса, ҳолатда, ҳаракатда ёки кайфиятда ҳодисавийлик, бирлик ва сюжет борлиги кўзга яққол ташланади. Бу хусусият ҳатто унинг ҳажман кичик шеърларида ҳам аниқ кўринади. Тўпламдаги «Қўй мени ҳолимга!», «Қўнғироқ», «Дўстимга берган саволим», «Бир туп бодом», «Соҳилда», «Севгинг кўзингда» ва бошқалар бу фикримизга далил бўла олади. Шунинг устига сюжетнинг тугунини ногаҳоний ва кескин равишда еча билиш ҳам Шухрат қаламининг фазилатларидандир.

Шухратнинг бадий воситалари хилма-хил ва рангоранг. У шеъримизнинг миллий халқ вазни бўлмиш «ҳижо» (ёки «бармоқ») вазнининг деярли барча мусиқавий пардаларида чалишга қодир. Лекин унинг энг кўп ёқтирган ўлчови 11 бўғинли бармоқ вазнидир. Шу билан бирга биз тўпланда 7, 8, 9, 10 бўғинли ўлчовларда ёзилган шеърларни ҳам ўқиймиз. Шу шеърлар равонлик, ички оҳангдошлик, туроқларнинг ўз ўрнида келиши билан ажралиб турадилар.

Шухрат қофияларга ҳам кўп эътибор қилади ва бу жиҳатдан у кўп шоирларимизга ибрат бўла олади. Унинг қофиялари чайналган, сийқа бўлиб кетган ва шу орқали ўз мусиқавий таъсирчанлигини йўқотган сўзлардан эмас, тўлақонли, тўла бўғинли калималардан ясалади. Кўп вақт шоир ўзи янги қофиялар ясайдики, буларда қофияланган сўзларнинг сўнгги бўғинлари ҳарфма-ҳарф бири бирига айнан мос келиши шарт эмас, балки улардаги товушлар яқинлиги кўзда тутилади. Биз Шухратда «ҳафта — дафтар», «эсими? — қизими?», «ишқи — кошки», «номаълум солдат — ё олим солдат» каби сўзларнинг қофияланганини кўрамиз. Бу соҳада у халқ оғзаки поэзиясининг тажрибаларидан ва Маяковский мактабидан сабоқ олганлиги шубҳасиздир.

Шухратнинг илгариги баъзи шеърларида, айниқса пуб-

лицистик тарзда ёзилган шеърларида (масалан, «Сенинг севгинг» тўпламидаги «Ленин — яшаш демак, эрк, иқбол демак», «Тинчлик байроғи», «Тинчлик жарчиси» ва бошқаларда) декламаторлик, сўзни тежаёлмаслик, риторика ҳам ваъзхонлик катта ўрин олгани учун буларда мужассам жонли образ ўрнига оламда бор бўлган барча яхши гапларнинг рўйхатини ўқир эдик. Даъвомиз қуруқ бўлмасин десак, «Тинчлик байроғи»дан қуйидаги парчани кўздан кечирайлик:

...Дадил ушла бу байроқни,
Бу байроқда истиқбол.
Бу байроқда тинчлик, дўстлик,
Бу байроқда эрк, иқбол.
Бу байроқда мангу ҳаёт,
Баҳор кўрки барқарор.
Бу байроқда шонли ижод,
Шонли меҳнат барқ урар.

Бу парчада саналиб ўтган ижобий гапларни — истиқбол, тинчлик, дўстлик, эрк, иқбол, ҳаёт, баҳор, ижод ва меҳнатни байроққа боғлаши билан шоир китобхон тасаввурида ҳеч қандай образ, жонли сурат ёки лавҳа тугди-ролмайдди. Чунки булар конкрет мазмунга эга бўлмаган, ҳеч қандай белги, сифат ёки характеристика билан муайянлашмаган абстракт ибораларнинг қуруқ рўйхатидан бошқа нарса эмас. Агар муаллиф, шулар ўрнига битта мафҳумни (масалан, тинчлик тушунчасини) олиб, уни бир-икки конкрет чизиқ билан нақд тимсол даражасига кўтарганда эди, таассурот реал, ҳиссий ва образли бўлган бўлар эди. Агар бу парчани вазн ва қофиядан озод этиб, оддий насрий жумла билан баён қилсەк воизнинг оддий ваъзидан нарига бормайдди.

Шеъримизда бир вақтлар жуда кенг тарқалган бу ваъзхонлик касофатидан аста-секин қутулиш жараёни анча

мураккаб ва оғир ижодий ҳимматларни талаб қилар эди. Қўп шоирлар қаторида Шухрат ҳам шуни фаҳмлаб олди ва сўнги тўламида бундай қуруқ рўйхатчиликка барҳам берди. Энди унинг публицистик шеърларида ҳам ҳаётий ҳодиса туфайли тафаккур юргизиб, бундан узвий хулоса чиқариш малакаси пайдо бўлиб қолди. Бунинг яққол мисоли «Ишқингда ёниб...» тўламидаги «Хоин» номли ўткир ва жанговар шеърдир. Ватанга хиёнат қилиб, капитализм лагерига қочган ва империализм малайига айланган муҳожирни Венада тўсатдан учратган муаллиф совет ватанпарварлигининг оташин қаҳри билан қайнаб кетади ва уни қақшатқич гуноҳларда айблайди:

Ҳаром бахт изладинг, нақд бахтни қўйиб,
Чароғон эртани эртакка жўйиб.
Ҳовлиқиб қўлингни қонга ботирдинг.
Қон эмас, сапоқсиз жонга ботирдинг.
...Эгасиз ит каби юрибсан дайдиб,
Дуч келган жанобга бир эртак айтиб.

Ватанфуруш сотқиннинг жирканч портретини кескин чизиқлар билан тасвирлаб бергандан сўнг, муаллиф ўзининг унга муносабатини ифодалаб, совет гражданининг гурури билан, душман юзига нафратли нидо билан ҳайқиради:

Қўлингни узатма, ҳазар қиламан!
Мен сени биламан, яхши биламан!

Жанговар публицистик тарзда ёзилган бу шеърни аслида мухтасар памфлет деб таъриф қилсак хато қилмаймиз. Илгариги қуруқ ваъзхонлик нуқсонларидан холи бўлган бу шеър граждан лирикасининг муваффақиятли намуналаридан саналишга ҳақи бор.

Шухрат шеърӣ композицияларни тузишда ва шеър бандларини ихчамлаштиришда ҳам ўзига хос услуб яратди. У поэзиямизда кенг тарқалган сатр оша қофияланган бандларни (аб аб тарзидаги бандларни) кўп қўллаш билан бирга аб ба тариқасида бандлар ҳам яратганки, бу шакл гарчи айрим шоирларимиз томонидан айрим тажриба йўлида истеъмол этилган бўлса-да, Шухрат шу хилдаги бандларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қилди.

Йилларнинг йиғини умр саналмас,
Инсонга наф теккан кунинг умрдир!
Бошқаси гилвата — ёнмас кўмирдир.
Чин ҳаёт у кунни асло тан олмас!

(«Умр ҳақида йўлар»)

Камарли қофия деб аталиши мумкин бўлган шу система эски Шарқ шеъри учун тамомила бегона нарсадир. Бу ерда биз Шухратнинг рус поэзиясидан, айниқса, Лермонтовдан баракали таъсирланганини кўрамиз.

Шухратнинг шеърларида Шарқ классик лирикасига хос баъзи бир усул — санъатларнинг ижодий татбиқ этилганини биз юқорида айтиб ўтган эдик. Булардан яна баъзи бирларини қайд қилиб кўрсатайлик. Феодосия (Қрим) шаҳридаги фонтанни «Оҳ, фонтан, сувларинг тансиқдир, тансиқ» деб бошлаган мадҳиясида («Ишқингда ёниб...», 25—26-бетлар) шоир уни кумуш қўнғироққа ўхшатади, бу фонтаннинг «сахийлиги»ни ва «ширинлиги»ни сўзлаб, уни «оби ҳаёт»га қиёс қилади, унинг «акс»ида Қримнинг ҳусни жилваланганини, «ҳар бир томчиси» қуёшда қалқиб турганини куйлайди. Кўриниб турибдики, бу шеърда фонтан марказий образ бўлган ҳолда унинг атрофида жамланган сифатлар ҳаммаси сувга хос ёхуд сувга монанд белгилардир. Шеърда марказий образ билан унинг таф-

силлари (деталлари) ўртасида шундай уйғунлик яратишни эски поэтикада «таносиб» деганларки, классик шеърятни сева-сева мутолаа қилиб келган шоир бу усулни буюк шорларнинг шоҳ асарларидан таълим олганлиги шубҳасиздир.

Худди шу шеърнинг охирида шоир бошқа бир классик усулдан ҳам фойдаланганки, буни «ружуй» (қайтиш) дейдилар. Чунончи, муаллиф фонтанни мадҳ этиб, уни энг гўзал сифатлар билан беагандан сўнг, бирдан, кутилмаган ҳолда, буларнинг ҳаммасини инкор этиб, илгариги муддаолардан қайтиб, воқеага бутунлай ўзга изоҳ киргизади:

Мен энди англадим, ҳар дилга ёққан
На гуллар шарбати, қирлар сеҳридир,
Бу гўзал фонтандан туну кун оққан
Барҳаёт рассомнинг эзгу меҳридир;—

дея фонтаннинг нафис, хушбўй сувлари ўлмас рассом Айвазовскийнинг эзгу меҳридан пайдо бўлаётганини таъкид қилади.

Яна бир мисол. Классик шеърятда бир воқеани била туриб ўзини билмасликка олиш усули борки, уни «тажоҳли ориф» дейдилар. Бунинг яққол намунасини шу мисраларда кўрамиз:

Соҳилда гўзал қиз кўринди,
Билмадим, қизмиди ё пари,
Ҳуснидан ҳайратда ёш, қари...

(«Соҳилда»)

Албатта, шоир соҳилда учратган дилбарнинг афсонавий пари эмас, реал инсон қизи эканлигини яхши биледи, бироқ ўзини билмасликка солиб (бундан ориф бўла

туриб, ўзини атайлаб жоҳилликка, яъни нодонликка солиб), образга эътиборни жалб этади ва муболага йўли билан таъсирни кучайтиради.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, мен Шухратни изловчи, ўсувчи ва жасоратли шоир деб баҳолайман. Шу билан бирга, мен унинг ижодидаги бир хусусиятни қайд қилишим ва шоиримизнинг диққатини бу масалага жалб этишим лозим деб ўйлайман.

Мен бу мақолада бир неча жойда Шухратнинг сўнгги икки тўпламини — «Сенинг севгинг» ва «Ишқинг да ёниб...» китобларини — муқояса қилиб ўтган эдим. Аслида, қаралса, бу икки ном бири бирининг такроридан бошқа нарса эмас. Умуман, албатта, ёзувчиларнинг ўз асарларига қўйган сарлавҳалари бири бирига ўхшашлигида ва ҳатто айнан қайтарилишида ҳеч бир айб йўқ. Гап мазмуннинг, бадий воситаларнинг янгилигидадир. Аммо Шухратнинг поэзияси учун бу қайтариқ ҳодисаси тасодифий эмас. Биз юқорида бир неча бор уқтириб ўтганимиздек, шоирнинг сўнгги тўплами кўп жиҳатлардан илгариги тўпламлардан устун туради. Бироқ шуниси ҳам аниқдирки, Шухратнинг бир қанча шеърларида, образ ва сюжетларда, усул ва услубда такрорланиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Албатта, бу такрорлар юқорида айтилган «такрир» усулидан бошқача нарсадир.

Шеърятда баъзан энг яхши ихтиролар ҳам ҳадеб қайтариларсиз, улардаги тароват йўқолиб, образ титилиб қолиб, ўз эмоционал таъсирчанлигини қўлдан бериб қўяди. Масалан, Шухратнинг ўзига хос интонацияси бор ва бу интонация айниқса шоирнинг хитоб приёмидаги «о» нидоси билан бошланган мурожаатларда кўринади: «О, йиллар, мен сизга ҳамшиша қойил» («Умр ҳақида ўйлар»), «О, севги ғуссаси — ширин изтироб!» («Севги изтироби»), «О, бари қанчалик сўлим, нашъали!» («Дунай» теплоходига») каби жуда ўринли бўлиб, шоир қалбидаги ҳая-

жонни, нашъани, ғазабни, қойилликни ёки таақсуфни уқтириб беришга яхши хизмат қилади. Ўзбек шеърда азалдан бери шу вазифани ўтаб келган «эй», «э», «хай» устига шу хитоб шаклининг пайдо бўлиши шеъримиздаги имкониятни бойитади, албатта!.. Рус поэзиясидан кириб келган бу нидо приёмни Шухрат ижодий равишда ўзлаштириб олгани ижобий воқеадир. Бироқ, Шухрат бу хитоб шаклини универсаллаштириб, ҳуда-беҳудага истеъмол қилгани учун баъзи ўринларда у ўз юмушини йўқотиб қўйиб, муаллақ бўлиб қолади ёки бус-бутун ўзгача жаранглайди. Бу ҳолат унинг ҳар иккала тўпламида ҳам кўзга ташланади. Масалан, «Сенинг севгинг» тўпламида 62 марта «о» хитобини қўллаган шоир аксарият бу нидони жойига тўғри қўёлган ҳолда, баъзи ўринларда лоқайдлик кўрсатади. Чунончи, «О, менинг тиканим ўткирдир чиндап» («Гулнинг изоҳи»), «О, мушук, нақадар думларинг бароқ» («Қўшнимнинг мушугига») каби мисраларда «о» нидоси ўринсизлиги аниқ кўриниб турибди. Негаки, «о» нидосида ҳар ҳолда тантанали хитоб ёхуд жўшқин ҳиссиёт руҳи янграйди. Тиканга ёки мушукка нисбатан бундай хитоб шакли эса пародия тариқасида истеҳзодек туюлади. «Ишқингда ёниб...» тўпламида бу нидо шаклини ўринсиз қўллай ҳолатлари (камроқ бўлса-да) яна учраб туради. Масалан: «О, Вена ўрмони, шу етим — сиздир» мисраида тил қондасига хилоф бўлиб, «Шу етим — сенсан» ўрнига ўрмонни «сизлаб», «Шу етим — сиздир» дейиш «о» нидосига тантанавий тус бериш ниятидан (ва қофия тақозосидан) келиб чиққанки, бунча ясамалик шеърда асло жониз эмас.

Шухрат поэзиясида китобхонларга манзур бўлган хусусиятлардан бири унинг ҳозиржавоблиги ва қисқа, лўнда таъбирларда катта ҳақиқатни ифода қила билишлигидир. Масалан, умр ва тилаклар ўртасида, яна очиқроқ қилиб айтсак, ҳаётда йилларнинг ўтиши билан руҳий қудрат ўртасидаги эддийат муаммосига доир шоирнинг анча пухта

чиққан таъбири бор: «Сочимда қиш, кўнглимда баҳор («Таъна қилма»—«Сенинг севгинг» тўпламидан) мисраида жисман қаригани билан совет шоирининг ижоди, юраги доимо ёш ва ижодкор бўлиб тураверади, деган гўзал, соғлом фикр ифодаланган. Кўп ўзбек шеърхонлари бу мисрани ҳозир зарбулмасалдай ёдлаб олганлар. Ҳатто анча тажрибали шоирларнинг шеърларида ҳам бу чиройли образнинг таъсирида яратилган байтларни топиш қийин эмас. Лекин шоирнинг ўзига ниҳоятда ёққанидан бўлса керак, у «Сенинг севгинг» тўпламидаги 5—6 шеърда оқарган сочлар образини қайтариш билан кифояланмасдан, сўнгги тўпламида ҳам (масалан: «Сен баъзан», «Ўзим, онам ва шогирдларим ҳақида» ва бошқаларда) бу куйин турли вариантларда такрорлайди. Мен буни, шоирнинг гоявий-адабий ютқизиши, деб даъво қилишдан узоқман. Балки бу унинг ижодий хусусиятидир. Ахир, агар кўшиқчи ўзи яхши кўрган ашуласини қайта-қайта ижро этиб берса, уни қоралаш мумкинми?! Шоирнинг ҳам дилдода усуллари ва образлари бўладики, улар ҳаминша муаллифга ҳамроҳ бўлиб юрадилар. Бу, албатта, табиий ҳол! Аммо ҳалиги кўшиқчини эшитиб турган тингловчининг янги-янги куйлар эшитишга иштиёқмандлиги ҳам табиий ҳолку! Биз агар нуқул оқ сочларимизни пеш қилиб турсак, гўё: «Ҳа, акаси, сипоҳчилик шунақа бўлади-да», деб кериладиган одамга ўхшаб қолмас эканмизми?

Ниҳоят, сўнгги бир танбеҳ Шухратнинг нафис ва ихчам ишланган лирик шеърларида турли мамлакат ва халқларнинг қизларига қарата ёзилган анча шеърлар бор. Фақат сўнгги икки тўламнинг ўзидагина бу хил шеърларнинг сони йигирмадан ошади. Чунончи, «Кавказ дафтари»да «Армани раққосаси», «Бир оғиз иссиқ сўз», «Чашма қошида», «Озор қизи — боғбон қизи», «Из», «О, Боку гўзали...», «Бўса истаб», «Кавказ гўзали», «Гуржи қизига» ва сўнгги тўламнинг «Дунай соҳиллари»

бўлимида эса «Чех қизига», «Мажор қизига деганим», «Тангам йўғини қаёқдан билдинг?», «Дунай қизи», «Балиқ ови», «Юр, Дунай қизи, Тошкентимга юр!» каби шеърлар мавжуддир. Булардан ҳар бири айрим-айрим олинса зўр шоирона завқ билан ёзилган асарлар эканига тан берасиз. Лекин уларни бир қатор ўқиб чиқилса, буларда аллақандай бир якҳаллик туюлади. Шеърларнинг композицион тузилишида, шоирнинг «жонон»га, «ёр»га муносабатларида такрорланишлар кўзга ташланади. Бу шеърларнинг қурилишида тахминан шу схема ҳукм суради: а) «жонон»ни тўсатдан кўриб қолиш; б) унинг ҳусни-нинг таърифи; в) ошиқнинг ўз муҳаббатини баён қилиши; г) ошиқнинг ваъдалари...

Бу схема доирасида кўпчилик шеърларда лирик қаҳрамон бир қарашдаёқ «жонон»га маҳлиё бўлиб, ўз қалбини унга тақдим этади ёки «жонон»дан муҳаббат талаб қилади. Бу можароларни кузатиб борган китобхон лирик қаҳрамон қалбининг ишқу муҳаббатга шунча ишқибоз ва «ҳамиша шай» эканига ҳайрон бўлиши турган гап. Мен, албатта, бу шеърлардаги лирик қаҳрамоннинг ҳамма можаролари ва ишқий саргузаштлари муаллифнинг автобиографиясидан бирор боблардир, демоқчи эмасман. Бироқ умумлаштирилган лирик тип сифатида агар қаҳрамон ҳар шаҳарда «ошиқи бедаво» бўлиб, ҳар гўзалга жазман бўлиб қолса, бундан ёш шеърхонлар қандай ибрат олишлари мумкин?!

Шуҳратнинг кўп йиллардан бери яшнаб келаётган ижодиёти чуқур илмий-танқидни текширишга лойиқ кенг ва ранго-ранг мароқли бир оламдир. Биз унинг романчилик ва таржимонлик соҳаларидаги баракали ишларини бунга илова қилсак, Шуҳратнинг бугунги ўзбек адабиётидаги салмоғи ҳақида умумий бир тасаввурга эга бўлиш мумкин. Унинг сўнгги давр лирикасида, бизнингча, кўзга ташланган айрим нуқсонлар, яъни ўзи ўзини такрорлаш

ҳолатлари,— агар муаллиф бунга иқрор бўлса,— тезда барҳам бўладиган ва янги оригинал кашфлар билан қопланиб кетадиган ўткинчи воқеалардир.

Шеъримизда реалистик ҳақиқатни романтик жўшқинлик билан омехта қилиб, гўзал ва нафис лирик асарлар яратган шоир Шухрат умуман ўзбек поэзиясини ўртамиёначилик савиясидан олиб чиқиб, юқори кўтаришга астойдил хизмат қилган чинакам меҳнаткаш, истеъдодли, изловчи шоирлардандир. У ўзининг серғайрат ва унумли қаламини қалбига тилмоч қилиб, халқ олдидаги бурчини граждандлик хизмати деб тушунган санъаткорлардандир. У ўз қобилиятини, ақлининг оловини ва юрагининг гулини халқдан аяган худбин санъаткорларни қаттиқ қоралайдики, бу айблашнинг ўзида халқпарвар санъаткорнинг фаол концепцияси ифодаланган бўлади:

Қалбингда бор экан ўзга бир қудрат,
Қудратки, бошқада учрамас, камёб;
Сен уни яширма, дур қилиб тарат,
Нур қилиб ёй уни мисоли офтоб.
...Эл-юрти баҳраманд бўлмаган талант
Балиқнинг қорнида ётган бир гавҳар.
На ундан наф бору фикр бўлар банд!
Ҳа, ундан афзалдир қуруқ хасу хор!
Инсонга берилган заковат, юрак
Инсонга хизматда бўлмоғи керак!

(«Хасис талантга»)

Бу шеърда муаллиф санъаткорнинг халққа бурчи ҳақида гапиради, ижод медаларини халқдан аяган кишиларни қоралайди ва шеърнинг охириги байтида санъатнинг инсонга (элга, юртга) хизматини асосий шарт қилиб қўядики, шу билан ўзининг эстетик меъёрини, санъатнинг ижтимоий вазифасини ҳимоя қилиб чиқади.

Ҳа, шоирнинг шунга тўла ҳаққи бор, чунки у ўз саҳий юрагининг барча хазиналарини очиқ қўллик билан халқига, мамлакатига, инсонларга армуғон қилиб тутлади.

Шуҳрат ўз шеърхон мухлисларига нисбатан на пайгамбарлик даъвоси қилади ва на устозлик дағдағаси. У инсон қалбини гўзаллашгиришга интилаётган, китобхонга самимий улфат, сирдош ва дўст бўлмоқни хоҳлаган соф виждонли куйчи роли билан чекланишни афзал кўради. Балки «Ариққа боқиб» номли ажиб шеърдаги сўнгги банди унинг вазифасини қандай тушунганига яққол далил бўла олура:

О, ариқ, меҳрингга меҳримни қорсам,
Оҳ, қани, сен каби яшолсам буткул!
Сен каби куй чалиб, қувониб борсам,
Қаршилаб олурами мени ҳам бир гул!

Санъаткорнинг эл наздидаги бурчини, қаламнинг юртга хизматини баҳокали ва камтарин ариқнинг файзига таққослаш бир ўзбек шоири учун гоят мўътабар миллий ва социалистик шараф эмасми!

«Шарқ юлдузи» журнали, 1967 йил, 5-сон.

СЕРГАК ТИНГЛАР ШОИР ҚАЛБИ ЖАҲОН САДОЛАРИНИ

Бундан бир оз вақт муқаддам, шу йил октябрь ойида Тошкентда бўлиб ўтган Осие ва Африка ёзувчиларининг конференциясида башариятнинг тақдири бир бутун эканлиги турли ўлка халқлари илғор ва тараққийпарвар кучларининг қудратли интилиши ҳамжиҳат ва жамулжам бўлса, курраи азмиғизда тинчликни барқарор қилиш мумкин ва муҳаққақ эканлиги яна бир бор зўр куч билан намойиш қилинди. Ўша унутилмас кунларда бўлиб ўтган суҳбат, учрашув ва дўстона баҳслар асносида барча вакиллар якдиллик билан, бир-биримизни қанчалик яхши англолсак, кўнгил кўзи билан нечоғлик равшан кўролсак, ўшанда Шарқ халқларининг мустақкам дўстлиги вужудга келиши учун замин яратган бўлағиз, деган яғона хулосага келдилар. Уларни шу ёзғу ниятга рағбатлангирган оғил, шубҳасиз, ёзувчини ўз халқи, ўз қитъаси ва башарият олдидаги юксак масъулият ҳисси бўлди дейилса, хаго бўлмас. Миср ва Сурия ёзувчилари билан бир гуруҳ ўзбек ёзувчиларининг дастурхон устида бўлиб ўтган суҳбати менда бағоят чуқур таассурот қолдирган эди. Суҳбат асносида мен дедимки: «Бизнинг қадимий аждодларимиз кишилиқ маданиятнинг бешигини тебратганлар. Модомики шундай экан, худо кўрсатмасин, кишилиқ маданиятнинг тобути узра мотам тутиб фарёд чекиш, мабодо, пешанамизга ёзилган қисматга айланса, уларга ноқобил фар-

занд бўлиб қолур эдик!» Мазкур мулоҳаза меҳмонларга қанчалик кучли таъсир этиб, ҳаяжонга солгани, улар жафокаш Она ернинг тақдири ҳақида зўр ташвиш билан: «Ҳеч қачон! Ҳеч қачон бундай бўлмаслиги керак!» дея хитоб қилганлари ҳамон хотирамда...

Тошкент конференциясининг иштирокчилари бўлиши ўзбек ёзувчиларини узоқ-яқиндан келган меҳмонлар, таниш ва нотаниш қўшнилар, дўстлар, ҳамкасблар ва шунчаки кузатувчиларнинг ўзбекона меҳмоннавозлигимиз учун, кўркам ва бағри кенг шаҳримиз учун, тўкин-сочинкузимиз ва олтин ранг узумларимиз учун бизга билдирган миннатдорлиги, иззату иқромлари, самимий эҳтиромларидан бошимиз осмонга етган эди! Бироқ биз, ўзбек совет ёзувчилари, халқлар дўстлигининг куйчиси ва жарчиси, тинчлик, озодлик ва тараққиёт учун курашчи эканлигимизни бирон дақиқа бўлса-да, ёдимиздан чиқармадик ва ёдимиздан чиқаришга ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Ҳа, биз бу муқаддас бурчни ҳеч қачон унутмадик, чунки бу муқаддас бурч ҳислари бизда ёзувчилик таржимаи ҳолимиз билан, тўғрироғи, ўзбек совет адабиёти билан бир пайтда дунёга келди.

Учрашувлардан бирида ўртоқларимиздан кимнингдир: «Осиё осмони бир бутундир», деган гапи бежиз айтлмаган эди. Бу мажозий гапдан хорижий Шарқ халқларининг тақдирига бегоналик ва ё бепарволик билан қараш аломатлари Совет Шарқи шоирлари учун мутлақ ёғ эканлиги яққол англашилиб турибди. Бу ўринда ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода 20-йилларда ёзган «Жаҳон сармоясининг сўнгги кунлари» драмасини эслаш кифоя. Унда Ҳамза қонхўр империализмнинг ҳалокати ва мазлум Шарқ мамлакатларининг озод бўлиши муқаррар эканлигини башорат қилган эди. Фафур Фуломнинг 30-йилларнинг бошларида ёзилган «Хитойдан лавҳалар», Ғайратийнинг «Онамга хат» асарлари хитой заҳ-

маткашларига чуқур муҳаббат ва ҳамдардлик туйғулари билан сўғорилган эди. Зотан, ўзбек шоирларининг Осиё ва Африка халқлари озодлик ҳаракати билан якдиллик ва ҳамжиҳатлик мавзуини муайян тарзда акс эттирган асарлари хусусида батафсил фикр юритиш у ёқда турсин, ҳатто уларни шунчаки йўл-йўлакай санаб ўтишнинг ўзи ҳам бир мақола имконияти доирәсига сиғмайди. Кўпгина шоирларимиз ўзларининг лирик шеърларида, хорижий Шарқ халқлари бошида қонли қилич ўйнатмоқда бўлган империалист жаллодларнинг ваҳшиёна зулм-истибдоди, ёвузликларига қарши қаттиқ эътироз билдирдилар. Мазлум халқларнинг оғир қисматига бўлган бундай ҳамдардлик бежиз эмас эди. Негаки, Урта Осиё ва Кавказ халқлари асрлар мобайнида Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва араб мамлакатлари билан ўзаро маданий, адабий ва илмий алоқада бўлиб келдилар. Шу билан бирга, ўтмишнинг талай забардаст шоирлари ижодида хилма-хил элу элатлар дўстлиги, биродарлик ғоялари, хорижий Шарқ мавзуга қизиқиш чуқур илдиз отган, анъанага айланиб қолган.

Шу тариха Навоий, Бобир ва Фурқатнинг ўлмас асарларида тасвирланган турли халқ фарзандларининг тақдири ҳаётини ҳодисалар замирида бир-бири билан чатишиб, чамбарчас боғланиб кетганлиги ўзбек шоирлари ҳаёлида яшаб келди.

Бироқ, бу ўринда шунини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, бир вақтлар шоирларимиз хорижий Шарқ мавзуга бағишланган шеърини асарларининг аксариятида баёнчилик, ақлбозлик ва «адолатнинг қасоскор париси»нинг мавҳум образи чет эл Шарқи меҳнаткашларининг ҳаёти ва курашини ҳаққоний кўрсатишдан кўра устунлик қилар эди. Оқибатда бундай асарларни ўқиган китобхон мазаумларнинг аянчли ва машаққатли аҳволига ачиниш билан қарар, лекин уларнинг изтироб ва аламларини юракдан ҳис қилолмас эди.

Шу кунларга келибгина ўзбек шеъриятида хорижий Шарқ мамлакатлари кишилари, табиати, у мамлакатларда содир бўлаётган воқеаларни юксак бадиият билан тасвирлаш сари бурилиш кўзга ташланмоқда. Бу, шубҳасиз, бир томондан, маҳоратнинг ошаётганлиги, шеъриятимизнинг иккинчи авлоди деб ағалмиш шоирларимиз ижодининг ғоявий ва бадиий жиҳатдан ўсаётганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, Совет Игтifoқи билан Осиё ва Африка мамлакатлари ўртасидаги ўзаро дўстлик алоқаларининг кучайганлиги натижасидир.

Шуниси қувончлики, катта авлодга мансуб шоирлардан баъзилари ҳам йирик шеърий асарлар яратишга киришдилар. Ўзбекистонда пролетар шеъриятининг бошловчиларидан бири Ғайратий яқинда XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ўтган буюк маърифатпарвар шоир Зокиржон Фурқат ҳақидаги достонидан каттагина парча эълон қилди. «Фурқат Кашмирда» деб аталган бу парчада маърифатпарвар шоирнинг Кашмирга борган кунлари, унинг дарбадарликда кечирган машаққатли ҳаёти тасвирланади. Ғайратий Кашмирнинг хароб аҳволи, софдил ва олижаноб меҳнат аҳли, империалистларнинг ҳийла-найранглари, маҳаллий ҳоким табақаларнинг сотқинлиги ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи асарда тасвирланган воқеалар XIX асрнинг охирига оид бўлса-да, лекин уларнинг кўп жиҳатлари бахти қаро Кашмирнинг шу бугунги аҳволига тўғри келади. Шоир қадимий Ҳиндистоннинг бу ўлкасида келгиндиларнинг хўжайин эканликларини кўриб қаттиқ газабланган Фурқатнинг аҳвол-руҳиясини ҳаққоний тасвирлайди. Достоннинг фазилати шундаки, автор Фурқат образи орқали ўзбек халқининг ўтмишда ва ҳозирги кунларда Ҳиндистон халқларига бўлган дўстлик, хайрихоҳлик туйғуларини тараннум этади.

Ёзувчи Шароф Рашидов ўзининг «Кашмир қўшиғи» асарида ҳаётнинг боқийлиги ва гўзаллиги, яхшилиқнинг

ёвузлик устидан галабаси муқаррар эканлигини ҳикоя қилиб беради. Гарчи асар насрда битилган бўлса-да, унинг афсонавий руҳи, воқеаларнинг шарқ насри анъаналари асосида баён қилиниши бу қиссани поэтик асар даражасига кўтарган. Автор курашчан Кашмир халқининг ўз эрки ва бахт-саодатга эришажагига чуқур ишончини мажозий воситалар ёрдамида самимий ифодалайди. Бу ўринда шунини ҳам айтиш керакки, «Кашмир кўшиғи» ўзбек совет адабиётида чет эл Шарқи афсоналари мотивларидан фойдаланиб, шеърӣ-фалсафӣ қисса яратиш борасидаги илк тажрибадир.

Шарқ қизи ҳеч қачон бутун Шарқ кўкида бахт қуёши порлаб нур сочадиган кунлар яқин эканлигини шунчалик зўр илҳом билан қўйламаган эди. Бунга шоира Зулфия ўзининг машҳур «Мушоира» балладасида муяссар бўлди. Одатда, Шарқ адабиётларида «Мушоира» деб шоирлар мусобақасига айтилади. Бундан ташқари, мушоира аксарият ҳолларда бадиҳага асосланади. Тор маънода олганда, Зулфиянинг шеъри мушоира ҳисобланмайди. Чунки бу асарда мусобақага киришган шоирларнинг байтлари келтирилмайди. Лекин бу ўринда шоиранинг нияти гоёт кенг маъно касб этган. Зулфия шеърда Шарқнинг турли мамлакатларидан Ҳиндистон тупроғига келган шоирларнинг ўзаро шеърӣ суҳбатларини баён этади. Бунда, шоирларнинг дўстона анжуманида Миср, Ҳиндистон, Ироқ, Хитой, Эрон, Мўғулистон, Вьетнам, Покистон, Непал, Ўзбекистон қаламкашлари учрашадилар. Уша унутилмас шеър кечасини қалб ҳарорати билан тасвирлар экан, Зулфия бу учрашувда теран ижтимоӣ-сиёсий маъно кўради. Шоира айтганидек:

Янги куй, янги ўй олиб шоирлар,
Даврага келарди, келарди ҳамон.

Дилларни пайвандлар эди сатрлар
Дўстлик, қардошликнинг кўпригисимон.

Зулфиянинг кейинги вақтларда ёзган бир қатор шеърлари ўзининг миллий ва давлат мустақиллигини қўлга киритган Осиё ва Африка халқларига бағишланган:

Эрк кўрган қул араб кишанни тор-мор
Этганда кўзида чақнаган ёлқин
Бизнинг дилга солган қувончли тўлқин.

(«Салом, Миср!»)

Агар шоирларимизнинг иккинчи жаҳон урушининг охирларига қадар хорижий Шарқ мавзуйга бағишланган шеърларида газаб-нафрат ва ачиниш туйғулари асосий ўринни эгаллаган бўлса, эндиликда бу мавзулардаги шеърларда, Зулфия шеърларида кўрганимиздэгидек, адолатнинг таитанасини нурафшон саодатли кунларни табрик ва тасдиқ этиш руҳи устун туради. Кўринадики, бошқа замонлар бошқача қўшиқларни туғдирар экан...

Хўш, жаҳоннинг ҳозирги чигал ва мураккаб аҳволи асосида араб билан ўзбекни боғлаб турган омил нима?

Бухоронинг ўлмас санъатларини
Араб устасига не қилди қардош?
Мисрнинг кўк ўлар аҳромларини
Қай куч қилди кекса Помирга йўлдош?

Шоира Саида Зуннунова янги уруш оловини ёқувчиларга нисбатан қаҳр-газабини ифодалар экан, у бунда фақат совет хотин-қизлари номидангина эмас, балки бутун Шарқ хотин-қизлари номидан сўзлайди ва шоирга бутун бир қитъа хотин-қизларининг жанговар кайфият-

ларини қамраб олганлигида биз ёзувчиларимизнинг қанчалик кенг, қанчалик жаҳоний миқёсда фикрлаётганларини кўрамиз:

Мана, имзо чекдим, имзо чекди ҳинд,
Имзо чекди Куба сизни лаънатлаб.
Имзо чекди тутқун эрон қизлари,
Имзо чекди халқлар...

(«Биз тинчлик хоҳлаймиз»)

Курашаётган Шарқ ҳақида ёзилган энг яхши шеърлардан бири истеъдодли шоир Туроб Тўла қаламига мансубдир. Одамларни меҳнатга ва жангга отлантирувчи халқ қўшиқларининг қудрати унинг «Мингорол қўшиғи» деган янги шеърида ажойиб маҳорат билан тараннум этилган:

Бутун Осиёнинг қулоғи унда,
Уни қидиради нигорон кўзлар.
Дили пора-пора мазлумлар излар,
Бутун Осиёнинг қулоғи унда.
...Довул кўтарилди Баҳри Муҳитда,
Мардека¹ довули сиқувга олди.
Мардека, Мардека! Фулгула солди,
Довул кўтарилди Баҳри Муҳитда.

Туроб Тўланинг «Москва» шеъри ҳам умумбашарий дўстлик нурлари билан йўғрилгандир.

Хорижий Шарқ ўлкалари тасвирида олижаноб лирик қаҳрамон асримизнинг порлоқ идеалларини, коммунизм идеалларини, бошқача қилиб айтганимизда, давримиз

¹ М а р д е к а — озодлик (индонезча).

гуманизмининг энг олий шаклини ташувчи қаҳрамон совет кишининг олижаноб ва нуроний образини кўрамиз. Бунга шоир Мамарасул Бобоевнинг «Эрон осмони остида» тўпламига киритилган шеърлар туркуми энг яхши мисол бўла олади. Бир томондан, қашшоқлик, ҳуқуқсизлик ва хўрликка маҳкум этилган меҳнаткаш халқ турмушининг аниқ манзараси, иккинчи томондан, империалист жаноблар ва малайларнинг золимлиги, дабдабаси, фаҳшлиги, такаббурлигини фош этиш шоирнинг «Хуросонда», «Лозазор хиёбони», «Тонг кўшиғи», «Баҳор кунларида: бирида» ва бошқа шеърларининг мундарижасини ташкил этади. Бироқ, бу шеърларнинг ажойиб фазилати шундаки, уларда лирик қаҳрамон — шоир раҳмдил ва кўнгилчан томошабин сифатида эмас, балки ҳушёр ва самимий дўст, тотув кўшни, инсонпарвар совет граждани сифатида намоён бўлади. Бобоевнинг Эрон ҳақидаги шеърлари орасида халқ ҳаёти, турмуш тарзи ва мамлакат аҳволини чуқур ўрганиб ёзилган, табиат манзаралари тасвирланган шеърлар, айниқса, яхши ва тўлақонли чиққан:

Гилям ёнар! Йиғлаб-йиғлаб тўқир ўғил-қизчалар,
Буни ерга тўшаб бўлмас, бу гиляммас, ҳаёт, хун!
Оталари шонли жангда адолат ўрнатган кун —
Арзир, булар гилямларин байроқ қилиб чиқсалар!..

Шоир бунда фақат зулм ва ўз ҳолига ташлаб қўйилган оломоннигина эмас, балки меҳнаткаш халқни ваҳшиёна истибод исканжасидан халос қилувчиларни ва курашчиларни ҳам кўради. Бу ўринда «Хусайн» шеъридаги нефтчи Хусайнни эслаш кифоя.

Умуман олганда, айтиш керакки, М. Бобоевнинг хорижий мавзулар туркумидаги шеърлари ўзининг манзаравийликлари, равшанликлари, ҳаётий ҳаққонийликлари, шунингдек, улар қуруқ насиҳатбозлик ва сергапликдан

ҳолиликлари билан ўзбек совет шеърлятидаги шу йўналишда ёзилган кўпгина асарлардан кескин фарқланиб туради.

Бунда, албатта, шоирнинг воқеликни кўриш ва келиштимой умуллашмалар ясай билиш истеъдоди ўз кучини кўрсатган. Лекин, аини чоқда, шоирнинг Эронда анча вақт истиқомат қилганлиги ҳам бу туркумнинг муваффақиятли чиқишида муҳим омил бўлган. Шу муносабат билан ёзувчиларимизни хорижий мамлакатларга узоқ муддатли сафарларга юбориш масаласини дадил қилиб қўйиш кераклигини айтиб ўтмоқ зарур. Шоир ўзга юрталарга сайёҳ ёки вакил сифатида эмас, балки кузатувчи сифатида узоқ муддатга юборилиши лозим! Зотан, одамлар, манзаралар, ҳодисалар, колорит ва атамалар, исмлар, хусусан, турмуш, урф-одат ва маданият кўпинча нотўғри берилган, кўпинча эса булар четлаб ўтилган шеърлардаги кўпчилик хато ва камчиликлар ана шу кузатишнинг йўқлиги ёки юзакилиги билан изоҳланади. Классикларнинг тажрибаларига таяниб, улар ўзлари бориб кўрмаган мамлакатлар ҳақида ёзганлар-ку, деб бунга эътироз билдириш ҳам мумкин, албатта. Бироқ ўша классиклар ўзлари тасвирлаган ўлкаларда бўлганларида ҳам барибир мазкур мавзудаги асарлари ҳозир боридан яхшироқ, теранроқ ва ҳаққонийроқ бўлмас эди, деб ким айта олади?!

Кейинги пайтларда шоирларимиз ижодида хорижий Шарқ мавзуи, умуман, жаҳон воқеаларига қизиқиш сезиларли даражада ортиб кетди. Бизни фақат йироқ ва қўшни мамлакатлардаги турмуш ва курашгина эмас, балки шунингдек, Совет Иттифоқи коммунистик қурилиш йўлида қўлга киритаётган улкан муваффақиятлардан улар олаётган таъсирлар, совет қуёшининг улуввор нури улар қалбида пайдо қилган таассурот ҳам, излар ҳам қизиқтиради. Биз коммунизм қурувчиларининг тарихий ХХІ съезди иши, шунингдек, муваффақиятларимиз ва етти йиллигимиз

қурилишлари ер юзидаги одамлар қалбида эзгу ҳислар уйғотиб, барча халқлар учун бахтли кунлар тонгини яқинлаштиришини биламиз. Биз амалга ошираётган ишлар мазлум халқлар тақдирига тобора кучлироқ таъсир қилиб, уларни адолатсиз ҳаёт устидан узил-кесил ғалабага илҳомлантиради.

Биз, Шарқ шоирлари, барча совет шоирлари сингари бу уйғонишни кўра билишимиз, ҳис қилишимиз лозим. Зотан бизнинг кунларимиз шоирининг бурчи ҳам инсонийликнинг ғаддодлик устидан тантанасини тараннум этишдир. Бунга муяссар бўлиш учун эса, оламни бутун улғуворлиги, мураккабликлари, зиддиятлари ва порлоқ истиқболи билан кўра билмоқ керак. Ахир, шоиримиз мана бу байтни бежиз айтмаган-ку:

Ер юзининг етти иқлими
Акс этгандир шоир қалбида!

«Шарқ юлдузи» журнали, 1968 йил, 9-сон.

ЯХШИ МАВЗУДАН ЯҚҚОЛ ОБРАЗГА

(Ёшларнинг шеърлари ҳақида суҳбат)

Столим устида катта бир папка... Бунда 53 ҳаваскорнинг биттадан (ва гоҳи 2—3 тадан) шеъри бор. Эллик уч қалб! Эллик уч орзу! Ҳар бир бошловчи автор илк асарини матбуотга юборганида сезаётган ҳаяжонларини биз ўзимиз яхши хотирлаймиз. Редакция нима дер экан? Ахир бу ердан келадиган жавоб автор учун маълум даражада ҳукм-ку!

Ожизона эътироф этмоғим лозимки, бундай «ҳукм чиқариш» жуда оғир. Масъулиятли (виждонни баъзан азобловчи) бир вазифадир.

Бир-икки шеърга қараб кишининг қобилиятини, унинг келгуси касбини белгилаш гоят мушкул! Совет адабиётининг, шу жумладан, ўзбек совет поэзиясининг келгуси ёш бўғинларини тарбиялаш, халқ ўртасидаги таланти, салоҳиятли ёшларни ижод соҳасига тортиб, уларни парвариш қилмоқ давлат аҳамиятига эга бўлган бир тадбир саналади. Шу билан бирга, адабий ижодга салоҳияти йўқ кишининг узоқ муддат ўзини алдаб, «шоирликни» ўзига касб деб ўйлаши ва ёшлик ўтгандан кейин бу соҳада янглишганини жуда кечикиб фаҳмлаши ҳам бир нав мусибатдир. Совет кишиси ижтимоий меҳнатнинг ҳар бир соҳасида (ўз майл ва қобилиятига яраша) Ватанга хизмат қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам ёш киши ўзининг нимага қодир эканини қанча барвақт тушуниб олса, шунча маъқулроқ!

Лекин ижодий соҳа фақат орзу ва ҳаваснинг бир ўзи билангина муяссар бўла бермайди. Масалан, мен музикани севишим мумкин. Лекин ёқимли овозим бўлмаса-ю, шунга қарамай саҳнага чиқиб, албатта ашула айтиб бераман, дея даъво қилсам бундан не фойда?

Қўлимдаги папкага жамланган шеърлар (булар юздан ошиқ) бир хили жуда ибтидоий, хом-хатала нарсалар. Иккинчи хили адабий савод жиҳатидан чала-ю, аммо буларда қандайдир бир «юрак дарди», талант шуъласи кўзга ташланади. Учинчи хил шеърлар ҳақида аса, журъат билан айтиш мумкинки, буларнинг авторлари ўз устларида жиддий ишласалар улардан асл санъаткор чиқишига шубҳа қилмаса бўлади.

Совет адабиётининг устози М. Горький ёшларни тарбиялашда танқидчиларимизнинг камчиликлари устида тўхталиб деган эдики, «танқидчи уларга фақат сиёсий савод ўргатади, ҳолбуки у адабий техникадан таълим бериши лозим».

Дарҳақиқат, қўлимиздаги шеърларга қараб айтиш мумкинки, бу асарларда гоёвий савия, сиёсий ва идеологик андазалар билан ўлчанса, замонамиз талабларига тамоман жавоб бера олади. 53 автордан келган юз шеърдан 90 таси Коммунистик партиянинг шаънига ва пахта учун кураш бобида ёзилган. Ҳамма шеърларда деярли улуғ партияимизнинг тарихий роли ва халқпарварлиги куйланади, пахта учун курашнинг аҳамияти ва шарофати тараннум қилинади. Юзта шеърнинг ҳаммаси замона воқеалари тўғрисида бўлиб, ҳаммаси бемустасно равишда актуал мавзуда ёзилган.

Бироқ, кўпчилик ўргамчик қаламлар мавзунинг ўзи яхши ва актуал бўлса кифоя, деган қаноатга самимий равишда қойил бўлсалар керакки, ёзган шеърларининг шакли, бадий ифодаси ҳақида сира ҳам қайғурмайдилар. Бу

— Халқлар дўстлиги мавзуи ўз тасвирий шаклини пополмаган.

Фаргона область Қувасой районидаги мактабнинг адабиёт ўқитувчиси Х. С. редакцияга юборган хатида «тўрт нафар (?) шеър ёзиб юбордим... Бу шеърларимни газетангизда ёритасиз деб умид бағишлайман (??)», дейдики, шу билан автор «нафар» фақат инсон сонига оид эканига, умид эса «бағишланмасли»гидан беҳабар бўлганига ўз қўли билан имзо чеккан. «Миллион йиллар бўл омон шонли партиям!» сарлавҳали шеърда, душманларни «четли (?) ҳайвонлар» дейди. Бутун шеър шу руҳда ёзилганки, гўё партия халқларга эрк ва бахтни бир армуғондай олиб келгану халқлар тайёр саодатни териб олгандай. Шеърда партия ўзи халқнинг бир қисми, пешқадам отряди эканлиги, бу курашда зотан халқлар ўзлари партия раҳбарлигида қатнашганлари автор фаҳмига етмаганга ўхшайди.

Қизил Армия сафларида хизмат қилаётган Қодиржон Суюнов «Мўл ҳосил учун» номли шеърда пахтакорликнинг қаҳрамон мухлиси бўлмиш Гулчеҳра деган қизни куйлайди. Бу шеърда конкрет образ яратишга уриниш бор. Мавзу албатта яхши. Бироқ, шеър техникасидан ва ҳаётий андазалардан беҳабарлик яхши ниятини йўққа чиқариб қўйган.

У қиз:

...Бирор соат дамим олмайди
Вақтим бекорга кетади деб.
Қолоқларни танқид қилади,
Мўл ҳосил-чун кураш шуми?—
деб.

Авалло шуки, Гулчеҳранинг илғор пахтакор бўлиши учун «бирор соат дам олмаслиги» шартми? Бу реал гап эмас. Совет корхоналарида ва далалардаги илғорларнинг

ютуғи «мижжа қоқмай ва дам олмай» ишлашидан эмас, балки ақл ва идрок билан, уюшқоқлик ва техника кучи билан иш қилишларида, шу билан бирга, маданий истироҳат қила билишларидадир. Социализм жамиятида инсоннинг машинадай муттасил ишлашига ҳожат йўқ. Ақл, техника ва машина аҳиллик билан ишлаши шарт. Меҳнат процессини бевосита кузатолмаган ҳаваскор шоиримиз ўз тасвирида схематизмга йўл қўяди. Схематизм эса—воқеаларни босма қолиплар билан тасаввур қилиб, баситлаштирмақ демакдир. Демак, яхши мавзу — образ даражасига бориб етган эмас. Биз шеърда образни соддароқ қилиб — бадий сўз орқали яратилган сурат деб тушунсак, автор бу вазифанинг уддасидан чиқолмаган деб айтишимиз керак.

Ёш ҳаваскор шоир Узоқ Исломов (Қашқадарё область, Қамашин район) иккита шеър юборган. Бу ўртоқ ҳам редакцияга ёзган хатида «ҳавасим бор, йўл кўрсатсангизлар» деб илтимос қилади. «Комсомол» шеърида биз ёш шоирнинг талантидан дарак берувчи мисолларни кўрамиз:

Ер ва кўкда ҳам денгизда
сузарсиз,
Ҳақ сўз билан душман бағрин
эзарсиз.
Ҳаёт ариғини сизлар қазарсиз,
Шарбат булоқлари оқар баҳор,
куз —
Унлаб канал пайдо бўлди
ҳовуз — юз.
Партиямиз мадакори —
комсомол!

Узоқ Исломов ўзининг иккинчи шеърида («Техника») «оғир ишни енгил қилган техника» каби муваффақиятли

мисраларга қарамасдан умуман... абстракт қасидачиликдан қутулолмаган. Буни яна тўғриси, риторика ёхуд ибора-бозлик деб таърифласак тўғрироқ бўлади.

Галла эксанг майсаликдан дон
бўлур,
Дон бўлган сўнг — халқимизга
нон бўлур,—

каби мисралар Узоқ Исломов таъбига фольклор поэзия-сининг баракали таъсир қилаётганидан далолат беради.

Қуруқ ва тумтароқли иборабозлик Турдибек Сарибоев (Тошкент область) шеърларига ҳам маълум даражада ўз муҳрини босган. Бунинг устига шеър техникасига тамоман бегоналик Турдибекнинг кўп ўқиши ва ўрганишга муҳтож эканини кўрсатади («пахтазорларнинг — боғларнинг» ҳеч қандай қофия эмас).

Айрим ёшлар янги совет кишисининг конкрет образини портрет приёми орқали гавдалантиришга уринадилар. Ортиқ Шорасулов (Тошкент область, Оржоникидзе райони) «Гайратли бригадир» шеърисида:

Ўзи ҳам қотмадан келган одам,
Жуда ҳам гайратли киши.
Бобом ўзи узун бўй,
Кўп гапирмайди аммо...

Колхозимиз пахтаси
Шоналаб ҳар пояси,
Дам олса эгатларда
Ором берар сояси.

Булар ҳали бадий тасвирнинг илк элементларигина. Ёш ҳаваскор ўз устида қунт билан ишлаб, ҳаётни бутун кўра билишга ва нозик кўрсата олишга ўрганмоғи лозим.

Ҳаваскор шоирлар ҳаёт поэзиясини ва гўзал лирикани яратар экан, вульгаризмдан, «план ва нормага мувофиқ севги»дан ҳазар қилишлари керак. Чунончи, У. Н. (Наманган, Уйчи) ёзганидай:

Эрта кузда план бажариб
Тўйни қилайлик иккимиз,
Меҳнат орқасидан роҳатин кўриб
Даврон сурайлик иккимиз,—

дейиш ижтимоий ва шахсий манфаатларни ғоят схематик ва вульгар тарзда тушунишнинг самараси, холос. Бу — шеърини саводнинг ҳам талабларига тўғри келмайди. Чунончи, мисраларнинг вазни 9—8, 10—8 бўғиндан иборатки, бу муайян принципга қараб ўйланган оҳанг эмас, балки бармоқ вазнининг қоидаларини билмасликнинг оқибатидир. Бунинг устига 2 ва 4-мисралардаги «иккимиз» радифини олиб ташласак, «қилайлик» билан «сурайлик» сўзлари қофия бўлолмайди, чунки бу сўзларнинг ўзаклари «сур» ва «қил» бўғинларида муштарак оҳангдошлик кўришмайди.

Хоразмлик Исмоил Мадраҳимовнинг умуман тузукроқ чаққан «Партиям» шеърисида ҳам поэтик қоидаларнинг бузилаганини кўрамиз:

Душманлардан қўрқмай кечмоқда-
сан йўл,
Бу йўлни тўсолмас даҳшатлар,
ёвлар подаси.
Сенга мадакору йўлдошдир доим
Халқларнинг ҳақиқати ҳам
иродаси.

Бу парчани шеърини босим билан, яъни оҳанг қилиб ўқиган ҳар бир китобхон 2- мисрада 3 бўғиннинг (масалан,

«даҳшатли» сўзининг) ва 4- мисрада эса бир бўғиннинг (масалан, «халқларнинг» сўзидаги «нинг» ҳижосининг) ортиқчалигини сезиши қийин эмас.

Бу бир неча мисолдан кўринадики, бир қанча ёш ҳаваскорларнинг шеърларида яхши, замонавий мавзу бўлгани билан, булар ҳали конкрет образ даражасига кўтаришолмаган. Чунки ёзувчи олган мавзуга ҳали ўз поэтик муносабатини яратган эмас. Шунинг устига шеъринг техника бу мисраларда кўпинча ибтидоий савияда туради.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1956 йил, 16 сентябрь.

ШИРИН БИЛАН ШАКАР ҲАҚИДА

I

Икки оғайни, Ширинбек билан Шакарбек туҳматга йўлиқиб, оталари Қосимхон томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинадилар. Лекин ўз пирлари Оловхўжа ёрдами билан дор остидан қутулган Ширин билан Шакар ватандан жудо бўлиб, узоқ элларга жаҳонгашталиқ қилишга, ўз ота юртларидан қочиб кетишга мажбур бўладилар.

Узоқ ва сарсари бир сафардан кейин улар феруза сувли Чибин кўлига келиб тушадилар. Бу ерда осмонга қараб муҳташам Зил тоғи юксалган. Чарчаб қолган укасини тоғ тошида қолдириб, тоғнинг газосига чиққан Шакарбек аждаҳо билан курашиб, уни енгади ва сирли тоғ ичига кириб, гўзал Гулгун парини олади.

Оғасини йўқотган Ширин якка-ягона қолиб, тўсатдан йўлдан ўтаётган қирқ қаландарга кўшилади ва ажойиб бир дўстлик ва қардошлиқ садоқати билан Шакарбекни излагани чиқади.

Лекин Гулгун парининг ўжар ҳам даҳшатли бир ошини бор. Қорахон подшо ўзининг лашкари билан келиб тоғни метан занғов билан тештира бошлайди. Унинг ҳадсиз лашкарлари билан урушга чиққан мард Шакарбек уларни қириб, қочишга мажбур қилади.

Очиқ уруш майдонида енгилгач, Қорахон дасиса ва ҳийла йўлини тутади. Бир айёр кампирни бунинг учун юборади. Фаланг отга миниб, осмонга учиб, айёр кампир

шу тоққа келади ва турли макр йўллари билан Шакарбекнинг кўнгилчанлигидан ва мардлигидан фойдаланиб, унинг кўшқу айвонларига киради ҳам уларни маст қилиб, Гулгун парини олиб қочади.

Ўз севгилис Шакарбекка хиёнат қилишдан кўра ўлмоққа рози бўлган Гулгун ойим Қорахондан олти ойлик муҳлат сўрайди ва олади.

Қирқ қаландар билан шу шаҳарга келиб қолган Ширинбек Гулгун парининг саройида ўз ўртоқлари билан биргалашиб, Қорахонни ўлдиради ва Шакарбекнинг дарагини Гулгун таридан олгач, унинг орқасидан Зил тоғига жўнайди.

Қаландарлар ҳам укаси билан биргалашгандан кейин яроғ-аслаҳа билан қуролланиб келган Шакарбек Қорахон пошшолигининг атоқли полвонларини, сонсиз лашкарларини ер билан яксон қилиб, шаҳарга босиб киради ва бу элнинг хони қилиб сайланади. Гулгун билан яна бирлашади. Қирқ қаландарни аёлманд ҳам уй-жойли қилиб қўяди. Ширинни Қорахоннинг Оқбадан деган қизига уйлантиради.

Лекин онасининг муҳаббати бир дақиқа ҳам эсидан чиқмаган Шакарбек бу юртдан ўз мамлакатига қайтишга қарор қилади.

Гулгун парининг амри билан ажойиб қудратга эга бўлган девлар Ширин ва Шакарни, қирқ қаландарни ҳамма оилалари билан бирга учириб олиб, ватанга (Кўёнқи шаҳарига) олиб келдилар ва бир кечадаёқ катта қўрғонлар солиб қўядилар.

Ниҳоят душманларини қириб ташлашга тайёрланган Шакарбек ўзини бурунги пири бўлган Оловхўжанинг насихатларига кўниб, отаси билан ярашади.

Мана, ажойиб лавҳалар ва хаёл бўёқлари билан чизиб берилган Ширин-Шакар достонининг сюжети шундан иборат.

Шу гўзал дostonни айтиб берган Фозил бахши маълум даражада бу дostonнинг авторидир, дейилса янглишмаган бўламиз. Меҳнаткаш халқ оmmasининг ич-ичидан, энг камбағал табақаларидан чиққан шу талантли чолнинг ҳаёт йўли кўп ўзбек бахшилари учун характерли йўлдир, Ҳозир олтимиш олтига кирган ва ўзининг зеҳн-фаросатини сира ҳам йўқотмаган Фозил бахши Булунгур райони, Бўдана жамоасининг Лайқа (Қирқ) қишлоғида туғилган ва шу ерда ўсиб вояга етган. Унинг отаси камбағал деҳқон бўлган ва Фозилни болаликда етим қолдириб ўлиб кетган. Бойларнинг эшигида қарол, чўпон бўлиб ишлаб юрган Фозил ёшлиқдан ўзида шеърый истеъдод сеза бошлаган ва ўша йилларда ҳам ҳар хил термалар айтиб юрган. Фозилнинг қишлоғи бўлган Лайқа у вақтда ўзининг машҳур бахшилари билан танилган эди. Булар донгги атрофларга ёйилиб кетган Жўлдош бахши, Қўлдош бахши ва Суяр бахши деган уч оғайни эдилар. Жўлдош бахши ўзи севиб, тарбиялаб етиштиргани шогирдлари ўртасида ёш Фозилнинг зўр қобилиятини пайқади ҳам унга алоҳида аҳамият бера бошлади ва ўзининг бой дoston хазиналарини унга топширди. Кўп ўтмайин Фозил ҳам ўз замонасининг катта йнғинларида чечан бахши сифатида танила бошлаган эди.

Ўзининг дostonларини ҳамма вақт дўмбира билан айтиб юрган Фозил ота бугунги кунда Ўзбекистоннинг кўп районларида энг сеvimли ва ҳурматли меҳмон сифатида кутиб олинади. Таажжубли бир ёдлаш кучига эга бўлган бу одам ўнлаб йирик дostonларни ёддан айтади (у тамоман саводсиздир). Ҳолбуки, бу дostonлардан баъзи бирлари (масалан, «Алпомиш» дostonи) ўн минглаб мисраларни ўз ичига олади. Дostonчи ўз устозидан эшитган шу дostonларни узоқ йиллар давомида айтиб юриб, уни бутунлай ўзлаштиради, уларга ижодий сайқал беради ва бурунги насллари томонидан яратилган шу дostonларни

бир ижоддош сифатида бадий жиҳатдан пардозлаб, силқлаб ижро этади. Бахшининг ижодий қудратини англаш учун шуни ҳам айтиб ўтайликки, инқилобдан кейин у босмачиларга қарши қаратилган «Очилдов» каби дostonларни ҳам яратди.

Унинг билган ва айтган дostonлари ўзининг тематик бойлиги, композицион силққлиги ва технологик равонлиги билан сифатланадилар.

«Ширин ва Шакар» дostonи ўзининг сюжети (яъни ота-бола ўртасида чиққан жанжал) жиҳатидан ўзбек дostonлари ўртасида ўзига хос алоҳида бир ўрин олади. Хаёл ва фантазиянинг кенглиги, рангдорлиги жиҳатидан эса, бу дoston халқ ижодидаги фантастик маҳсулотларнинг биринчиларидан биттасидир. Максим Горький «Алиф Лайло» (Минг бир кеча) эртаклари учун ёзган машҳур сўз бошисида шундай деб айтган эди:

«Шу эртаklar меҳнаткаш халқнинг «ширин хаёллар афсунига», эркин сўз ўйинларига бўлган интилишларини, шарқ халқларида — араблардаги, эронийлардаги, ҳиндулардаги алвон хаёлотнинг жўшқин кучини ифодалайдилар».

Буюк Горькийнинг шу баҳоси, умуман, ўзбек эртаklarига ҳам дostonларига ва хусусан шу қўлимиздаги дostonга ҳам мутлақ тааллуқлиги бор. Сафоли манзаралар, феруза сувли кўллар, мунаққаш кўшкун айвонлар, булбулли боғлар, дилбар юзли гўзаллар, учар отлар, сарчашмалар, қайтмас мард полвонлар, иқтидорли девлар, хилма-хил овқатларга тўлган дастурхонлар ва ҳоказолар... асрлардан бери реал ҳаётда зулм ва ситамдан бошқани кўрмаган меҳнаткаш омма учун бир тасалли манбаи, бир овунчоқ қуроли бўлиб келар эди.

Лекин бу дostonнинг роли фақат уни тингловчи ва ўқувчиларга бадий завқ беришидангина иборат эмасдир. Шу билан бир қаторда у маълум бир социал ҳақиқатни ифодалашдан иборатдир.

Достондаги синфий қарашларни аниқлаш учун унинг қачон яратилганини ва қайси бир даврни акс эттираётганини белгилашнинг катта бир аҳамияти бор. Бахтга қарши бу талаблардан биринчисини қониқтириш ҳозирча бизга муяссар бўлмади; бунинг учун қўлимизда достоннинг бошқа вариантлари ва бу достон ҳақида ёзув адабиётида ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Фозил бахши уни ўзининг устози Жўлдош шоирдан эшитганини сўзлайди. Достоннинг пайдо бўлиш замони ҳақидаги маълумотимиз ҳозирча бундан у ёққа бормади. Келажакда тўпланажак материаллар асосида ва ҳамда достон тилини илмий-текшириш натижасида бу талабни қониқтириш мумкин бўлур, деб ўйлаймиз.

Достон халқимизнинг ўсиш тарихида қайси бир этапни акс эттиради?

Достоннинг сюжет тугуни афсонавий Қуёнқи шаҳридан бошланади. Бу ерда Қосимхон пошшо ҳукмдор. Албатта, исмда фақат «хон» ё «пошшо» қўшимчалари бўлишининг бир ўзигина персонажнинг «подшо» ёки катта феодал бўлишини исбот қилолмайди. Бу исботни биз достон бўйича сочилиб кетган қатор деталлардан топамиз. Қосимхон подшонинг фарзанди бўлмагани учун у «сановли саксон хотин олди» дейилади достонда. Албатта, ибтидоий жамиятда ёки қабила тузумидаги оқсоқол учун бундай кўп хотин олиш мумкин бўлмас эди, чунки ибтидоий жамиятда бўлсин, уруғ-қабилачилик турмушида бўлсин мулк умумийдир. Ҳолбуки, Энгельснинг айтганидай: Эркакларнинг кўп хотин олиши қулликнинг натижаси бўлиб, айрим шахсларнинг мустасно вазияти билан чекланади. Бундан кейин Энгельс яна конкретроқ қилиб кўрсатадики, ҳозирнинг ўзида ҳам бутун шарқда аҳвол шундай. Кўп хотин олишлик бойларнинг ва номдор кишиларнинг имтиёзи бўлиб, хотинлар кўпинча чўри олиш тариқасида ҳосил қилинади, халқ оммаси эса яқка хотинлик тариқаси-

да яшайди. Энгельснинг бу кўрсатмасидан очиқ-ойдин маълум бўладики, кўп хотин олишлик умуман ҳамма ёқда ва айниқса шарқда жамиятдаги муҳим бир гуруҳ, маълум бир бой табақанинг имтиёзидир. Бу имтиёзни уларга хусусий мулк беради. Демак бу воқеа синфий жамиятдагина бўлиши мумкиндир. Қосимхоннинг бир феодал ҳоким намояндаси эканини унинг қошида вазири, жаллодлари бўлганлиги, шаҳарда мадраса борлиги ҳам исботлаб беради. Достондаги иккинчи бир фон бўлган Қорахон мамлакатини олсак, у ерда феодализм даврига хос далиллар яна кўпроқ кўрилади бошлайди. Қорахоннинг ўзига қарашли лашкарлари бор. (Холбуки, уруғ-қабила турмушида жамиятни сақлаш учун алоҳида қўшин-лашкар бўлмайди, бу ерда жамият ўзи қуроли халқдан иборатдир.) Бу ерда пул йиғилади, Қорахоннинг ҳарамхонаси бор, ҳатто унинг шаҳарида раста-бозорлар ва баққоллар бўлганлиги ҳам маълум бўлади. Холбуки яна Энгельснинг таъбири бўйича, қабила тузуми билан пул хўжалиги бирга бўлиши мумкин эмас.

Ниҳоят, шу фикримизни яна асослаш учун шундай бир ҳужжатни ҳам олсак бўлади. Маълумдирки, достонда бу икки боланинг ўлим жазосига ҳукм қилинишига сабаб уларнинг ўғай оналари бўлган Кенжа ойимнинг туҳмаги бўлди. Бу қандай туҳмат? Кенжа ойим ўзининг элчи го-зини овлаган Ширин ҳам Шакардан хафа бўлиб, улардан ўч олмоқчи бўлади. У, Қосимхон олдида бориб, сенинг ўғилларинг мени зўрладилар, деб шикоят қилади. Бундай туҳматга йўлиққан Ширин ва Шакарнинг энг қаттиқ жазога маҳкум бўлишлари кўзимиз олдидаги воқеанинг синфий жамиятда, яъни: феодализм даврида юз берганини аниқ кўрсатади.

Лекин феодализм формациясининг қайси бир босқичи деганимизда кўпроқ илк феодализмни, яъни қабилавий ҳаётдан давлат қурилишига ўтиш даврини олишимиз тўғ-

рироқ бўлар эди. Достонда қабила турмушининг айрим қолдиқларини учратиш мумкиндир. Шу процесс, яъни уруғ-қабила ҳаётидан феодал давлатига кўчиш процесси бирданга юз берган эмас. Бу процесс асрлар бўйича давом қилиб келган. Ярим феодал, ярим қабилавий турмушнинг Туркистонда инқилобгача чўзилиб келганини эътиборга олсак, шу даврнинг қанчалик кенг бир замона доирасига эга эканини тасаввур қилиш мумкин. Шунинг учун ҳам бу достонда акс эттириладиган замонни маълум бир конкрет тарихий йилларга банд қилиб қўйиш ҳозирча қийиндир.

«Ширин билан Шакар» достони қайси бир социал гуруҳнинг фикрий маҳсулидир? Бу масаланинг ҳал бўлиши асосан ўзбек фольклоридаги маълум ва анча кенг бир силсила ташкил қилувчи қатор достонларнинг синфий негизини очишга боғлиқдир.

Достонда яратилган икки феодал фигура — Қосимхон ва Қорахон, ҳеч шубҳасиз, бошдан-оёқ манфий ва қора бўёқлар билан чизилганлар. Қосимхоннинг «адолати» ҳақида бахши шундай сўйлайди:

«Ҳар ким тухматга йўлиқса, подшо шу Мансур дорига обориб осигга буюрарди».

Бу ерда шунга диққат қилиниши лозимки, достончининг таърифига кўра, подшо чин айбдорларни эмас, тухматга йўлиққанларни дорга буюрар экан, яъни, бутунлай айбсиз, тухматга учраган бегуноҳларни жазолайди. Қосимхон ўз хотинларидан биттасининг (Кенжа оймнинг) бўҳтонига биноан ўзининг ўғилларини ўлимга ҳукм қилади. Шу ўғилларни туққан ва ўстирган Бўтакўз оймнинг кўз ёшлари подшога асло таъсир қилмайди. Подшо қанча шафқатсиз, бемехр қилиб тасвирланган бўлса, она муҳаббатининг порлоқ бир тимсолидай гавдалантирилган Бўтакўз ойм шунчалик жозибали ва меҳрибон яратилган.

Икки ўғлин қучоқлади шул замон,
Кўрар кўзим меним жону-дилим деб,
Сиздан қолсам нима бўлар ҳолим деб,
Зулм билан боғланган икки қўлим деб.

Яна:

Пошшонинг жаллоди сенсан хунхўрлар!
Нега қилдинг уларимни гуноҳкор?
Йиғлаб ҳар қайсисига шундай термилар.

Жаллодларга қарши, жаллодлик ҳукмига қарши она тилида айтилган шу сўзлар ҳеч шубҳасиз дostonчининг ва эзилганлар оммасининг энг чуқур норозилик кайфиятларини ифодалайди. Ҳоким синф назорати остида яшаган омма, ёмонни қоралаш учун, унга зид қилиб, яхшини бўрттириб мақташни ва шундай қилиб, истеҳзоо приёми орқали ёмоннинг хунуклигини бевосита тушунтиришни билади. Қосимхонга қарши қўйилган Бўтакўз ойнининг хулқидаги ижобий хислатлар шу мақсадга хизмат қилади.

Дostonда иккинчи феодал Қорахон эса аҳмоқ, қўрқоқ, тамагир тарзида тасвирланади. Унинг аждаҳо билан курашда ҳар йил енгилиб қайтишини кўрган камбағал Холёр бобо:

Лашкар тортиб, одам йиғиб келасан,
Қанча одам ўлди бунда кўрасан,
Сен ҳам одам, пошшоман деб юрасан,
Пошшоман деб, аҳмоқ, лофни урасан,—

дейдики шу билан пошшонинг бемаъни қонлар оқизгани, эси пастлиги ҳам мақтанчоқлиги фош қилинади. Камбағал Холёр бобо (Қорахон пошшонинг Зил тоғидаги қоровули) тилидан шу айбномани пошшога айтувчи киши,

ҳеч шубҳасиз, эзилган меҳнаткашлар табақасининг норозилик товушидир.

Бутун дoston бўйича жаллодларга берилган сифатларнинг нуқул «қонхўр», «хунхўр», «золим» каби тавсифлардан иборат эканини ҳам эсга олсак, бу ерда феодал системасига қарши қаратилган зўр норозилик овозини пайқаб олиш оғир бўлмас. Бироқ, деҳқон оммасининг шу эътирози изчил инқилобий эмас. Унинг мафкурасида деҳқонларга хос қарама-қаршиликлар оз эмас. Бунинг устига ҳоким синф—феодадлар, руҳонийлар мафкурасининг таъсири эзилган омма тушунчасига кириб, унда айрим реакцион унсурлар, эътиқодлар туғдирар эди. Достоннинг қаҳрамони бўлган Шакар ва Ширинларни дордан қутқазган эшон — Оловхўжа бўлиб чиқади. Шакарбек аждаҳо билан уришаётганида яна париларни чақиради. Албатта, бу унсурларни дostonдан чиқариб ташлаш тарихий ва илмий текшириш жиҳатидан нотўғри бўлар эди. Чунки бу билан деҳқонлар синфининг тарихий тақдиридаги қарама-қаршилиқ инкор қилинган ва ўз ўрнида ўша даврнинг эзилган ва қолоқ меҳнаткашларига хос тушунчалар идеаллаштирилган бўлар эди. Биз фақат бадий аҳамияти бўлмаган ва асарнинг сюжет динамикасини очишда ҳеч қандай роли бўлмаган ортиқча ҳамду саноларнигина олиб ташладик. Лекин бу билан бирга бир нарсани қайд қилиш лозимки, авваллари пирларнинг ёрдамига мурожаат қилган Ширин ва Шакар сўнги бобларда ва айниқса Қуёнқи шаҳарига ҳужумда пирни эмас, балки қудратли девларни ишга соладилар. Бу эса қаҳрамон образининг ўсишидаги такомилни кўрсатади. Девлар ҳақида тубанда сўзлаганимизда у такомилнинг ички моҳияти аниқланар, деб ўйлаймиз.

II

Лекин нега меҳнаткашлар оммасининг идеал қаҳрамони Шакарбек золим Қосимхоннинг ўғли бўлиб чиқади?

Тарих бизга талай мисоллар воситасида кўрсатадики, эзилган омма ҳатто ўзининг ҳалоскор қаҳрамонларини ҳам кўп вақт оқсуяк-асилзода насабидан тасаввур қилар эди. Ленин кўрсатиб ўтадики, давлатни идора қилишга фақат бой синфларнигина қобилиятли экани тўғрисидаги тушунча меҳнаткашлар оммасидаги бемаъни ва хурофий бир тасаввурдан бошқа нарса эмас. Бу ҳолат маълум даврдаги меҳнаткаш халқнинг миёсида инқилобий зеҳнийнинг ҳали тўла етилмаганини исбот қилади.

Гулғулавий деҳқон кўзғолонларида саркардалик қилган раҳбарларнинг тактика нуқтаи назаридан ўзларини пошшо, султон (Пугачев, Разин) ёки, набий, авлиё (Европада Гус ҳаракати) деб эълон қилишлари ҳам бежиз эмасдир. Кўзғолон раҳбарлари шундай пайтларда халқ зеҳнийтидаги хурофий қолдиқлари кўзда тутган бўлсалар керак.

Шакарбек мардликнинг, қаҳрамонликнинг яққол тимсолидир. Қорахоннинг сонсиз лашкарлари томонидан иҳота қилинган Шакарбек Гулгун ойга шу сўзни айтиб жангга от суради:

Ўзим ёлғиз бўтадайин бўзлайман,
Душман кўрсам бағрин кесиб тузлайман,
Аслим шердир, ўзим йўлбарс излайман,
Жондан келиб майдонда қилич солдим!
Ҳозир, Ойим, номус-оримни олдим!

Мана ор-номусни душманга қарши ҳужумда англаган Шакарбек айниқса зolimларга қарши урушларда жангварлик руҳининг энг юксак пафосигача кўтарилади:

Кўп душманга танҳо ўзи
Елғиз тегади Шакархон,
Кўшиндаги асб, бадавлат
Эгасиз кетди бош олиб,

Чодир-чаманли либослар
Шундайин қолди тўшалиб.
От устида калла қолди,
Қанча душман ўлжа бўлди.

Лекин Шакархон ёвуз жангномалардаги юраксиз ба-
ходирларга ўхшаб ўлдирмоқни ўзига мақсад ва ҳунар
қилган кушандалардан эмас. Йўқ! Асло! У, энг гўзал ин-
соний ҳислатларга эга. У севади. Унинг ҳамма жанг ва
ғайратлари, сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ҳам, Қорахон
мамлакатада хон бўлиб кўтарилиш ҳам унинг ўз назарида
Гулгун парининг ишқи учундир:

Ҳозир бек бўп шаҳарни сўрадим,
Бунинг билан ҳосил бўлмас муродим,
Ярим бўлса бўлар кучу қувватим,
Гулгун ойим энди менинг мақсадим.

У ўзининг аламзада онасини ўн тўрт йил мобайнида
бир дақиқа ҳам бўлса эсидан чиқарган эмас. Ҳатто Қо-
рахон давлатини тор-мор келтириб, ўзи хон бўлгандан
кейин ҳам:

Бир кеча онаси тушиб эсига
Шакарнинг уйқуси қочиб кетди.

У, бечораларни кўрса кўнгли куяди. Айёр кампирнинг
тузоғига гирифтор бўлиши ҳам худди шу софдиллик, кўн-
гилчанлик натижасида бўлади.

Шундай қилиб, «Ширин билан Шакар» достонида онла-
вий бир жанжал каби майдонга чиққан ота-бола гавғоси
эзилган, аммо миясида демократик тусда тасвирланиб,
икки кучнинг, икки ижтимоий гуруҳнинг жанжалидай
шарҳланади. Гадоёлик ва уйсизликнинг яққол намуналари

бўлган қирқ қаландарнинг уйлантирилиши, хонадонли бўлишлари, Шакарбек ватанига жўнаши олдида ўзининг ўрнига эзилган элдан хон сайлаб кўтарилишини талаб қилиб туриши асардаги шу демократик тилакларнинг ижобий кўринишларидан иборатдир.

Умуман, дostonнинг образлар карвони қатор гўзал ҳам умумбашарий хислатларга эга бўлган намуналарни беради.

Шу жумладан, онанинг ўз болаларига бўлган муҳаббати учун Бўтакўз ойимнинг ҳассослиги ва йилларча ўғилларини соғиниб ўртаниб туриши! Ёки ўзининг акаси, дўстини самимий садоқат билан йилларча излаб юрган Ширинбек. Соф ва самимий бир ишқ билан севмоққа қобил бўлган Гулгун пари!..

Гулгун пари дostonда пари номи остида тасвирланган бўлса ҳам, ўзининг барча хислатлари билан ерининг, жамиятнинг асл қизидан бошқа бир шахс эмас. У, бутун қалби билан муҳаббатга берилгани ҳолда парилар жинсига сира келишмаган ишларни, худди одамзодга муносиб қилиқларни ҳам қилади. У севдиги даражасида нафратланишни ҳам билади. У душмандан шубҳа қилади. У айёр кампирни ўз қўли билан ўлдиради. У Қорахоннинг ўлдирилишини уюштиради. У душманлардан қонли ўч олади, мана булар паринамо хусусият бўлмаса керак? Бу гўзал дилбар зулмга қарши норозилик кўрсатишни ҳам билади. У «тилсиз заифаларга» сира ҳам ўхшамайди. У Шакарбекка жуда ҳам амалий маслаҳатлар беради. Бўлмаса, шундай савол тушиб қолиши мумкин: шунча реал ва инсоний образ бўлган Гулгуной нечун бевосита равишда одамзод эмас, балки паризод каби тақдим қилинган. Шу саволга жавоб бериш учун дostonдаги хаёл-фантазия устида бир қадар тўхталишга тўғри келади.

Биз юқорида айтдикки, дoston ўзининг серхаёлиги билан ажралади. Албатта, хаёлий яратилган девлар, аж-

дахолар, парилар турмушдаги борлиқнинг омаи зеҳнидаги муболағавий инъикосидан бошқа нарса эмас. Бироқ ўша даврнинг кишилари бундай махлуқларнинг борлигига ишонар эдилар. У замоннинг меҳнаткаш аҳолиси дунёни англашдаги нодонликни, ўз тасаввурларининг тўлиқсизлигини шундай хориқулудда бунёдлар билан тўлғазмоқчи бўладилар. Мажозли қилиб айтганда, дейиш мумкин, ўша замон кишисининг тушунчасига кўра жаҳонда жондан кўра жин кўпроқ, инсондан кўра шайтон зиёд ва ундан кўра дев. Лекин бу билан бирга шу хаёлий (фантастик) махлуқлар реал турмушдаги қарама-қаршиликларни ҳам ўзларида акс эттирар эдилар. Масалан: дostonдаги аждаҳо Қосимхоннинг ёки Қорахоннинг муболағали сатирик инъикосидан бошқа бир нарса бўлмаганидай, кампир айёр Феодал саройларининг ички фасод-фитна, ҳийла ва бузуқлик, чириклик ва бадҳоҳлик кўринишларини умумийлаштирувчи персонаждан ўзга нарса эмасдир. Шарқ мифологияси ва шу жумладан, ўзбек фольклорига бадий хазина бўлган бизнинг халқ мифологиямизни алоҳида текшириш жуда қатта бир вақт ва илмий тайёриликни талаб қилади. Қизиги шуки, ҳозиргача дев образи бизнинг фольклористикада шарҳланган эмас. Дев образининг функциясини кўп кишилар ҳозиргача манфий, ёмонлик симболи кабигина англайдилар. Масалани шундай шартта қилиб изоҳлаш девларнинг сермаънолигини йўқотади. Дуруст. девлар кўрқинчли, даҳшатли сифатларда берилдилар. ҳатто шунгача бориб етадики, уларни яратган киши ўзи ҳам кейинча уни томоша қилиб, ўзининг сунъийдан боладай чўчиб қолгандир. Бу воқеа табиатнинг англашмас кучлари олдидан бурунги содда одамнинг ҳайратга тушиб, чўчиши билан изоҳланса бўлади. Лекин биз бундай афсонавий (мифологик) махлуқларни илмий таҳлил кўзидан кечиришимиз керак. Маълумдирки, юнон санъатининг негизи қилиб Маркс юнон мифологиясини кўрсатар ва унга наҳолта

юксак баҳо берар эди. Бизлар ҳам ўзимизнинг рангдор, гўзал, бой ва хулбўй хаёл ва миф ижодимизни шу нуқтаи назардан таҳлил қилиб ўтишимиз лозим. Шу жумладан, бу дostonдаги девларнинг функциясига чуқурроқ назар ташлайлик. Агар аждаҳо босқинчи, золим, қонхўр бўлиб яратилган бўлса, девлар зўр қувватга эга, бир кечаю кундузда мужассам қўрғонлар солишга қодир, тоғ ичини ёриб у ерда шаҳарлар, кошочалар, саройлар қурувчи ижодчи, яратувчи, ихтирочи унсурлардир. Улар Гулгун парининг амри билан Шакарнинг ҳамма кишилари ни осмонга кўтариб, бир кунда Қуёнқи шаҳарига элтадилар. Шу характеристика девларнинг ҳамма вақт бўлмаса ҳам, бирмунча мисолларда ижобий бир функцияга эга бўлганини кўрсатади. Бундай яратилган девлар сиймосида меҳнаткаш халқнинг табиатни ўзига итоат эттириш идеали, ижод ва ихтиро тилаклари ва иқтидори гавдалангандир. Шу жумладан, Гулгун пари ҳам фаол курашчан, ўзининг ишқ ва бахти йўлида оғишмай тортишадиган, гўзаллик ва соғломлик тимсоли бўлишга аригувчи қизлар — аёллар образидир. У замондаги шароитда амалда шундай порлоқ суратда юз кўрсатиши мумкин бўлмаган қиз халқнинг зеҳниятида хаёлий пари образида яратилар эди.

Кўнглида Шакарбек бунинг турибди,
Оҳ тортади, тўрам қандай бўлибди?!—

деб ойларча, узоқ элларда ўзининг ошиғи хаёлида умр ўтказган Гулгун, албатта, ҳусндор образ! Шуниси характерлики, Шакар — Гулгун ишқи классик ёзув адабиёти-миздаги бирмунча ишқ образларидан кўра реал ва инсоний хислатларга кўпроқ эга. Кўп жанжаллардан кейин тоғ ичидан Гулгунни топиб олган Шакарбек ўзининг мароми-ни соддагина тубандаги мардона ва самимий тарзда ифодалайди:

Сўриб ётсам лабда асал-болингдан...
Қутулганман неча ноҳақ зулмдан,
Сени излаб ҳеч қўрқмадим жонимдан,
Юз қайтармай менга келган ўлимдан,
Шароб ичсам тар хинали қўлингдан,
Қучоқласам сенинг нозик белингдан,
Сўриб ётсам лабда асал-болингдан...

Жуда реал ва лекин ҳар хил парнографиядан ҳам вульгарликдан холи бўлган бир ишқ, яъни чинакам инсоний ишқ!

Достондаги хаёлотнинг реал негизи ҳам, тўғри йўналиши ҳам айниқса табиатни бўйсундириш бобидаги қуролларда яққол кўринади. Кўп вақтлар бундан бурун учар отлар ҳақида, бир кунда солинадиган катта иморатлар ҳақида, тоғни ёриб кириш борасида хаёл қилган саводсиз ва камбағал халқнинг ҳаққоний орзу қилгани, реал умидлари замонамизнинг ажойиб ва мислсиз ихтиролари орқали тасдиқланган эмасми?

Биз юқорида деҳқонлар веҳниятига хос бўлган диний ақида унсурларининг достонда акс этганини сўзладик. Бу унсурлар достон учун етакчи майл бўлмасалар ҳам, ҳар ҳолда, характердир. Достон пирларни бир даража кўтариш билан бирга уларнинг жуда ҳам реал хислатини, тарихда ўйнаган ролларининг жуда ҳам типик баҳосини уқтириб ўтади.

Девларни ўзига хизматкор қилиб, Қуёнқи атрофига қўниб, уни муҳосара қилган Шакарбек:

Девларнинг барини ҳамроҳ қилайин,
От ўйнатиб Қуёнқига кирайин,
Кўздан тўкиб бунда селоб ёшни,

Мен қилайин душманларнинг ишини,
Аввал кесай мен отамнинг бошини!—

деб турганида, Оловхўжа эшон унга:

Қандай фарзанд отасига ўқ отар?
Бу шаҳарга ўқ отмагин, бек Шакар,
Бу шаҳарда сенинг қиблагоҳинг бор,
Қандай фарзанд отасига тиг тортар?
Шайтоннинг йўлига кирмоқ не даркор?!—

дейди. Мана, ихтилофнинг инқилобий ҳал бўлишини, «шайтон йўли» деб бу йўлдан қайтмоққа ундовчи руҳонийларнинг тарихий роллари учун бу нарса жуда ҳам типик ва ишонтирарли бир ҳужжатдир. Жамиятда суҳ номидан, биродарлик ва тақвогарлик номидан ҳар қандай норозилик ва қўзғолон ташаббусини панду насихатлар билан бостириб келинган. Ленин таъбири билан айтганимизда, «аҳолидаги тарихий группалар ўртасидаги жанжалларни иборалар орқали бўяб ўтишга интилган» ҳокимлар фойдасига ўртада муроса қуроли бўлиб қатнашган руҳонийлар учун бу факт чуқур реалистик характеристика эмасми?

III

Ширин ва Шакар жангнома билан ишқнома ўртасида туради. У тор маънода бу навлардан ҳеч биринга кирмайди, кенг маънода эса, бу икки навни ҳам ўз ичига олади. Ишқий интрига ўртада тургани ҳолда қаҳрамон томонидан мақсадга эришув бошдан-оёқ ботирлик, баҳодирлик ҳаракатини талаб қилади. Антитеза бу ерда кенг татбиқ қилиниб кетган. Сюжетдаги ҳодисалар кўпинча қаҳрамоннинг атрофида марказлашиб ривожланади.

Бахшининг ифодасида сиз динамикадан кўра кўпроқ диалогларни учратасиз. Шу хусусият ўша дostonлар яратилган даврнинг аҳвол руҳиясини, ижтимоий турмуш ва ўсишидаги суръатини ифодалайди. Лекин шу билан бирга, бахши композициясининг яхши бир хислати ҳам кўриниб қолади. Бу ерда сиз, қаҳрамонга, персонажга автор (бахши) томонидан бевосита берилган баҳога (фалон хонзолим эди ва ҳоказолар) яъни тор маънодаги тенденцияли характеристикаларга учрамайсиз. Шахс ва персонаж ўзининг сўзлаган сўзида ва ёки ҳаракатида тавсифланади.

Персонажлар учун тақилган сифатлар дoston бўйича маълум босма қолип асосида такроланиб боради. «Оқ юзли дилбар», «Ғариб кўнгил», «Қайсар Шакархон», «Золим жаллод», «Қонхўр жаллод»... каби ташбеҳлар ва тасвирлар билан бир қаторда дostonда оригинал ташбеҳлар ва мажозлар ҳам учрайдики, бу нарса дostonни яратган муҳитнинг бадий завқ жиҳатидан анча ўсганлигини кўрсатади. Эшонни тасвифлашда:

Боради йўлларда барини очиб,
Маст бўлган туядай бул кўпик сөчиб.

Ёки:

Тоғлар эсиз бўлар туман турмаса,
Йўллар эсиз бўлар одам юрмаса,
Боғлар хароб бўлар боғбон турмаса,
Дарёларда оби равон бўлмаса!
Гул кетар бўлса гулистон эмнаранар,
Мулки вайрон бўлса подшо тебранар,
Мол борида ҳамма одам дўст эди:
Бошдан давлат тойса тубан эмнаранар.

Баъзан шу ташбеҳлар ҳам чиройли сўзлар, қисқа ва доно бир ҳикмат шаклига ва ўткирлик даражасига кўтарилади:

Яхши тингла, бу сўзига қулоқ сол,
Ҳар кимни дўст тутма, бўлгин хабардор!
Атрофингда англамайсан душман бор..
Ахир бир кун душман чиқар йўлингга.
Омон берма келиб тушса қўлингга!

Шу ҳикматли сўзларнинг чуқур тажрибавий умумлаштирмадан келиб чиққанлиги натижасида улар замонамизнинг социал ҳаётида ҳам ишлатилишга сазовордирлар.

Достончининг энг кучли композицион усулларида биттаси, психологик такрорлар (қайтармалар) беришидадир. Бир мисранинг ўзини маълум даврларда такрорлаш билан кучли эмоционал таъсир яратиб беради. Ширин ва Шакарни Ҳақиқ тоққа ташлаб қайтаётган жаллодлар шундай дейдилар:

Дуо қилгин Ҳақиқ тоғнинг ғажери,
Қирқ йил ётиб есанг адо бўлмайди,
Шундай бўлди сенга жаллодлар иши,
Сенга тақдир қилди тўралар гўши,
Кўп бўлади бу дунёнинг койиши,
Дуо қилгин Ҳақиқ тоғнинг ғажери!

Ёки аждаҳонинг пайдо бўлиши шундай тасвирланади:

Ушқириб аждаҳо дамга тортади;
Чибич кўлнинг сувин бирдан ютади,
Чобиниб аждаҳо дамга тортади;
Кўлнинг қамишлари таппа ётади,
Ушқириб аждаҳо дамга тортади;
Тоғнинг тоши зингиллашиб боради.

Юқоридаги мисоллардан кўринадикки, шу приёми қўлланиш билан бахши бераётган парчасининг эмоционал мис-

рани бўғин қилиб олиб, унинг атрофида таъсирли лавҳа яратишга эришади.

Достон поэтикаси устида алоҳида муфассал текшириш олиб боришга ҳожат йўқ. Чунки вазн бўлсин, қофия системаси бўлсин кўпчилик достонлар учун муштарак бўлган хосиятдадир. Достоннинг асосий қисмини назм билан бериб изоҳ тариқасидаги ўринларини ва ёхуд персонажнинг сўзга бошлашини кўрсатаётган хабарни сажли нарсаларда бериш, умуман ўн бир бўғинли бармоқ вазнидан фойдаланиб, айрим жойларда катта усталик билан бошқа ўлчовларга кўча билиш достонларимизнинг кўпроқ яхши ўрнаклари учун умумий ва муштарак хислатдир.

Лекин бу ерда Фозил бахшининг шеър техникасида эришган савиясини тавсифлаш учун кичик бир мисол келтирайлик:

Узоқ муддат ажралишдан сўнг Шакарбек билан Ширинбекнинг мулоқотини бахши қўйидаги тарзда ўн бир ҳижоли бармоқ вазнида беради:

Бошидан кетгандай қайғули туман,
Бир-бирининг ҳолин сўраб ул замон,
Бунда қолиб кўрди жабру-қиймат,
Инисини кўрди соғу саломат.
Қошида бўлмади Гулгун паризод
Уни йўқлаб қолмас Шакарбек фақат.

Лекин шу мулоқот пайтида Ширинбек уни бу ердан тезроқ жунаб кетишга қистайди ва бахши ҳам шу шошилишни вазнда акс эттирмоқчи бўлиб, мисраларни саккиз бўғинли ўйноқи бир ўлчовга кўчиради:

Кўнглингни бўлма, Шакархон,
Сенга тегар у хиромон,
Бу ерда фурсат қилмайик!
Гулгун кетидан борайик!

Энди, Ширинбекнинг ундашларига кўниб қолган Шакарбек йўлга чиқади. Булар жуда ҳам шошилиб отларни чоптирадилар. Бахши шуни яна ҳам қисқароқ вазн билан бермоқчи бўлади. Энди саккиз бўғинли вазн ҳам уни қа-ноатлантирмайди ва у «ҳар гапни ҳақдан кўради» деган мисра орқасидан енгил ва ҳаракатчан етти бўғинли вазнга ўтади:

Неча адир беллардан
Утиб кетиб боради,
Қиё, бузуқ йўллардан
Қистаб ўтиб жўнади.

Шу мисолдан кўриладики, бахшида вазндан усталик билан фойдаланиш қобилияти каттадир. Айниқса, классик адабиётдаги стандарт ва минг мисраларча давом қилиб келган айни бир вазн принципини шу дostonда учратмайсиз. Лекин вазн соҳасидаги хилма-хиллик дostonнинг умумий характери эмас, балки бахшининг маҳоратида ҳозирча яхши бир тенденция тусинигина ташийд.

Қофиялар ҳақида шуни айтиш керакки, умуман у дostonларда қабул қилинган стандарт феълий ва босма қолип қиёфаларни (чунончи: «боради-қолади-туради» типид) қўллаш билан бирга баъзан бу чегарадан чиқишни ҳам билади:

Юрагинг тўлмасин диёри ғамда!
Қиёматда сенинг қўлинг ёқамда!

Шу мисолдаги «ғамда-ёқамда» қиёфаси стандарт эмас, балки оригинал қиёфадир. Бундай мисоллардан қўллаб кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам ҳозирча умумий характерга эга эмас.

Биз бу кичик сўз охирида Ширин ва Шакарнинг яна бир хусусиятини уқтириб ўтишимиз керак. Ленин бир жойда «эртакларнинг ўзида ҳам ҳақиқат бор» деган эди. Бу ерда эртақ ўзининг тор фольклор жанри маъносида эмас, балки афсонавий материалга эга бўлган ҳар қандай фольклор материали маъносида кенг равишда олганимизда, қўлимиздаги бу дoston ҳам маълум бир афсонавий асардир. Ҳақиқатан ҳам, бу дostonда тарихчи этнограф учун ўрганишга сазовор бирмунча маърифий (позновательний) ва этнографик маълумотлар топиш мумкин. Бу дostonни ўқиш билан ўқувчи ҳам эски урушларнинг техникасини, уруш олдидан ўзбекларда полвонларнинг чиқиб баҳслашувларини, урушда енгилган лашкарларнинг бизнинг замонимизда бўлганидай, қиличларни таслим қилмасдан, балки ўз бўйинларига осганларини, кўпкори — улоқ чопишнинг келиб чиққанлиги ҳақидаги материалларни, бурунги феодаллардаги жазолаш усуларини (жаллодлар гуноҳкорлар қўлини олдига боғлагандан кейингина ўзининг мутлақо ўлажагини билар экан) ва яна бирмунча аъъаналарни, қизиқ маиший ҳам руҳий хусусиятларни текшириб бориши мумкиндир. Зотан яхши, гўзал бадий бир дoston бошқача турли бўлолмайди-да, ахир. У қанча хаёлий, афсонавий бўлмасин, мутлақо маълум тарихий бир даврнинг реал чизиқларини ўзига сингдириб олиши табиийдир.

«Ширин билан Шакар» дostonининг замонасида эшитувчиларга катта завқ берганлиги табиий бир воқеа. Лекин нега у ҳозирнинг ўзида ҳам кенг деҳқонлар оммасинигина эмас, ҳатто зиёли, адабий завқи анча ўсган кишиларни ҳам мароқлантиради? Демак унинг бадий савияси бирмунча юксак экан. Ишлаб чиқариш воситалари паст даражада турган муҳитнинг юксак бадий хазиналар ярата олиши таажжубланарли ҳол эмас. Чунки бу дostonлар ўзбек халқининг ибтидоий даврини акс эттиради. Уларни ўқиганда бугунги куннинг вояга етган йигити — ўзбек хал-

қи ўз таржимаи ҳолининг узоқ болалик чоғларини хотирлайди.

Яна бунинг устига дoston тилидаги соддалик, бевосита ва самимий ифода, равон оҳанг каби воситалар ҳам бугунги эшитувчи ва ўқувчи учун ҳам «Ширин билан Шакар» дostonини нафис бир асар тарзида тақдим қилади.

Дostonни бизга севдираётган муҳим жиҳатлардан биттаси ҳам ундаги кўп муаммоларнинг замонамиз турмушига бевосита боғланганлиги, давримиз руҳи билан оҳангдош бўлганлигидадир.

Ҳеч қандай ҳудуд билан чекланмаган оналик муҳаббати, дўстлик, соф ва собит ишқ, ҳаётсеварлик, мардлик ва қаҳрамонлик, ижодчилик ва ихтирочилик ҳаваси... мана шу хислатлар тарихда биринчи марта ўлароқ бизнинг мамлакатимизда гулламоқда эмасми? Ўтмиш насллар фақат афсонавий образлардагина хаёл этилган чинакам ва эркин кишилик ҳаёти, бой ва гуллаётган чуқур туйғулар бизда тўла равишда юзага келди.

Мана шу яшовчанлик, ҳаётсеварлик — дostonни бизнинг ўсаётган насларимизга ҳам фойдали бир китобдай ўқиттиражак.

Ўз юртдан қочиб кетишга мажбур бўлган Шакарбек укасига шундай дер эди:

Қурсин ота юрт, Ширинжон, бормаймиз,
Балки борсак бизлар омон қолмаймиз,
Энди бизлар қандай қайтиб борамиз?
Қайтиб борсак тағин банди бўламиз!
Жаҳонни сайр этиб бизлар юрамиз!
Ота юрти йўқдир, нима қиламиз!

Бизнинг халқ ҳамма вақт ўзининг туққан юртини жони қадар севарди. Лекин шу юртнинг хўжалари ватанни улар учун бандихонага — қамоқхонага айлантирган эди-

лар. Бош олиб кетиш, жаҳонгашталиқ хаёлларининг бир сабаби ҳам юрт хўжаларининг қилган жабру зулмларидан қочиш, қутулиш, унга қарши протест ва қарши курашишга куч тўплаш ва уни ташкил қилиш учун бўлар эди.

Бу ҳасратга чидамасдан ватанига қайтган Ширин ва Шакар Қуёнқи олдига борсалар ҳам бу қалъани тор-мор келтирмадилар ва янги ҳур ватанни кўрмадилар, балки муроса йўлини тутдилар. Бу муроса йўлида ўша вақтдаги деҳқон веҳиятининг ожизлиги зоҳир бўлди.

Бизнинг социалистик революциямиз фақат феодал қуёнқиларинингина эмас, умуман, ҳар хил эксплуатация қўрғонларини ер билан яксон қилиб, меҳнаткашларга ҳур ва кенг бир ватан яратди.

Ҳақиқий ватанпарварлик энди ўзининг лойиқ ўрнини ва гуллаш замонини топди.

Ана шу чинакам ватанни ҳар хил тажовузлардан сақлашга қасам ичган ўзбек халқи уни ўзининг яратган афсонавий достони қаҳрамонлари каби шерона ва фидокорона курашиб яшнатажак.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Ширин билан Шакар» достонига ёзилган сўз боши. Ўзбек Давлат нашриёти,

Тошкент. 1941.

БАХШИНИНГ ИЖОД ИУЛИ

Ўзбек халқ поэзиясининг оқсоқоли, бахшилар таъбири билан айтганда, шу куннинг жиrowsи — устоз шоири бўлмиш Фозил Йўлдош ўғли ўзбек халқи орасида, умуман, советлар Шарқида танилган атоқли санъаткорлардан биридир. Кекса шоирнинг терма ва дostonларидан бир қанчаси ҳозиргача алоҳида китоб тариқасида чиққан бўлса ҳам унинг ижодий фаолиятини бир бутун шаклда китобхонга танитиш ниятида нашр этилган. «Танланган асарлар»¹, бизнинг маданий-адабий ҳаётимизда муҳим бир воқеадир.

Бир неча йилдан бери халқ поэзиясининг ажойиб ва сўнмас дурри-гавҳарларини ўз ҳофизасида сақлаб келган, шеърят боғининг серзавқ ва меҳнаткаш боғбони бўлган Фозил ота ижодининг адабиёт тарихимиздаги роли, аҳамияти жуда катта. Фозил ота эски адабий меросни, фольклор материалларини асраш ва бойитиш билан бирга, ҳозирги ҳаётимизнинг энг актуал масалаларига доир янги дostonлар, термалар яратди.

«Танланган асарлар»да шоирнинг совет воқелиги темасида яратган термалари, революцион характердаги дostonлари, революциядан аввал ижод этган термаларидан на-

¹ Фозил Йўлдош ўғли. «Танланган асарлар». Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Ўзбекистон давлат нашриёти, 1949 йил, 323-бет.

муналар ва ниҳоят, классик халқ дostonчилигининг Фозил бахши томонидан куйлаб юрилган 9 асаридан йирик парчалар берилган.

Фозил отанинг хоҳ эпик, хоҳ лирик асарларидаги ижобий қаҳрамонлари ватанпарвар, ўз халқига садоқатли, мард кишилардир.

«Танланган асарлар»га киритилган адабий материаллар Фозил Йўлдош ўғли билган, куйлаб юрган, ижод этган барча терма ва дostonларнинг, тахминан, йигирмадан бир қисмини ташкил этади. Демак, бахшининг адабий бисоти жуда кўп ва хилма-хил. Шунинг учун ҳозиргача шоирнинг оғзидан ёзиб олинмаган ўнлаб халқ дostonларини ҳам тез фурсатда ёзиб олиш, нашр этиш энг зарур вазифаларимиздан бири бўлмоғи керак.

Фозил бахши ижоди ўзбек халқининг тарихий йўлини, қисман бўлса ҳам, бадий равишда акс эттиради, десак, муболаға қилмаган бўламиз. Ҳақиқатан, бу асарларда меҳнаткаш деҳқонларнинг ўз замонларидаги эзувчиларга, тузумга, чет эл босқинчиларига қарши курашлари, мардона жанглари, халқ томонидан инсоф ва адолат ғояларининг илгари сурилиши, меҳнаткашлар ўртасида революцион-демократик кайфиятларнинг кўтарилб бориши, эксплуататорларга қарши актив кураш ва қўзғолон. Коммунистлар партияси раҳбарлигида ва буюк рус халқининг биродарона ёрдами туфайли эркак эришиб, ўз миллий Совет давлатини қуриши, иқтисодий, маданий ва сиёсий тараққиёти, фаровон турмуш каби темалар акс этирилган. Дostonларда барча масалалар том маъноси билан тўғри ечилган ва тўла акс этирилган деб бўлмайди. Бахшининг хизмати шундаки, унинг дўмбираси ўтмишда эзилган ва меҳнаткаш ўзбек халқ оммасининг кайфиятларига тилмоч бўлиб келди. У, мавҳум «Хуррият париси»ни эмас, халқнинг энг реал тирикчилик масалаларини тема қилиб олади. У, революциядан сўнгги термаларининг деярли ҳар

бир бандида ҳам ўтмишнинг аччиқ хотираларини эслатиб ўтади:

Оғир меҳнат эди шўрлик онамни,
Она-бола тополмадик бир нонни.
Ишлаб едим, лекин қолдим миннатга,
Ун бешда ҳам қорним тўймади ошга...

Оғир меҳнат ва оч турмуш эзилган меҳнаткашларнинг кундалик кўргилиги эди. Фозил Йўлдош ҳам ана шу оч-яланғочлардан бири эди.

Халқимиз ҳаётидаги тарихий ўзгариш халқ куйчисини ҳам янги кўшиқлар яратишга илҳомлантирди. Биз бу катта ўзгаришни шоирнинг икки термасини таққослаш билан кўришимиз мумкин. Фозил бахши 1908 йилдаги бир темасида чигиртка балосидан нола тортиб, шундай деган эди:

Деҳқонлар юрганди кўзини ёшлаб,
Кетди чорикорлар белини ушлаб,
Зор йиғлар бечора манглайга мушглаб,
Меҳнаткашга зарби ўтди чигиртка.

Бу сатрларда табиий офат олдида бечора халқнинг ожизлиги ва аламзадалиги куйланган. Бу воқеадан 30 йил кейин шоиримиз табиат кучларининг меҳнат аҳлининг иродасига тобе бўлганини кўриб, севиниб, шундай куйлайди:

Халқ қувониб юрар, гулшандир боғи,
Ҳар ерда қурилган ўйин чорбоғи,
Энди қурилмоқда катта каналлар,
Неча тош йўл чиқар бошдан-оёғи.
Ишламакка ҳамма толиб,

Бир-бирига келиб қолиб,
Ҳар кетмондан юз гул унар.
Чўллар сувга тўйиб-қониб.

(«Канал» шеъридан).

Икки манзара, икки ҳолат, икки кайфият! Утмишда, эксплуататорлар жамиятида эзилган ўзбек деҳқони табиатнинг ҳам бандаси эди. Ўз толеини қўлга олган ўзбек халқи социалистик Ўзбекистонда, совет тузуми туфайли, ўз суви ва ўз ерини инсон бахтининг хизматига тиз чўктиришда улуғвор ғалабаларга эришди. Бунни кўрган, тунгунган шоир жўшқин юрак билан янги тароналар яратди. У революция доҳийларини, Октябрь революциясини, Қизил Армияни, янги қурилишларни, корхоналарни, каналларни, ҳур меҳнатни, тўқ турмушни, колхоз қишлоқларини куйлади. Шоир дунё меҳнаткашларининг доҳийси, ўлмас Ленинга бағишлаб айтган сатрларида:

Едимда ҳамиша Сен — падар Ленин
Кўнглимда сўзларинг жон қадар Ленин,—

дейди. Бу миннатдорчилик сўзлари бутун ўзбек халқининг дилидан чиққан ташаккур сифатида жаранглайди.

Бахши партиямиз ва совет давлати томонидан техникани тараққий эттириш, меҳнат қилиш усулини энгиллаштириб, иш унумини ошириш учун гамхўрлик қилинаётганлигини «Сельмаш» шеърда тўғри кўрсатиб беради. Бу шеърда заводларимиз қишлоқ хўжалиги учун кўплаб машиналар ишлаб чиқариб, колхозларга катта ёрдам бераётганлиги гурур билан куйланади:

Кучу қувватини бунда ўтказиб,
Колхознинг битмаган ишин битказиб.

Пахта экишни яхши етказиб,
Оғир ишни енгил қилган «Сельмаш»дир.

Тўпламга революциядан илгари ва революциянинг бошларида Фозил шоирнинг ўзи мустақил равишда яратган революцион-демократик эпик асарларидан «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони» ва «Очилдов» дostonлари ҳам киритилган. Бу уч катта асарда меҳнаткаш оmmанинг тарихий кураш йўли изчиллик билан акс эттирилган. Бу дostonларда деҳқонларнинг стихияли норозилик кайфияти («Маматкарим полвон»), қўзғолон ва миллий-озодлик ғояси («Жиззах қўзғолони») ва ҳокимиятни қўлга олиш воқеалари («Очилдов») орқали меҳнаткашлар синфи зеҳн ва онгининг такомиллашгани кўрсатилади. Бу уч дoston, умуман, совет адабиётида илк революцион эпик асарлардир. Шунингдек, бу асарлар дostonчи бахшининг эски халқ дostonларини ижро этибгина қолмай, мустақил дoston яратувчи — дostonчи шоир бўлиб етишганидан дoлат беради. Бу жуда зўр эътиборга лойиқ. Бу — ўзбек фольклорининг тарихида янги даврнинг янги хусусиятларини кўрсатади, фольклорнинг ўз тараққиётида ёзув адабиётига яқинлашиб келаётганини исбот қилади. Демак, Фозил ота ижодининг бу босқичи фольклор доирасидан чиқиб, индивидуал ижодга, ёзув ижодига киради.

Эски халқ дostonлари — «Алпомиш», «Ёдгор», «Маликаи Айёр», «Интизор» ва бошқалардан олиб китобга киритилган парчалар яхши терилган. Лекин ҳар бир парчадан олдин дostonларнинг қисқача сюжети берилса яхши бўлар эди. Чунки китобхонларга, айниқса баъзи ёшларга бу дostonларнинг тўла мазмуни маълум эмас. Эски дostonларда ўзбек халқининг мардона кураши, самимий муҳаббати, ватан севгиси, зулмга қарши нафрат, босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот жанглари яққол акс этган. Фозил бахшининг тилидан ижодий равишда айтиб берилган бу

асарларнинг халқда нафосат завқини ва олижаноблик ҳисларини тарбиялаш жиҳатидан ҳам катта аҳамияти бор. Достонлардаги айрим диний элементлар деҳқон синфининг у даврдаги онги учун характерли бўлганидай, «Яхши ва одил шоҳ» идеали ҳам у давр тушунчасининг савияси билан белгиланган. Деҳқонлар ҳаракатининг оддий қатнашчиларигина эмас, ҳатто йўлбошчилари ҳам бу идеяни қувватлаганлар.

Деҳқонлар ҳаракатидаги бу қарама-қаршилик ва кайфиятлар ўзбек халқининг ўтмиш тарихига ҳам хосдир. Биз, эски достонларнинг бадий ва маърифат жиҳатларидан тарбиявий мақсадда фойдаланиш билан бирга, улардаги ўткинчи, реакцион томонларни, диний элементларни ҳам систематик равишда аниқ айтиб ўтишимиз, улардаги бу хусусиятлар асарнинг салбий томонлари эканини кўрсатиб беришимиз керак. Фольклор меросимизни илмий равишда текшириш, унга танқидий ёндашиш ўзбек совет фольклорчиларининг асосий вазифасидир. Аммо эътироф этиш керакки, фольклорчи адабиётшуносларимиз ҳали бу усулга тўла амал қилганларича йўқ.

Ўзбек халқининг улкан бахшиси Фозил Йўлдош ўғлининг «Танланган асарлар»и ўзбек китобхоналари учун муносиб армуғондир.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1949 йил, 10 декабрь.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИДАГИ БАЪЗИ БИР ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАР ҲАҚИДА

*«Алпомиш» эпосининг муҳокамасига бағишланган
регионал кенгаш материалларидан*

Шоирнинг айтганича, Қўнғирот арслони Ҳақимбек — Алпомиш ҳақидаги поэтик афсона кўп асрларнинг эпик ёдгорлиги сифатида халқ ижодининг муаззам водийларига кенг, чуқур ва жўшқин бир селдай оқиб, тошиб кириб келади.

Ҳам мазмуни ва ҳам шакли жиҳатидан халқчил бўлган «Алпомиш», дарҳақиқат, халқнинг оғзаки поэзиясидаги шеърӣ қондаларни, нормаларни, усулларни ўзига хос шимиб, ўзлаштириб олган десак хато қилган бўлмаймиз.

Мен бу доирага кирадиган бир қанча муҳим масалалар ҳақида, қўлимиздаги достоннинг баъзи бир поэтик хусусиятлари устида тўхталиб ўтмоқчиман.

«Алпомиш» достонининг ритмик негизи силлабик система, яъни бўғинлар сони асосида тузилган вазн ҳисобланади. Бу вазн туркий тилларда сўзловчи барча халқларнинг оғзаки поэзиясига хос бир вазн бўлиб келган. Бизнинг замонамизда эса, бу халқларнинг ёзма поэзиясига ҳам шу вазн асос бўлиб қолди.

Маълумки, кўп асрлар давомида, Урта Осиёдаги туркий халқларнинг адабий ижодига нисбатан эса, қарийб бир минг йил давомида китобий поэзияда араб метрик

Эсларимга тушиб ширин

мақолинг,

Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим

сандадур.

Бу шеър 11 бўғинли ўлчовда ёзилган бўлиб, унинг туроқлари бўғиндан кейин келтирилган.

Муқимийда 7 бўғинли вазн билан ёзилган шеърлар ҳам бор:

Э чехраси тобоним,

Ошиқлари ҳайроним,

Йўқ тоқатим, ҳижроним,

Васли-ла даво айланг!

Муқимийнинг қатор шеърлари шу силлабик вазн асосида ёзилганлиги адабиётимиз тарихи учун катта аҳамиятга эга бўлишига қарамай, афсуски, ҳозиргача адабиётшуносларимиз бу фактга эътибор қилмаганлар.

Шундай қилиб, биз гоят мароқли бир лавҳага гувоҳ бўлиб қоламиз: икки шоир — бири сўфий ва бири руҳонийларга душман ва ҳаётсевар; бири: «нариги дунёнинг гамини еб, инсоний ва дунёвий муҳаббатни тарк қилган шоир» — бири бирига шунча зид бўлганлари ҳолда халқ поэзиясининг булоқларига икки чеккадан келиб қолиб ўз мақсадлари учун бу вазндан фойдаландилар.

Ҳозир бизнинг ўзбек совет поэзиямида силлабик система ҳукм суриб турса ҳам, қатор шоирларимиз аруз вазида ҳам ижод қилдилар. Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода ўзи ҳам, агар шундай дейиш жойиз бўлса, «қўш системали» шоир бўлган, яъни у ҳам арузда, ҳам силлабик вазнда шеърлар ёзган. Кейинча бориб-бориб, ўзбек совет поэзияси равнақ ва тараққий топган сайин силлабик система арузни сиқиб чиқариб, шеъримизда ўзи ҳоким мавқени эгаллаб олди.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, бизнинг ўзбек совет шоирларимиз, ўзларининг бу ишида ёзма адабиёт традицияларига эмас (чунки, юқорида кўрганамиздек, бундай традициялар ёзма поэзияда мавжуд эмас эди, ёки унинг бор бўлган куртаклари ҳам эътибордан четда қолган эди), оғзаки традицияларга суяниб фольклорнинг тажриба ҳам воситаларидан фойдаландилар.

Бу миллий шеър вазни «Алпомиш» достонида жуда яққол гавдаланган.

Бу вазнда шеърнинг товушларга ва оҳангларга солиниши, яъни унинг мусиқавий уюшмаси аруздагига ўхшаб бўғинининг сифатига боғлиқ бўлмай, балки сатрдаги бўғинлар сонининг бир-бирига тенг бўлиб қолишига асосланган. Бу — асосий қонундир. Шунинг учун ўзбек адабиётшунослигида, кўпдан бери силлабик системани «ҳижо вазни» ёхуд «бармоқ вазни» деб юритилиб келган. «Силлабе» сўзи юнонча бўғин демакдир. «Ҳижо» ҳам арабча сўз бўлиб, айнан шу маънони англатади. «Бармоқ» дейлишининг важи эса шундан келиб чиқадики, халқ шоирлари ва бахшилари терма ва дostonларни тизганда, айтганда ёки санаб ўлчамоқчи бўлганларида бўғинларнинг сонини бармоқлари билан ҳисоблаб кўрганлар (зотан улар кўпинча саводсиз бўлганлар). Ҳозирнинг ўзида ҳам, ҳатто саводли шоирлар вазнини (ҳижо, вазнини) текшириб ўлчамоқчи бўлсалар, мисрани бўлиб ўқиб, ҳар бўғинни гоҳо қўл бармоқлари билан санаб чиқадилар.

Аниқлик ва соддалик бўлсин деб бу вазнини бундан кейин «бармоқ вазни» деб қўллаймиз.

«Алпомиш»да (ва умуман бошқа ўзбек дostonларида) етакчи вазн — 11 бўғинлик бармоқ вазнидир.

Хазон бўлмай боғда гуллар сўлдими?
Ажал егиб ё паймонанг тўлдими?

Ёки сени ажал ҳайдаб келдим?
Мендайин бобонгнинг кўнглини бўласан!

Бу ҳар иккала мисолда биз ўн бирликнинг мукамал намуналарини кўрамиз. Шеър гоят равон, оҳангдор, мусикавий чиққан, шоир бармоқ вазнининг ҳамма талабларига риоя қилган.

Гарчи бармоқ вазнида бўғинларнинг тенг бўлиши «темир қонун» саналса ҳам, айрим пайтларда ўн бирликнинг бир бўғин доирасида бузилганини ҳам кўрамиз: яъни: 11 ликда тузилган парчада баъзан 10 ёхуд 12 бўғинли мисраларни ҳам кўрамиз.

Қизинг бор деб менинг кўнглим
бўласан, (11)

Суягимни ёнган ўтга соласан, (11)

Қалмоқлардан баттар изза қиласан, (11)

Қабо фалак солиб бошимга зулум, (11)

Мусофирман, қирқ газ чўкди
кўнглум, (10)

Бемаҳал етмади қайтайин ўлим... (11)

Бу парчада ҳамма мисралар 11 ликда тузилган ҳолда 5-мисра 10 бўғинга тушган. Энди бошқа бир парчани олайлик:

Бор кучимни билагимга
йиғарман, (11)

Қирқ мингингни бир деб санаб
қирарман, (11)

Мени олмаққа ҳаддинг борми,
бадбахтлар? (12)

Барчин сулув дейди менинг
ўзимни, (11)

Лоп урган қалмоққа ўлим
лозимда... (11)

Бу парчада эса ҳамма мисралар 11 бўғинлик бўлгани ҳолда учинчи мисра 12 бўғинлик бўлиб қолди. Асосий мисра ўлчовига нисбатан шундай битта кам ёки битта ортиқ бўғин бўлиб қолган. Асосий мисра ўлчовига нисбатан шундай битта кам ёки битта ортиқ бўғин бўлиб туриши оғзаки поэзиянинг поэтикасида жоиз ва мумкин ҳисобланган. Бунинг боиси шуки, дўмбира, ғижжак ёки бўлак музика асбобларида чалиб, куй билан айтилган байтларда онда-сонда битта-яримта бўғиннинг кам ё ошиқ бўлиши сезилмасдан ўтиб кетаверади.

Аммо инсоф билан айтиш керак, «Алпомиш»нинг вазида (биз Фозил Йўлдош ўғли варианты ҳақида гапиранимиз) бундай сакталар (яъни вазнинг оқсаши) жуда кам учрайди. «Алпомиш» бу томондан ҳам бўлак дostonлардан ажралади. Бу факт дostonнинг узоқ йўл босиб келганига, унинг тексти кўп авлодлар оғзида жилоланиб, «тахрир қилиниб» келганига яна бир далилдир.

Дostonдаги шеърӣй текст билан яқиндан танишув натижасида аён бўладики, бу ерда мисраларнинг мусиқавӣй уюшмаси фақат бўғинлар сонининг барабар бўлиши билан чекланмайди. Бу ўринда мисра ўртасида туроқларга риоя қилиш қондасини ҳам кўрамиз. Тўғри, туроқларга риоя қилиш ҳамма вақт ҳам изчил ва мунтазам бўлаверади дея олмаймиз. Аммо ҳар ҳолда бир банд доирасида ва ҳатто бир парча давомида муайян туроқлар сақланиб туради.

Туроқ — шеърда ритмик талаффуз ролини ўйнайди. Бир мисрада туроқ битта, иккита, учта ва тўртта бўлиши мумкин. Аммо у сўзнинг нақ ўртасига тушиб, сўзни парчалашга ҳақи йўқ. Шундай бўлган тақдирда оҳанг бузилади, яъни сакталиқ пайдо бўлади. Бу сакталиқ куйланиб айтилганда шеърда камроқ сезилиши мумкин, аммо ёзма поэзияда дарҳол кўзга чалинади ва қулоқни хафа қилади. Туроқ сўзни иккига бўлиб қўйса, ўқилишда бутун

сўзни парчалаб ўқишга тўғри келадики, бу ғайри табиий ҳолатни туғдириб беради.

Аруз вазнида ёки рус поэзиясининг силлаботоник вазнида сатр тақозосига кўра «руки» (арузда), «стопа» (силлаботоник вазнида) деб аталган кичик ўлчовларга бўлинади, шунда айрим сўзлар ҳам парчаланиши мумкин. Бироқ, ҳалиги «стопа» ёки «руки»лар туроқ вазифасини ўтамайдилар, улар фақат шеърий меъёр ролини ўйнайдилар.

«Алпомиш»да ва умуман бармоқ вазнидаги туроқ сўздан кейин (сўз ўртасида эмас) бир нафас тўхталишни талаб этади: масалан; Барчинни Кўкаманга айтган сўздан олинган шу байтни олайлик:

Майдон бўлмай бедов отлар

чопилмас,

Кўп чопилса ҳам тулпорлар

совилмас.

Кўринадики, бу ерда 11 лик вазнида тўртинчи ва саккизинчи бўғинлардан кейин бир нафас тўхтаб, кейин ўқиб кетишга тўғри келади. Лекин ўн бирликнинг ўзидаёқ бошқа хилда туроқлар ҳам учраб туради:

Эрисин, тоғларнинг қори эрисин,

Ер остида душман тани чирисин,

Илоҳим мусофир юрти қурисин,

Қулоқ солмас менинг айтган

тилима...

Бу ўн бирликда туроқ олтинчи бўғиндан кейин, яъни маълум сўзлар тугагандан сўнг берилади. Бу хил туроқлар типини «Алпомиш»да кўпчиликни ташкил этади. Ўн бирликда 3—3—5 тарзида ҳам туроқлар учрайди.

Айни бир вазн ўлчовида (масалан, ўн бирликда) туроқ-

лар тартибининг ҳар хил бўлиши турли оҳанг ва турли суръат яратади.

Достонда ўн бирлик билан бир қаторда 8 лик ҳам кўп тадбиқ этилади. Шуниси характерлики, 11 ликда одатда ўйлаш ҳасрат, изтироб, суҳбат каби ҳолатлар кўпроқ ўрин олган бўлса, 8 ликда кўпинча юриш, от чопиш, кураш, жанг, ваҳима, қочиш каби воқеалар тасвирланади. Масалан, Қалмоқ шоҳи ўз маҳрамлари олдида ўзбек полвонларини тор-мор келтираман деб мақтанади:

Борсам ўзбекларни ўлжа қиламан...
Нечовининг тандан бошин юламан...

Бу байтлар кўрилгандай, ўн бирликда тузилган. Аммо шу ерда бир саккиз бўғинлик қисқа вазнга кўчилади. Нега? Чунки бундан кейин қалмоқ лашкарининг отланиб сафга чиқиши тасвирлана кетади:

Жўнади бундан жам бўлиб,
Байдоқ-байдоқ лашкар тўлиб,
Ботирлар бедовни миниб,
Туғу байроқ қўлга олиб,
Даста-даста йўлга кириб...

Бу сафарни тасвирловчи 50 мисрали парча бутунича якка қофия (монорифма) асосида қурилган. Равишдеш сўзлардан иборат бўлган бу қофиялар (миниб, олиб, кириб, ақтариб, чиқиб, юриб ва ҳоказолар) воқеага тезлик ва жанговарлик руҳини беради. Зотан шоирнинг нияти ҳам шу.

«Алпомиш»да қофия одатда грамматик жиҳатдан бир хил сўзлардан тузилади. Кўпчилик феълий қофиялар. Аммо баъзан турли грамматик шакллардан ҳам қофия ту-

ғилади (Ғолиб — олиб; фаранжи — қоронғи; зулумни — гулимни ва ҳоказо).

Каттагина парчаларда якка қофиячилик — кўп мисраларни худди бир қофияга бўйсунishi, ўртада битта-яримта беқофия сатрдан кейин эса бояғи қофиянинг давом эттирилиш йўли билан яратилади. Бунинг тахминий схемаси шундайдир: аа ба аа га да аа. Кўп вақт шу якка қофиячиликда шоир тўла қофия билан кифояланмасдан радиф ҳам келтиради, яъни қофиядан сўнг айнан бир сўзнинг ўзини қайтариб боради: Эрдai бўлиб, шердай бўлиб, қирдай бўлиб, бирдай бўлиб каби. Шу билан шеърнинг оҳангдорлиги ғоят бойиб, жаранглаб кетади.

Бу ерда бир нарсага эътибор қилиш керак: маълумки, бизнинг классик лирикамининг марказида ғазал туради. Ғазал ҳам монорифма (якка қофиячилик) негизида қурилади ва унда радифлар катта роль ўйнайди. Демак, бир хил олимлар айтгандай, ғазал бизнинг лирикага бўлак адабиётлардан кўчиб келган бегона нарса эмас, балки унинг композицион ва поэтик белгилари бизнинг халқ поэзиямизда ҳам мавжуд экан. Классик шоирларимиз қўшниллар тажрибасини ўрганиш билан бирга оғзаки поэзия манбаларидан ҳам озиқланганлар.

«Алпомиш» достонида шаклдош (омоним) сўзлардан қофия ясаш усуллари ҳам кўринади.

Эр йигитлар жондан кечиб,
Майдонда қонларни кечиб

мисолида биринчи «кечиб» — воз кечиб, иккинчи «кечиб» эса босиб ўтиб маъносида қўлланган. Демак, классик поэзияда Лутфий, Навоий, Бобирлар катта завқ билан яратган туюқ жанрининг ҳам чуқур халқ илдизлари бор. Достонда қофияга риюя қилиш ва унга мойиллик шу қадар зўрки, ҳатто шеърлар ўртасига киритилган шеърый пар-

чалар ҳам қофияланган. Масалан, Барчин йўл юриб бир қўнимгоҳга тушганин баёни:

«Барчинойни отдан тушириб ётган, беш юз норга сепини ортган, қирқин канизлар Барчинни бахмал уйга олиб кетган, тоза либосларни бу уйга солиб ётган, ҳаммаси чойдиш-қумгонни қайнатган... ҳоказо...»

Бу шеър эмас, наср (прозадир). Аммо қофияланган насрдирки, бунини классик адабиётда «сажъ» деб аталади. Демак, бу приём ҳам халқ поэзиясида чуқур илдизларга эга. Достонларда пейзаж ва психологик анализ проблемалари билан ҳам ҳанузгача ҳеч ким шуғулланмай келди. Ҳолбуки, «Алпомиш»да бу воситалар (замонавий реалистик романлардагидек бўлмаса-да) қўлланилади. Жуда қисқа берилган пейзажларда бўлғуси характерларнинг ва ҳодисаларнинг фони берилади.

«Алпомиш чўпонларнинг қўшхонасидан келаётиб эди. Тойча вилоятида, қалмоқ музофотида, Чилбир чўлида, Мурод тепа деган тепа бор эди. Ҳаддан баланд тепа эди, учидан қанотли қуш учиб ўтолмас эди, ҳар қандай одам чиқиб оёқ ости қилиб кетолмас эди». Бу пейзаж кейинроқ Алпомиш билан қалмоқ полвонлари ўртасида бўлғуси учрашувда фон функциясини бажаради.

Персонажларнинг руҳий кечинмаларини очишда ҳам достоннинг ўзига хос приёмлари бор. Бу соҳада икки хил восита қўлланилади. Биринчиси — параллелизм услубидир. Бу персонажларнинг руҳий ҳолатини табиат воқеалари билан ёндош қилиб кўрсатиш усулидир. Масалан: Барчиний чопарларни Алпомишга юбора туриб, шундай дейди:

Кечани мунаввар қилар

тўлган ой,

Савашли кун тортилади

парли ёй,

Қачалда талашга қолди Барчиной,

Борсанг салом ўйнаб-ўсган

алларга,

Кўк қамишдай мазгил жойим —

чўлларга.

Барчин ўзининг мусофирликда, талашга қолганини ҳасрат қилиб айтади (уч—тўрт—беш-мисралар). Бас, шундай экан, биринчи ва иккинчи мисраларнинг бунга нима даҳли бор? Балки улар бандни тўлдириш учун келтирилган лавҳалардир? Йўқ, табиат билан инсон табиатининг бундай ёндош қўйилиши бежиз эмас. Чунончи, биринчи мисрада Барчиной ўзини ойга ҳам ўхшатади ва ҳам қарши қўяди:— мен ҳам ойдай гўзал ва нурунийману, бироқ тутқун бўлганим учун ойдай эркин кезолмайман. Бу психологик ҳолат ой манзарасидан туғилиб чиқади. Бунда ҳам шикоят, ҳамда нажотга чақириқ бор. Нажот эса ўша шаброитда кураш ва жанг орқали муяссар бўлади. Демак, қанотли ўқ образи бу ерда тасаввурга эга эмас. Шундай қилиб, параллелизм приёми бу ерда қаҳрамон руҳини очишга ёрдам беради.

Психологик анализнинг иккинчи воситаси — қаҳрамоннинг ўзи ўзи билан сўзлашуви, яна тўғриси, монолог приёмидир. Автор ўзи қаҳрамон дилига кириб кетмайди, унинг руҳий кечинмаларини ўзи бевосита тасвирлайди: сўз персонажга берилади.

Мана, ўз ёрени асоратдан қутқариш ниятида отланган Алпомиш қалмоқлар юртига кетаётир. Кечаси билан йўл юриб у бир қабристонга бориб қолади. У ўз замонасининг фарзанди. У катта изтироб ва ҳаяжон ичида. У арвоҳларга ҳам, ажиналарга ҳам ишонади, албатта. Аммо кўрқса унга катта номус. У энди ўзича ўйлайди, ўз-ўзига гапиреди: «Кеч қолган одам мазоратда ётади, дегувчи эди. Бу мазорда ётсаммикан, ё шу ердан кетсам эканмикан? Беҳуда одами йўқ мазоратда ётишим қандай бўлар экан,

ётсам бу ўликларнинг мен билан иши бўлмаса, меҳмон келди деб мендан хабар олмасал» Шу ёруғ чиқиб турган ерга бир савол қилай, буларга ўзимни билдирайин деб турган экан».

Достоннинг бошқа бир жойида отлиқ кетаётган Алпомишнинг шу характердаги монологи берилади:

Қалмоқ элга борсам, дейди,
Бийнинг қизин кўрсам, дейди,
Лабдан болини сўрсам, дейди.
Барчинойман юрсам, дейди,
Қуёв бўлиб турсам, дейди,
Қичаб йўлини юрсам, дейди,
Уйнаб даврон сурсам, дейди,
Талаш қилган у зўрларнинг
Жазосини берсам, дейди,
Барчинойман юрсам, дейди,
Қайтиб элга келсам, дейди,
Юртга эга бўлсам, дейди.

Бу ўн учта «дейди» радифи билан берилган монологда қаҳрамоннинг интилиш ва орзулари мукаммал изҳор этилган. Бу — унинг ҳаёт программасидир. Бу программа уч вазифадан иборатдир: биринчиси — зўравон ғанимларни енгиб жазолаш; иккинчиси — севгили ёрга қовушмоқ; учинчиси — ўз юртида ҳукм суриш.

Шундай қилиб, қаҳрамон ўғлоннинг монологи Алпомишнинг ахлоқий, маънавий ва ижтимоий қиёфасини англашга катта хизмат қилади.

Бу бир неча поэтик хусусиятлар «Алпомиш» достонидаги жуда бой бадий воситаларнинг фақат жузъий қисмини ташкил этади. Достоннинг барча бадий хислатларини чуқур таҳлил қилиш адабиётшуносларимизнинг ша-рафли бурчидир.

1956 йил, октябрь.

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ IV СЪЕЗДИДА СУЗЛАНГАН НУТҚ

Уртоқлар! Мен интернационализм ҳақида, ёзувчиларимизнинг интернационал бурчи ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтмоқчиман.

Халқлар дўстлиги темаси, мустамлака тузумига қарши мазлум халқларнинг озодлиги учун кураш темаси адабиётимизда, хусусан, поэзиямизда янги тема эмас, ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий поэзиямиз тонгидаёқ капитализмнинг ҳалокатини, эксплуататор жамиятининг ҳалокатини кўрсатиб берди. Кекса авлод шоирларимиздан Ғафур Ғулом ва Ойбек бу темани муваффақият билан давом эттирдилар.

Бутун дунё, жумладан, Осиё ва Африка халқларининг бирдамлиги темаси халқларга бўлган ҳурматимиздан келиб чиқади.

Ўзбек халқи зулм ва озодлик нима эканлигини ўз тажрибасидан билади, шунинг учун ҳам у шоирлар тимсолида бу халқларнинг ҳаёти ва курашини катта хайрихоҳлик билан кузатиб келди. Чунончи, Ғафур Ғулом 1931 йилдаёқ ўзининг «Хитойдан лавҳалар» асарида улуғ хитой халқининг мустамлакачилар устидан галаба қозонишини олдиндан айтиб берди.

Бу тема Ғафур Ғулом, Зулфия ва М. Бобоев ижодларида турлича куйланади. Ғафур Ғулом учун башорат билан олдиндан айтиш ва мустамлакачиларни фош қилиш хусу-

сияти. Зулфия учун лирик кечинма, М. Бобоев учун эса ҳаёт фактлари устида чуқур ҳаяжон билан фикр юритиш хусусияти характерлидир.

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент конференцияси номига юборган табрикномамизда турли қитъа ёзувчиларининг бу конференциядаги учрашуви бутун жаҳон адабиётининг муваффақият билан ривожланишига ва Шарқ ҳамда Ғарб маданиятларининг ўзаро алоқасига ёрдам беради, дейилган. Биз ҳаммамиз Тошкент конференциясини жаҳон адабиётини ривожлантиришда муҳим босқич деб ҳисоблаймиз. Биз маданиятлар ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришга ёрдам беришимиз керак. Бунинг учун биздан Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги алоқаларни актив амалга ошириш, уларнинг ҳаёти ва адабиётини ўрганиш талаб этилади.

Бу вазифаларни бажариш учун нималар қилиш керак?

Менимча, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг янги раҳбарлиги республика ёзувчиларининг Шарқ мамлакатларига сафарларини уюштиришга эришиш лозим. Биз Хитой, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Индонезиядаги илғор шоир ва ёзувчиларнинг энг яхши ютуқларини ўрганишимиз ва ўзлаштиришимиз керак. Бунинг учун биз шундай шиорни ўртага ташлашимиз лозим: ўзбекистонлик ҳар бир ёзувчи ўзининг келгуси съездига қадар Осиё ва Африканинг бирорта етакчи тилини ўргансин! (*Қарсақлар.*) Ўзбекистон Ёзувчилар союзида халқаро алоқалар комиссияси ёки бюроси тузилса яхши бўларди. Бу комиссия чет эллардаги ёзувчилар ташкилотлари, нашриётлар ҳамда редакциялар билан алоқа ўрнатган нашриётларимизга чет эл адабиёти намуналарини, чет эл нашриётларига эса бизнинг асарларимизни тавсия этиб турган бўларди. Ёзувчиларимизнинг чет элларга сафарини ҳамда чет тилларни ўрганишни уюштиришда ҳам бу комиссия ёрдам бера олган бўларди.

Шу муносабат билан мен яна айтмоқчиманки, биз ёзувчилар тегишли ташкилот ва муассасалар олдига бир масалани — Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон республикаларининг кучи билан Шарқ энциклопедиясини яратиш масаласини ўртага қўйишимиз керак. (*Қарсақлар.*) Чет эллардаги дўстларимизни ҳам бу ишга жалб этиш мумкин бўлади, албатта.

Биз ҳақиқатгўй сўзларимиз билан халқларнинг дўстлигини мустаҳкамлашга, виждон, ҳақиқат ва нурнинг мустақиллачилиги деб аталган анахроник ҳодисанинг ёлғон-яшиқ ва жаҳолати устидан ғалаба қозонишга ёрдам беришимиз керак! (*Қарсақлар.*)

«Ўзбекистон маданияти»
газетаси, 1958 йил, 22 декабрь.

РУС КЛАССИК ВА СОВЕТ АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ ҲАҚИДА

УЛУҒ ШОИРНИНГ ОВОЗИ

6 июнда барча совет халқларининг улуғ маданият тўйи! Рус халқининг ва бутун дунёнинг энг улуғ шоирларидан бири — Александр Сергеевич Пушкиннинг туғилганига 150 йил тўлади. Бир ярим аср ҳар қандай санъат бадиасини синаш учун етарлик муддатдир. Айниқса бизнинг замонамизда, социализм жамияти қурилиб, одамлар ўртасида янги муносабатлар пайдо бўлиб, янги киши ахлоқи шаклланиб турган бир пайтда!..

Биз, социалистик ахлоқ ва шуур ўлчовини Пушкиннинг адабий меросига тадбиқ қилганимизда, ундаги олижаноб ғояларнинг ва туйғуларнинг бизнинг совет замонасига қанчалик мос ва ҳамоҳанг эканини кўрамиз.

Ҳозир Ватанимизнинг меҳнаткашларини ғоявий руҳда тарбиялашда Пушкин ижодидан яна ҳам кўпроқ фойдаланиш имкониятларига эгамиз.

Пушкин ўз гениал асарларида рус халқининг энг яхши хислатларини — эрксеварлик, ватанпарварлик, мардлик, сабот, очиқ фикрлик, ижодкорлик ва революцион журъатини мукамал равишда акс эттирди. 1812 йилнинг ватанпарварлик алангасидан ва декабризм кайфиятларидан таъсирланган Пушкин Ватан ва эрк ғояларини бир-биридан ажралмас бутун бир идеалдай тасаввур қилди. Эрк ва ҳурриятга бўлган севги шоир ижоди учун жуда характерлидир. У, 16 яшарлигида «Лицейга» деган шеърида:

Кўкракда қайнайди эрк учун ҳавас,
Улуғвор халқ руҳи менда мудрама, —

деб куйлайди. Пушкин кейинча ёзган «Эркинлик» қаси-
дасида, «Ханжар», «Қишлоқ», «Сибирга мактуб» каби
шеърларида крепостнойлик тузуми ва самодержавиега қар-
ши норозиликни изҳор этди. Бу эса, халқнинг кўзини
очишда, революцион кайфиятларни тарбиялашда, катта
аҳамиятга эга эди. Декабристларнинг ўзлари, декабрь қўз-
ғолони тайёрлашда Пушкин шеърларининг муҳим роль
ўйнаганини таъкидлар эдилар.

Эрк ғоясига боғлиқ ҳолда Пушкин ижодида куйлан-
ган ватан, крепостной Россия эмас, балки пешқадам меҳ-
наткаш Россия эди. У, Ватанни Наполеон истилосидан
қутқазган кучнинг чор ва крепостнойчи жаноблар эмас,
балки рус халқининг ўзи бўлганини очиқ («Наполсон»
шеъри) баён қилган эди. У мамлакатдаги халқларнинг
дўст ва қардош бўлишлигини орзу қилар эди. Кўп мил-
латли Ватанимизнинг тили ҳар хил, дили бир бўлган
фарзандлари учун Пушкиннинг интернационалистик кай-
фиятлари азиздир.

Пушкин асарларида Ватан мавзуи бу ватанни ҳимоя
қилган халқнинг ботирлиги билан боғлиқдир. Кўп катта
асарларида ва лирикасида шоир рус тарихида ўтган қаҳ-
рамонларни (Петр, Пугачев, Разин ва бошқалар) акс эт-
тирган. У, халқнинг мардонавор хизматларини юксак жўш-
қинлик билан тасвир қилган. У Петербургга бағишлаб:

Яшна, эй Петрнинг шаҳри, бўл обод,
Россия сингарни тургин мустаҳкам,
Сендаги ирода, сендаги сабот —
Енгуси табиий офатларни ҳам. —

(«Мис чавандоз»).

дейди. Пушкин Ватаннинг яна ҳам қудратли бўлишини орзу қиларди. Пушкин поэзияси бизнинг ёшларимизни мардонавор, журъатли ва ғайратли қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Чунки мардлик кишиларимизнинг асосий сифатидир.

Чинакам ватанпарвар бўлган Пушкин ҳар қандай бе-ватан космополитлардан нафрат қилар эди. Пушкин жаҳон адабиётини ва маданий ютуқларни мукамал билар эди. Шу билан бирга, ўз Ватанини, ўз халқини жондан ҳам ортиқ севар, бу юртга хизмат қилишни ўзининг асосий бурчи деб ҳисоблар, ўз халқининг шаъни ва шонини ўлмас асарларида улуғлаб акс эттириш учун ҳаракат қилар эди. Пушкин ўз дўсти Чаадаевга: «Қасам ичаманки, бутун дунёни менга берсалар ҳам мен Ватанимни алмаштиришни, ёхуд унинг аждоду боболаримизнинг тарихидан бўлак бирон тарихга эга бўлишини мутлақо хоҳламайман», деб ёзган эди. Шоир ўз асарларида бу ғояни давом эттириб, «денгизнинг нари ёғига тақлид қилган маймун» деб баҳолаган Корсаков типидан («Буюк Петрининг ҳабашини» қиссасида), «Рус париждисини» деб лақаб қўйган граф Нулиндан (шу номдаги дostonнинг қаҳрамони) заҳарханда қилиб куларди.

Улуғ шоир крепостной-помещчик тартибидаги қўполлик, инсофсизлик ва зулми ўз асарларида фош қилиш билан бирга, буржуа капиталистик жамиятидаги сохта «демократия»нинг моҳиятини, капиталистлар эксплуатациясининг ваҳшатини ўткир шеърини сатрларда лаънатлаган эди. Англиядаги фабрика ишчиларининг аҳволи ҳақида гапириб: «Нақадар ваҳшиёна қийноқлар, нақадар аёвсиз зулм! Бир томонда — мудҳиш ваҳшийлик, иккинчи томонда — даҳшатли қашшоқлик!» дейди. («Москвадан Петербургда саёҳат» мақоласидан.)

Ватанимиз душманларига қарши курашда Пушкиннинг

юқоридаги сатирик парчалар тарзида ёзган асарларидаги фикрлар бизнинг давримизга ҳамоҳангдир.

Улуғ Пушкин ўзининг ўлмас таронаси билан ҳамон тирик, сеvimли ва азиз шоиримиздир.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1949 йил, 5 июнь.

РУС ХАЛҚИНИНГ БУЮК ИНҚИЛОБИЙ ДЕМОКРАТ ШОИРИ

(Н. А. Некрасовнинг туғилишига 125 йил тўлиши
муносабати билан)

I

Сочинг идрок донларини эзгу, абадий,
Сочинг! Шунда астойдил раҳмат айтади
Сизга рус халқи!

Шу ажойиб мисраларни XIX асрнинг энг буюк шоирларидан бири, ажойиб демократ ва инқилобчи, жамоат арбоби ва олижаноб инсон Николай Алексеевич Некрасов ўлимидан сал илгари буюк бир ҳарорат ва пайғамбарона каромат билан халқпарвар шоирларга қаратиб ёзган эди.

Рус адабиёти ғоят улуғ, инсоний, бой ва сербарака бир адабиёт бўлиб, ўзининг мазмун ва мундарижаси билан чинакам халқ ва юрт адабиётидир. Бу адабиёт дунёга нечача порлоқ юлдузларни, ҳаётбахш офтобларни бағишлаган адабиёт. Бу ҳақиқат рус поэтик осмонининг қанчалик порлоқ ва равшан бўлганига қатъий далилдир. Бу адабиёт дунёга Пушкин, Толстой, Гоголь, Лермонтов, Тургенев, Достоевский, Салтиков-Шчедрин, Островский, Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Герцен, Горький, Чехов, Маяковскийларни берди. Бу адабиёт туғилишига ҳозир 125 йил тўлган ўлмас Некрасовни ҳам ярата олган қуд-

ратли хазинадир. Бу санъаткор ва адиблардан ҳар қайсиси дунёдаги катта адиблардан ҳар бирига ҳусн бўлиб тушадиган ажойиб устозлардир.

Рус халқининг тарихий-маданий меросида Некрасов энг олижаноб ўринлардан биттасини эгаллаб олган. Шунинг учун ҳам унинг:

Сочиг идрок донларини эзгу, абадий,
Сочинг! Шунда астойдил раҳмат айтади

Сизга Рус халқи!

деб маърифатпарвар шоирларга қараб айтган сўзлари тўла маъноси билан Некрасовнинг ўзига оид бўлиб, унинг ижодий мероси учун яхши характеристикадир. Дарвоқе, шу кунда Советлар Иттифоқининг турли тилларида сўзловчи барча совет халқлари ўзларининг буюк шоирига дейдики: «Императорлар Россиясининг қоронғи ва ғамгин кечасида виждон овозини кўтарганинг учун, идрок ва донишнинг машъалини ёққанинг учун сенга астойдил раҳмат!»

Некрасовнинг 125 йиллигини нишонлаб ўтганимизда, биз бир асрдан ҳам кам бир муҳлат ичида ватанимизнинг нақадар улуғ тарихий манзиллардан ўтиб келганини ва шу билан социализм мамлакатининг бундан буён нақадар порлоқ истиқболларга эга бўлганини буюк ифтихор ва ғурур билан кўриб англаймиз.

«Эски рус демократи» (Ленин таъбири билан айтганда) Некрасовнинг ҳаёти бутун СССР халқларига маълум. Бошланғич ва ўрта мактаб курсларидан бошлаб биз бу халқ шоирининг шеърларини ўқиб илҳомланиб, парвариш топиб келдик. Унинг хотираси ҳаммага яқин ва азиздир.

Бу буюк шоирнинг ҳаёт йўли қисқача шундай:

1821 йил. 4 декабрь. Шоирнинг туғилиши. Оғир ва ташвишли болалик йиллари. У туғилган крепостной помещ-

чик оиласи Россияда у давринг ўрта дворянлари учун характерли бир оила эди. Унинг отаси инсофсиз, қўпол, айшу ишратга берилган, деҳқонларни одам қаторига қўшмаган дворяннинг яққол бир типи эди. Ёш бола атрофда эзилган, хўрланган, нодон ва жоҳил деҳқонларнигина кўрар эди. Унинг олижаноб ва нозик табиатли онаси ўз эридан ҳам, бу жиҳатдан ҳам безган, чарчаган, хастаҳол бир хотин эди.

Некрасовни Ярослав шаҳридаги гимназияга берадилар. Лекин у ёмон ўқийди. Гимназиянинг таълим усуллари ва дворян болаларининг хулқи ахлоқлари унинг шоиртабиат мижозига тўғри келмайди. У гимназиядан кетишга мажбур бўлади. Шунда ёш Коля зўр иштиёқ билан мутолаага берилади. Шу чоқларда у Пушкиннинг машҳур «Эркинлик» деган қасидаси билан танишиб, бутун умр бўйи ундаги граждан лирикасининг таъсирига мафтуи бўлиб қолади. Шоир кейинча у даврни эслаб ёзар эди:

Биласизми, мен нимани ўқир эдим ёшликда:

Пушкиннинг бир шеъри бордур: «Эркинлик» деган қасида!

Бундан кейин ўсмир бола ўзи ёзиш ҳавасига берилади. Кўп ўтмай лирик шеърлардан иборат қалин бир дафтар пайдо бўлади. У ҳатто катта бир романни ҳам ёзиб битиради.

1838 йил. Петербургга жўнаш. Очлик. Қийинчилик, университет. Пойтахтда у «Хаёллар ва садолар» деган биринчи шеърлар тўпламини бостиради.

У бу даврда кўпинча юмористик — кулгили шеърлар ёзиб, турли журнал ва газеталарда бостиради. У ажойиб ишчанлик ва меҳнатсеварлик қобилиятини намоён қилди. Фақат 1840—1841 йилларнинг ичидагина Некрасов ёзган ҳикоялар, қиссалар, эртақлар, водевиллар, мақолалар, шеърлар, тақризлар шу қадар кўп эдики, бошқа бир ёзув-

чига бир умрга етар эди. Лекин шунча меҳнат ва ғайратга қарамадан у ярим галой бўлиб юриб, адабиётда мардикор вазиятида яшар эди. Чунки унинг босилган асарлари учун тўланган ҳақ уни қаноатланарли яшашига ҳам кифоя қилмас эди. У бир нав ва қандай бўлмасин кун кўриш учун ҳар хил муҳаррирларнинг топшириғи билан қизиқ, ғалати олди-қочди фельетонлар ёзишга мажбур бўлади.

1843 йил. Некрасов нашриёт ишларига қизиқиб, ўзи ҳам нашриётчи сифатида катта қобилият кўрсатади. У талантли муҳаррир, ташкилотчи, мақоланавис сифатида танила бошлайди. Шу орқали унинг моддий аҳволи анча яхшиланиб боради.

Лекин бу аҳвол уни қаноатлантирмайди. У ўз ижодида бутун, чуқур, аниқ бир идеалнинг йўқлигини кўриб азобланади. Бу чоғда унинг буюк революцион демократ ёзувчи, танқидчи Белинский билан танишуви Некрасовга жуда катта ижобий таъсир бағишлайди. Бундан кейин унинг ижодида эзилганларнинг тақдири, йўқсилларнинг қисмат ва nasibаси, норозиларнинг шикоят асосий мавзу ва куйларга айланади.

1845 йил. Некрасовнинг машҳур «Йўлда» деган шеъри босилиб, афкор омма томонидан зўр эътибор билан қарши олинади. Белинский ва Герцен рус шеъриягининг бу янги юлдузини қизғин олқишлайди. «Ватан» шеърида Некрасов халқни хўрлаб, ёзувчиларга қарши оташин норозилик нидосини кўтарди.

1846 йил. Некрасов бир вақтда Пушкин томонидан таъсис этилган «Современник» журналининг раҳбарлигини ўз устига олади. Бу ғоят мушкул иш эди. Чунки, доимо ва ҳар бир асар учун чор цензураси билан жанжаллашиб, низолашиб юришга тўғри келади. Лекин Некрасовнинг маҳорат, ғайрат ва ўжарлиги туфайли бу журнал ўша даврдаги Россиянинг пешқадам инқилобий-демократ куч-

лари учун марказ бўлиб қолди. У бу журналга кўпгина янги ва ёш кучларни жалб қилдики, булардан бир қанчаси кейинча Россиянинг буюк адиб ва шоирлари сифатида танилганлар. Журналга тортилган ёшлар қаторига эндигина адабий ижодга бошлаган Достоевский, Гончаров, Лев Толстой, Чернишевский ва Добролюбов ҳам бор эди. Некрасовнинг адабиёт соҳасида бошқа хизматлари бўлмаганда ҳам, юқорида номлари зикр этилган мазкур ёзувчиларни адабиёт соҳасига тортиб тарбиялашининг ўзи рус маданияти тарихида катта бир ҳимматдир.

Некрасов «Современник» журналини йигирма йил давомида таҳрир ва нашр этиб турди.

1853 йил. Некрасов оғир касал бўлиб қолади. Докторлар унга Италияга боришни тавсия қиладилар. Шоир у ерда ҳам ижодий ишнини бир лаҳза тўхтатмайди. Италиядан ёзиб юборган «Бахтсизлар» достони Россияда катта шуҳрат топади. Некрасов Россияга қайтади. Унинг таҳрири остидаги «Современник» журналида қатнашиб турган ёзувчилар ўртасида икки гуруҳ пайдо бўлиб қолади. Бир томондан Дружинин, Григорович, Тургенев, Фетлардан иборат дворян либерал ёзувчилар; иккинчи томондан эса Чернишевский бошлиқ инқилобий-демократ ёзувчилар... Некрасов,— гарчи бу унга руҳан оғир бўлса ҳам,—илгариги дўстлари бўлмиш Тургенев ва Фетлардан ажралади ва Чернишевскийни ҳеч сўзсиз қувватлайди.

1866 йил. «Жамоатга зарарли таъсир қилаётгани учун» ҳукумат «Современник» журналини ёпади. Некрасов бу журнални ҳалокатдан қутқариш учун жуда қалтис бир ишга уриниб кўрди. У ҳам бўлса Польша исёнини бостиришда ёмон ном чиқарган Муравёвни мақтаб қасида ёзиши бўлган. Шуларнинг бу ҳаракати унинг ёш мухлисларини анча хафа ва маъюс қилди. Некрасов бу қасидани ёзишда гарчи яхши ниятни (журнални бекилишдан қутқаришни) кўзда тутган бўлса ҳам бу ҳаракатнинг демократ шоир

шаънига лойиқ эмаслигини кейинча сезиб шундай ҳасрат қилар эди:

Мен дунёда ёлғиз қолганим
Бемадақдор, ўксиз бўлганим,
Еронлардан ажраганимга,
Душманларга дуч келганимга,
Халққа шерик қонларим учун
Эй юрт, кечир! Узримни тушун!

Дарвоқе, у даврнинг оғир, инсофсиз ва қўпол шароитида Некрасов ҳар замонда бир ёлғизлик, гамгинлик, надомат кайфиятларига берилиб кетар эди. У ўзи ҳам буни сезиб, кейинчалик буни қоралар ва ўз-ўзидан аччиқ койир эди:

Мен ўзимдан шу учун жирканаманки,
Умрим ўтди дунёда ўксиз, бесевги;
Гарчи қалбда ғазаблар қайнаб ётади,
Пичоқни олай десам қўлим қогади.

Шоирдаги бундай иккиланишларни биз, совет кишилари қоралашимиз эмас, англаб, тушунишимиз керак. Чунки бундай айрим айнишлар, шундай иккиланишларнинг ижоди учун асосий характерга эга эмас эдилар. Некрасовни характерлаб Ленин бундай дейди:

«Некрасов, шахсан заиф бўлгани учун, Чернишевский билан либераллар ўртасида иккиланиб турар эди. Лекин унинг барча меҳру муҳаббати Чернишевский томонида эди» (Ленин асарлари, III нашри, XVI ж. 132-бет).

Некрасовнинг ҳаёт ва ижодини умр бўйи яхлит олганимизда у том маъноси билан курашчан граждани шоир эди.

«Современник» журнали бекилгандан кейин у кўп вақт умидсизланмай «Отечественные записки» (Ватан мактублари) журнални ижарага олиб, машҳур рус сатирик ёзувчиси Салтиков-Шчедринни бу журналга тортади. Узлуксиз кураш, оғир ички ва маънавий кайфиятлар ижодий ва муҳаррирлик ишлари, подшо цензураси билан ҳаддан ташқари қийин ва мушкул кураш бориб-бориб охири Некрасовнинг сиҳатини хароб қилди.

1876 йил. Оғир ва узоқ касаллик. Табиблар, унинг тузалишига умид йўқ, дейдилар. У ўзи ҳам буни сезади. Лекин ўлим тўшагида ҳам шоир ўзининг «Сўнгги тароналари»ни яратади. Россиядаги барча пешқадам ва тараққийпарвар кишилар ўзларининг севиқли ва азиз шоири ўлим билан чангаллашаётганини эшитиб чуқур қайғу ва аламга чўккан эдилар. Мамлакатнинг ҳар томонидан юзлаб ва минглаб киши ҳар куни телеграмма юбориб, унинг аҳволини сўраб турар эди. Сургунга кетган Чернишевский Узоқ Сибирдан дўсти Пипинга шундай ёзар эди: «Ўнга (Некрасовга) айтки, мен уни бир инсон сифатида қизгин севаман, унинг менга бўлган илтифоти учун ундан миннатдорман, унга айтки, уни қучоқлаб ўпиб шу қаноатда қоламанки, унинг шуҳрати абадий ўлмас бўлиб қолади ва рус шоирларининг энг гениал ва олижаноб вакили бўлган Некрасовга Россиянинг муҳаббати мангуликдир. Мен унинг шу ҳолатига йиғлаб нола тортаман, у дарвоқе юксак виждон эгаси ва улуг ақл соҳиби эди. Шоир сифатида ҳам у албатта барча рус шоирларидан баланд туради». Чернишевскийнинг бу хатини ўлаётган Некрасовга айтиб берганларида у секин ва зўрға эшитиб бўладиган бир товуш билан: «Николай Гавриловичга айтингки, мен ундан кўп миннатдорман... Мен энди овундим... Ҳар кимдан кўра унинг сўзлари мен учун қимматроқдир».

1878 йил 8 январь. Некрасов вафот қилди.

Рус классик адабиёти тарихида Некрасов энг зўр инкилобий-демократ шоир ҳисобланиб келар эди. Утган асрнинг 40-йилларидаёқ Некрасов ижодиётида йўқсиллар, эзилган ва қоқилганлар, шаҳарнинг паст табақасидан чиққан меҳнат аҳли марказий ўрин ола бошлайди. Шу билан бир қаторда у ўз сатирик-ҳажвий ойнасида ўзбошимча ва қайсар амалдорлар, умуман қилиб олганда, чор системасининг вакилларини масхаралаб, фош қилиб тасвирлайди. Некрасовнинг фазилати шундаки, у подшолик тузумининг «мева ва чечакларини» эмас, балки бу крепостнойлик давлатининг асос ва негизларини фош қилиб шеърлар ёзди. Кўпчилик дворян шоирларга ўхшаб у дворянлар рўзгорининг вайрон бўлаётганини йиғлаб эмас, балки севишиб тасвирлайди. Чунки помещчик-дворянларнинг мулк ва кошоналари Некрасов назарида «Чиркин фисқу фасод ва майда истибдод» («Ватан» шеъридан) уяси эди.

1853 йилда эзилган шеърларида, айниқса «Граф Гаранскийнинг саёҳатномасидан парчалар»да Некрасов етилган инкилобий шоирдай майдонга чиқади. У бу даврда эзилган деҳқонларни қувватлайди ва уларнинг кўтарган қўзғолонларини рағбат билан тасвирлайди. Шоирнинг бу кайфиятлари «Бунт» (қўзғолон) шеърда аниқ ифодаланган. 50-йилларда Россияда юз берган деҳқон қўзғолонлари шоирнинг диққатини тобора ўзига кўпроқ жалб қила бошлайди. Бу билан боғлиқ бўлиб қишлоқ, мазлум деҳқонлар, умуман деҳқонлар табақасининг тақдири ва демакки, бутун Россиянинг иқболи Некрасов ижодида асосий ўринни эгаллаб олади.

60-йиллар. Некрасов шухратининг бутун Россия бўйлаб авжга чиққан йиллари эди. Добролюбов бу ҳақда шундай дейди: «Некрасов рус ёзувчилари ичида энг кўп севилган шоир бўлиб, поэзиямизда яхшилик асосларининг

намояндасидир, у ҳозир ҳаёт ва қувватга эга бўлган ягона талантдир».

Буюк Чернишевскийнинг баракали таъсири остида Некрасов адабиётга ижтимоий хизмат қилувчи ва реалистик мазмунга эга бўлган сиёсий бир қуролдай қараб рус ҳаётининг кенг лавҳаларини яратди. «Шоир ва гражданин», «Қабулхона эшиги олдидаги мулоҳазалар», «Ерёмушка қўшиги», «Бир соатлик баҳодир», «Тургеневга», «Дехқон болалари» ва бошқа шеърлар шу руҳда ёзилган. Некрасовнинг бу шеърлари асосида халқни озод қилиш ғояси ётади. У олтинчи йиллардаги адабий курашнинг марказида турар эди. Шоир ўзи яшаган шароитда пешқадам ёзувчилар елкасига юкланган тарихий ва ижтимоий вазифанинг улуғлигини жуда яхши идрок этар эди:

Сен ватаннинг шаъни учун ўт-оловга бор,
Маслагиндан ва севгиндан қайтмагин сира.
Керак бўлса ҳақ йўлида бўлгин хокисор,
Улсанг, сенинг ҳалокатинг бўлмас беҳуда.

Некрасовнинг бу шеърини шоири инқилобий рус интеллигенциясининг кўп насллари учун виждон ва ҳаракат йўлланмаси бўлиб қолди. Чернишевский, Белинский, Добролюбов сингари буюк демократлар ўз мақола ва фалсафий асарлари билан нимага хизмат қилган бўлсалар, Некрасов ҳам ўз шоирона нидоси билан аynи ўша мақсадга — халқни озод қилиш ғоясига хизмат қилди. Некрасов ўзи ҳам, ҳаёт ва кураш йўлида, бу ажойиб замондошлари билан бир лагерда туриб улар ғояси билан илҳомланганини кўп шеърларида изҳор қилади. Шунинг учун ҳам шоирнинг бир қанча шеърларида мазкур улуғ демократларнинг образлари қайта-қайта эслатилиб, ишлатилиб турилди. Бу жиҳатдан унинг Добролюбовга бағишлаб ёзган «Добролюбов хотираси» деган шеъри машҳур мунаққид

хотирасига ёзилган шеърлар ўртасида гениал бир намуна-
дир:

Йиллар ўтиб кетди, эҳтирос сўнди,
Бошимиз устида парвоз этасан...
Йиғла, эй рус юрти, аммо севинки,
Сийнангда тириклик бино бўлгандан —
Туғмабсан сен асло шундай ўғилни,
Кўрмабсан бундай бир оғир ўлимни.
Рухий гўзалликнинг тимсоли эди,
Эзгулик, садоқат мисоли эди.

(М. Бобоев тарж.)

Россиянинг иқболи ва тақдири, ватаннинг ўтмиши ва
фожиалари Некрасовни бутун умр бўйи банд қилиб кел-
ган ягона бир мавзу эди. У, Россияни қудратли, эркин ва
пешқадам бир мамлакатдай кўришни зўр иштиёқ билан
орзу қилар эди. Унинг барча катта асарларида шундай
бир ватанга хизмат муддаоси кўринади. Шу жумладан,
машҳур декабристларнинг хотинлари ҳақида ёзган «Рус
аёллари» деган достони астойдил халққа ва Россиянинг
тараққиётига хизмат қилиш идеясини ўзида ташийдди.
Некрасов ўз ватанидаги ҳақсизлик, жабр ва истибдодни
кўриб ғамгин бўлиш билан кифояланмасдан ўч ва қасосга,
курашга, инқилобий ҳаракатга ҳам ундар эди. Некрасов
поэзиясининг бадий манбалари ва илҳомбахш куйлари
ватанга севги, халққа, ўзи туғилган ер ва юртга, бу юрт-
нинг манзараларига бўлган чуқур муҳаббатдан келиб чи-
қади:

Севгини ўрганмас бир юрак, токи —
Нафрат қилмоққа ҳам одатланмаса!

Бу байтда курашнинг фалсафаси ва маъноси ажойиб ҳикмат билан таърифланган. Шоир, агар ҳақиқатан севсанг, бу севгинга тўсиқ бўлган ярамас ва қора кучларни йўқот!— демоқчи бўлади.

Ғафат Некрасов давридаги инқилобий-демократ ва илгор кишиларгина эмас, балки пролетар инқилобчилари — большевиклар ҳам Некрасов поэзиясидан илҳом олиб келдилар. Некрасовнинг ўлганига 35 йил тўлиши муносабати билан 1912 йилда «Правда» газетаси (25 октябрь сонида) шундай ёзган эди:

«Ҳар кимки, дурустроқ бир истиқбол умидида ишлар ва курашар экан, иш кунининг охирида қанча чарчамасин, унинг руҳига роҳат ва фикрнинг порлоқ байрами керак бўлиб қолади, унга дўстона хайрихоҳлик қилаётган бир ёрдамчи керак... Мана, шундай киши бу ҳолатида Некрасовни ўзига чақириб олсин...»

Россиянинг меҳнаткаш халқи ва умуман илгариги Россияда яшаган рус бўлмаган халқлар Некрасовни чуқур муҳаббат билан севиб, ҳаётнинг оғир ва мураккаб йўлида уни ёрдам ва маслаҳатга чақирар эди.

Некрасов меросининг буюк аҳамияти биринчидан, унинг асарларидаги маърифий ва тарихий қиммат билан ўлчанади. «Россияда ким яхши яшайди» каби Некрасовнинг шоҳ асари деб саналган дoston халқ ҳаётининг жонли қомусидир. «Темир йўл», «Замондошлар» каби асарлардан Россияда капитализмнинг тараққий қилиб, меҳнаткашлар оммаси бундан қанчалик озор тортганини ўқиймиз. «Мазай бобо», «Яқин ўтмишлар», «Рус аёллари»да шоир халқни қутқариш йўлида майдонга кирган шонли қаҳрамонларни куйлайди.

Некрасов поэзиясининг тарихий-адабий аҳамияти унинг халқ тилига, турмушига ва характериға яқин янги шеър яратишдан иборат. Ўтган асрнинг 20-йилларида мода бўлиб кетган романтик дostonлар ўрниға Некрасов

бутунлай реалистик моҳиятга эга бўлган янги типда поэмалар яратди. Бу поэмалар китобхонни ғайрат ва ҳаракатга ундаб, маълум бир гоя учун курашга чақиради.

Искрасов поэзиясининг учинчи аҳамияти унинг тарбиявий ва бадий хизматидадир. Бизнинг замондошлар учун ҳам садоқат, ватанпарварлик, халққа хизмат, тўғрилик, меҳнатсеварлик, олға қараб интилиш, бардамлик каби хислатларни парвариш қилишда Некрасов шеърининг роли каттадир. Некрасовнинг бир мақоласидан олинган тубандаги сўзлар совет китобхони учун ҳам актуал эмасми:

«...Яхшилик ва ҳаққониятга қараб интилишдан, ватанга муҳаббатдан, унинг ободончилиги, шуҳрати ва маърифатига муҳаббатдан иборат бўлган ҳар қайси иш эртаги кунда унутилмайди. Бугунги кун кечагидан яхши, эртанги кун бугунгидан яна ҳам яхшироқ бўлади. Шундай қилиб, замон ўз ишини қилмоқда. Бардамлик билан йўлга чиқайлик!»

«Бардамлик билан йўлга чиқайлик!»— Некрасовга хос бўлган ҳаракатчанлик, олға қараб интилиш характери, унинг келажакка бардам қараши, унинг оптимизми бу қисқа бир шиорда яққол изҳор этилган.

Бизнинг доҳиймиз Ленин Некрасовни севар ва унинг поэзиясини юксак баҳолар эди. Социализм учун курашда, қудратли ва пешқадам социализм мамлакатини яратиш учун курашда Ленин Некрасов образларидан сиёсий қуролдай фойдаланди. 1918 йил март ойида Владимир Ильич Ленин ёзган эди: «Қандай бўлмасин Россияни фақирлик ва ожизликдан чиқариб, уни том маъноси билан қудратли ва сербарақа қилиш керак» (Ленин асарлари, XXII жилд. 376-бет). Бу мулоҳазадаги «фақир», «ожиз», «қудратли», «сербарақа» каби сифатлашлар Некрасовнинг машҳур «Россия» деган қўшиғидан олингандир.

29 йил мобайнида Советлар Иттифоқи дунёнинг қудратли ва сербарақа мамлакатига айланди. Ватанимиз, бир

вақтлар буюк халқ шоири Некрасов орзу қилгандай бой ва кучли бир диёр бўлиб қолди.

III

Некрасовнинг буюк традицияларининг энг яхши совет шоирлари ўз ижодларида давом эттириб келдилар. Турли шоирлар турлича қилиб, ўз ижодларининг хосиятига яраша Некрасовдан таълим олдилар. Лекин Некрасов таъсирида ўсган шоирларнинг барчаси учун чуқур гоёвийлик, халқпарварлик, гражданлик, сиёсий ўткирлик, халқ тилига яқинлашув каби хислатлар умумий ва муштарак сифат бўлиб қолди. Совет шоирлари ўртасида Некрасовни изчиллик билан янги шароитда ўз ижодий ишларида давом эттирган шоир Маяковский бўлди. У маълум даражада Некрасовнинг совет давридаги энг йирик вориси десак хато қилмаймиз. Маяковский Пушкинга атаб ёзган «Тўёна» шеърида илгариги ўтган шоирларга ва ўз замондошларига қисқа характеристикалар бериб туриб, Некрасов ҳақида шундай дейди:

Некрасов-чи?

Алёша ўғли Коля-чи?

У қимор ўйнашда ҳам

Шеърда ҳам зўр.

Сиз уни билармисиз?

У дуруст йиғит.

У бизга шерик бўлув,

Турсин

Баҳузув.

Некрасов услубининг элементларини биз Демьян Бедныйда, Лебедев-Кумач кўшиқларида, Сурковда, Исаковс-

кийда, Твардовскийда ва бошқа бир қанча совет шоирларининг ижодида кўрамиз.

Ўзбекистон шоирларидан Ғафур Ғулом ижодида Некрасов услубига ўхшаган маълум муштарак хислатларни топиш мумкин. Бу ерда гап Некрасовнинг Ғафур Ғуломга бевосита таъсири устида эмас, балки ўхшашлик моментлари ҳақида боради. Эҳтимол бунга сабаб Некрасовдан таъсирланган Маяковскийнинг ўз навбатида Ғафурга таъсир қилиши бўлган.

Мантиқий қилиб олганимизда, Ғафур Ғуломнинг «Кўкан батрак» достони тарихий вазият нуқтаи назаридан Некрасовнинг «Россияда ким яхши яшайди» деган достонидаги ўткир саволга жавобдай туюлади. Шоиримиз эзилган, оч-ялангоч деҳқоннинг якка-ёлғизлик балосидан озод, баракали ва тўқ турмушга келишини «Кўкан батрак» достонида тасвирлаб беради.

Этироф қилиш керакки, Некрасов ўзбек тилига жуда жузвий миқдорда таржима қилинган. 30-йиллардан бошлаб мактаб дарсликларига ва ўқув китобларига Некрасовдан таржима қилиб киритилган айрим шеърлар сифат жиҳатидан жуда паст туради. Некрасовни таржима қилиб, ўзбек халқига кенг танитиш вазифаси ўзбек шоирларининг шарафли бурчидир. Фақат сўнгги кунлардагина Некрасов юбилейи муносабати билан Ўздавнашр томонидан босиб чиқарилган Некрасов шеърларидан қилинган таржима тўпламини олқишламоқ керак. Бу ерда Некрасовнинг қатор лирик шеърлари ёш шоирлар томонидан биринчи марта таржима қилинган. Бу таржималарнинг сифати баробар бўлмай, кўпинча, Некрасов услубини ўзбекчада бера билиш соҳасидаги изланишлардан иборат. Умуман, бизлар Некрасов таржимасида ҳалигача унинг ўз овозини, ўз услуб ва хосиятини эгаллаб, унга мувофиқ ўзбекча бадалини топа олганимиз йўқ. Албатта, бу иш узундан-узоқ текшириш талаб қилади. Шубҳасизки, Некрасовнинг

ўзига хос шеърый организмни бошқача методлар билан таржима қилиш керак. Масалан, Пушкин ва Лермонтов таржималарида татбиқ қилинган тил ҳам вазн принципларини Некрасов асарларининг таржимасига айнан татбиқ қилиш тўғри эмас.

Некрасовни ўзбек халқи орасида оммалаштириш шоирлар ва адабиётшуносларимизнинг шарафли ишидир.

Некрасов ижодиёти ўзининг маъно ва мундарижаси эътибори билан, ўзининг халқчиллиги ва соддалиги билан ўзбек халқининг дилига ҳам яқин. Некрасовдаги халқпарварлик ва ҳақиқатгўйлик ўзбеклар учун ҳам тушунарли ва қариндош туйғулардир. Ўзбек адабиёти тарихида ўтган айрим шоирлар ижодиёти ҳам шундай ҳурриятпарварлик ва ростгўйлик билан сифатланади. (Масалан, Муқимий.)

Совет халқлари учун азиз хазина бўлиб сақланган адабий мерос қаторида Некрасовнинг улуғвор, олижаноб ва юксак поэзияси абадий ҳурмат билан сақланажак.

«Шарқ юлдузи» журнали, 1946 йил, 12-сон.

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ ОСТРОВСКИЙ

(1823—1886)

«...Сиздан кейин, биз руслар, ифтихор билан айта оламиз:— Бизнинг ўз рус миллий театримиз бор! Ростини айтганда, бу театрни аслида «Островский театри» деб аташ керак эди».

(И. Гончаровнинг *Островскийга ёзган мактубидан*).

I

Буюк рус халқининг бутун башарият олами учун илму фан, маданият, санъат-адабиёт соҳасида яратган хазиналари ҳаммага маълум ва машҳурдир. Бу факт, рус халқининг порлоқ даҳосига яққол далил ва ифтихор қилинишга лойиқ шарафли ҳақиқатдир. Бу факт, совет иттифоқида яшовчи барча қардош халқлар учун ҳам боиси ифтихордир. Совет халқлари ва шу жумладан, ўзбек халқи Русиянинг маданият осмонида порлаган юлдузларини ҳурматлайди ва уларнинг сўнмас нурларидан файзиёб бўлади.

Буюк рус ижодкорлари, айниқса XIX асрда инсониятнинг бадий ганжинасига кўп қимматбаҳо инжулар қўша олдилар. Рус адабиёти жаҳонда энг олижаноб, виждонли, ҳурриятпарвар, жасур, халқчил адабиёт сифатида танилди. Унинг ростгўй ва ҳақиқатгўй шоирларини, адибларини дунёнинг пешқадам ва аҳли виждон кишилари доимо қутлаб, ҳурматлаб келдилар.

Рус классик адабиётида, жамиятдаги ҳар қандай зулму жафога пастлик ва қабохатга, жаҳолат ва сотқинликка қарши кураш счиб, кишиларни ҳаётга, равшан ва тўғри ҳаётга, олижанобликка ва ҳақиқатпарварликка чақирган буюк ёзувчилар қаторида, буюк реалист драматург Александр Николаевич Островскийнинг ўрни ва хизмати бағоят шарофатли ва азиздир. Шунинг учун туғилганига шу йил 125 йил тўлиши муносабати билан шу ўлмас драматургни бутун советлар эли хотирлар экан, ўзбек халқи ҳам Островскийни эҳтиром ва миннатдорчилик билан эсга олади.

Островскийнинг ҳаёти ташқи воқеаларга унча бой эмас. У, 1823 йил, 12 апрелда Москва шаҳрида туғилди. Унинг отаси — сенат маҳкамасининг (ҳукумат судининг) маъмурларидан. Николай Федорович, илм ва адабиётнинг қадрига етган киши бўлиб, катта хусусий кутубхонага эга эди. Александр болалик чоғларидан мутолаага катта иштиёқ билан киришганини ўзининг таржимаи ҳолида хотирлаб: «Жуда кичиклик чоғларимдаёқ рус адабиёти билан ошна бўлдимда ва шунинг таъсирида, ўзимда ёзувчиликка майлик сездим», дейди. 1835 йилда Александр Николаевич 1 Москва гимназиясига кириб, 1840 йилда уни битиради. Гимназияда у ўртача ўқиб, кўпроқ вақтини бадий адабиётнинг мутолаасига бергани учун битирувчи 12 талабадан тўққизинчиси ҳисобланган.

Урта маълумотини тамом қилгач, ёш Островский, эҳтимол, отасининг касбини эгаллаш мақсадида, Москва дорилфунунининг адлия (юридик) факультетига киради. Бу даврда у адабиёт ва театрда яна ҳам кўпроқ қизиқиб, ўзидаги бадий завқни юксалтиради. 1843 йилда у ўз хоҳиши билан дорилфунундан кетиб Инсоф судига мирза (мунши) бўлади. Инсоф суди (советский суд) деб аталган маҳкама, асосан ота-оналар билан уларнинг болалари ўртасидаги молу мулк жанжалларини кўришга мутасадди эди. Икки йилдан кейин (1845) Островский бу идорани ташлаб Москва-

га тижорат (коммерция) судига котиб бўлиб ўтади. Суд бошлиқлари Островскийнинг «тажриба ва савиясини кўзда тутиб унга... тўрт сўм ойлик тайин қиладилар. Лекин бўлажак драматургни бу суд маҳкамаларида бўлак нарса қизиқтирар эди, у ҳам бўлса ўз вазифаси туфайли, ҳар хил шаҳар табақаларини, дворян, савдогар, буржуазия, мешчан, чиновник намояндаларининг хулқу атворларини, феодал, капиталист унсурларни ўз кўзи билан кўрар ва ҳаёт саҳнасида бой тажриба орттирар эди.

1851 йилда Островский бу хизматини ташлаб тамоман адабий-ижодий ишга ўтади. Зотан Александр Николаевич ўзининг суддаги хизматидан кетмасидан илгарийёқ, унинг бир неча кичик комедиялари матбуотда нашр этилган эди. Чунончи, 1847 йилда (январда) «Қурбсиз қарздор» комедиясидан саҳналар» босилади, кейинча, 1847—48—49 йилларда ўша комедиянинг қолган саҳналари ҳам «Шаҳар варақаси»да нашр этилади. 1847 йилни Островский ўз ҳаётида муҳим бир бурилиш даври деб ҳисоблар эди. Чунки биринчи асарларини (юқорида номи айтилган комедия ва «Оила манзараси» деган пьесасини) бир қанча мўътабар адабиётшуносларга ўқиб, уларнинг мақтовига сазовор бўлган эди. Айниқса, 1847 йил 14 декабрда адабиёт профессори Шевиревнинг уйда бўлган ўқишдан кейин Островский ўзининг адабий қобилиятига қаттиқ ишониб қолган эди. У ўзи, мазкур кунни кўзда тутиб дейдики: «Ўша кундан эътиборан мен ўзимни рус ёзувчиси деб ҳисоблай бошладим ва ҳеч қандай шак-шубҳасиз ўз истеъдодимга ишондим».

1856 йилда Островский бир гуруҳ адабиётчилар билан бирликда адабий-этнографик экспедицияда иштирок этиб, Волга дарёсининг бўйларига саёҳатга чиқади. Бу саёҳатдан фойдаланиб, у бориб кўрган жойларининг тарихий ўтмиши ҳақида, халқнинг урфи одатлари, жонли тили ва ҳоказо тўғрисида кўп муфассал материаллар тўплайдн. Авторниг

кейинги пьесаларидаги сюжет, тип, мақол, қочириқларни ишлашида бу материаллар катта ёрдам берди.

Бундан кейин Островский жуда ажойиб бир ғайрат ва меҳнат қилиб ўнларча пьесалар яратди ва Русия жамияти-нинг илғор доираларида энг буюк рус драматурги сифатида танилди. У умрининг кўп қисмини Москванинг Замоскворечье районида ўтказиб, муттасил ижод билан шуғулланди. Москванинг бу районида, ўша даврда майда савдогарлар, ҳунармандлар, мешчанлар, кичик амалдорлар истиқомат қилиб, драматург учун жуда мароқли бир типлар галерея-сини ташкил этар эдилар. Аммо у икки марта узоқроқ сафарга ҳам чиққан эди. 1862 йилда у икки шериги билан Европа саёҳатига чиқиб ўз хотирот дафтарыда ва дўстлари-га ёзган мактубларида ўз таассуротини муфассал баён қилгандир.

Островскийнинг иккинчи сафари ўз акаси М. Н. Островский билан бирга Кавказга бўлган саёҳатидир. Ёзувчи-нинг акаси ўша пайтларда давлат мулклари министри сифатида ўзига қарашли идораларни текшириш нияти билан Кавказга жўнаганида Александр Николаевични ҳам ўзи билан бирга олиб борган эди (1883). Тифлисида (Тбилисида) гуржи жамоатчилиги ва актёрлари машҳур драматург Островскийни қизгин кутиб олишлари уни шу қадар таъсирлантирган эдики, у Москвага қайтиб келгач, ўзининг бир хатида: «Тифлис аҳли мени шундай яхши кутиб олганидан илҳомланиб, халққа муносиб ва сазовор бўладиган янги бир пьеса ёздим», дейдики, бу пьеса унинг энг яхши асарларидан бири бўлган «Айбсиз айбдорлар» эди.

Островский мунтазам ижодий ишлари билан бир қаторда жамоат ишларига ҳам актив қатнашиб турар эди. Масалан, 1859 йилда у, Чернишевский, Некрасов, Тургенев ва бошқалар билан бирликда, «Муҳтож адабиётчиларга ва олимларга нафақа уюштириш» жамиятини тузди. 1865 йилда у Москвада «артистик уюшма»ни таъсис этди. Яна унинг

ташаббуси билан 1874 йилда Москвада «Рус драматик ёзувчилари ва опера композиторлари жамияти» ташкил этилди. 1860—80 йиллар мобайнида Островский рус театрини кўтариш, миллий репертуар яратиш масалаларига доир кўп ташаббуслар қилиб, катта ва муфассал лойиҳалар тузди. Умрининг сўнгги йилларида буюк драматург кенг омма учун Москвада чинакам миллий халқ театри яратиш соҳасида кўп ҳаракат қилди. Аммо бу ажойиб ташаббусни тегишли ташкилотлар қўлламагани учун адибнинг бу азиз тилаги беоқибат қолди. 1886 йилда (1 январда) уни Москва театрларининг репертуар қисмига мудир қилиб тайинладилар. Бироқ, муттасил ва зўр ижодий ишлар, узоқ йиллар ўз пьесаларини саҳнага қўйдириш учун цензура билан оғир олишувлар, машҳур драматург бўлишига қарамай, кўп вақтлар иқтисодий-моддий ташвиш ва етишмовчиликлар адибнинг сиҳатини бузди. 1886 йил 14 июнда Островский вафот қилди.

Островскийнинг драматик мероси жуда катта бўлиб, элликка яқин оригинал пьесалардан иборатдир. Бундан бошқа у Шекспирдан («Қайсар қизининг ром қилиниши»), Плавтдан («Эшаклар ҳақида комедия»), Теренцийдан («Қайнона»), Итало-Франкодан («Улуғ банкир»), Макиавелидан («Мандрагора»), Давадассидан («Баядерка»), яна Сервантесдан, Гольдонидан, Кастельвеккиодан, Гоццидан ва бошқалардан кўп таржималар қилганки, бу фактнинг ўзининг Европа драматургиясини мукамал билганини кўрсатади.

Островский ёзиб қолдирган асарларнинг ҳаммасига ҳатто қисқача аннотация беришнинг ўзи ҳам шу мақоланинг имкониятидан четга чиқади. У ўзининг ўлмас пьесаларида тўраларнинг, дворянларнинг, савдогарларнинг, косиб-ҳунармандларнинг, санъаткорларнинг, янги стилган капиталистик буржуазиянинг, мешчанларнинг, интеллигентларнинг яққол ва чуқур типик образларини классик бир му-

каммаллик ва реалистик бир ҳаққоният билан яратиб, рус адабиётида бағоят бой бир типлар кўргазмаси қолдириб кетди. У рус жамиятининг ички юзини очиб феодал-патриархал ҳаётнинг, савдогар-бой гуруҳларнинг зирканч хулқларини ўткир заҳарханда билан фош қилиб очиб ташлади. У Фонвизин («Недоросл»), Грибоедов («Ақллилик балоси») ва Гоголнинг («Ревизор») драматургик традицияларини давом эттириб, рус реалистик ва демократик драматургиясининг улуғвор ва ҳашаматли иморатини бунёд қилди.

Ёш Островский адабиётда танқидий реализм методининг вазифаларини аниқлаб ёзган мақоласида (1850) «фош қилувчи адабиёт»дан халқ қуруқ ваъзлар эмас, балки турмуш устидан, жонли ва нафис ифода этилган ҳукмни кутади, замонамиздаги қабоҳат ва камчиликларни тўлиқ образларга қўйиб беришни кутади, деб ёзганида, албатта ўзининг ёзувчилик идеалини баён қилгандир. У ҳақиқатан ўзининг ижодий ҳаётида доимо бу шиорга, «фош қилувчи адабиёт» шиорларига содиқ бўлиб қолдики, бу нарса шубҳасиз, рус адабиётида Гоголь мактабининг традицияларидан келиб чиқар эди. Гоголнинг традицияларини ижодий равишда эгаллаб олгач, Островский ўз замонасининг энг ўткир ҳаётий масалаларини, турмушнинг энг характерли воқеаларини ўзининг асосий адабий темаси қилиб олди. Маълумки, 50-йиллардан бошлаб Русияда янги капиталистик муносабатларнинг кучайиши билан синфий қарама-қаршиликлар ҳам ўткирлашади. Бу жараён бориб-бориб 1861 йилнинг деҳқон реформасида ифодаланади. Бу эса Русия тарихида бурилиш даври эди. «1861 йилнинг 19 феввали крепостнойчилик давридан ўсиб чиқаётган янги, буржуа Русиясининг бошланишига аломат эди» (Ленин асарлари, II нашр, XV жилд, 143-бет, «Деҳқон реформаси» сарлавҳали мақола). Шундай қилиб, тарих саҳнасига активроқ чиқа бошлаган рус буржуазияси ўзининг синфий хусусиятлари билан: пул-

парастлик, «Оқча тўплаш—жамғариш» идеали, пул ва олтинни илоҳийлаштириш хислатлари билан чиқади. Бу синф вакиллари назарида бутун мавжудот ва воқелик пул билан ўлчанади. Бу ерда инсоф, дўстлик, қариндошлик, севги, эҳтиром, хулласи калом, барча инсоний сифатлар барбод ва поймол бўлади. Островский буржуазия темасини шу нуқтаи назардан даҳшат билан фош ва масхара қилади («Банкрот» ёки «Биз-ку хешмиз — ҳисоблашамиз» пьесаси, 1850). Бу пьеса саҳнага қўйилганда Москва цензураси ва савдогарлар Островскийга қарши кампания бошлаб, уни туҳматчиликда айблашди. Чунки, уларнинг айтишича, жамиятдаги энг «ҳалол» ва «муътабар» жаноблар саҳнага ўғри ва муттаҳам бўлиб чиққан эдилар. Бу комедияни саҳнага қўйиш ман қилинди ва унинг нашр қилингани сиёсий хато деб топилди. Бу албатта тасодифий эмас эди. Чунки буюк рус революционер-демократи, машҳур танқидчи Добролюбов айтганидай «Биз-ку хешмиз — ҳисоблашамиз» комедиясининг моҳияти ижтимоий-сиёсий тузумни, ижтимоий шароитни танқид қилишдир. Добролюбов таъбири билан айтганда, Островский пьесалари «киши хулқига ва умуман инсонга ҳурматни томошабинларга талқин қилар эди.

1852—55 йилларда Островский қисқа бир муддатга славянофиллар таъсирига берилиб, жиддий иккиланишларга дучор бўлди. «Москвитянин» журнали атрофига тўпланган ёш славянофиллар, Русия капиталистик йўл билан ўсмай, ўзига хос босқичлар билан ва «славян халқларининг руҳий хислатлари»га мувофиқ қадимий патриархал тузумни доимо муҳофаза қилиб қолади, деган реакцион бир маслакка мойил эдилар. Бу даврда ёзилган пьесаларга славянофилликнинг муҳофизакорлик идеялари анча таъсир қилган. 52—55-йилларда ёзилган пьесалар («Ўзга отини минма», «Камбағаллик — айб эмас», «Хоҳишинг билан яшама»)даги образлар ювош тақдирга тан берган ожиз кишилардир. Аммо шу билан бирга бу даврда Островский тамомила

славянофил бўлиб кетди, дейиш бутунлай нотўғри бўлар эди. Чунки, ҳатто бу пьесаларнинг ўзида ҳам, Мария Андреевна, Дуня ва Любим Торцевлар ўзларини эзиб турган шароитдан норози эдилар, улар эски савдогар-патриархал муҳитини асло идеаллаштирмайдилар, балки у муҳитга бутун қарши чиқадилар. Лекин улар актив эмас. Добролюбов, шу комедияларда «Оддий инсонларнинг» фожиасини кўра билди ва ҳақиқатан ҳам оддий томошабинга бу комедиялар жуда яқин ва тушунарли эди. Улар Островскийни ўзларининг қадрдон драматурглари деб қабул қилдилар.

1855—56 йилларда Русияда сиёсий кураш активлашиб, либераллар билан революцион-демократлар ўртасидаги принципиал зиддиятлар чуқурлаша ва аён бўла бошлади. Островский ҳам славянофиллар қарашининг тарихий пучлигини англаб, «Москвитяни» тўғрагини ташлаб кетади. У, Некрасов билан танишиб, революцион-демократ ёзувчилари лагерига яқинлашади ва уларнинг журнали бўлмиш «Современник»да ўзининг қатор пьесаларини бостиради. «Овқатгача уйқу» (1857), «Мижозлари чиқишмади» (1858), «Дўстнинг икки янгисидан битта эскиси дуруст», (1860), «Кузьма Захарич — Сухорук» (1862), «Оғир айём» (1863), «Ҳазилкашлар» (1864) ва «Ҳоким» (1865) пьесалари бу даврнинг маҳсуллари дир.

Островскийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари революцион-демократия позицияларига яқинлашган сари унинг драматик ижодиётидаги танқидий реализм методи ҳам шунчалик кескинлаша ва чуқурлаша бошлайди. Бу даврда ёзилган биринчи асари «Узгалар базмида хуморлик» (1856) даёқ драматург славянофиллик кайфиятларини емириб, патриархал ҳаётнинг ваҳшат ва даҳшатларини, ёввойи савдогарлар муҳитидаги ўзбошимчалик, истибдод ва худбинликнинг манфур кўринишларини очиб ташлаш билан ҳалол меҳнат аҳлини ҳурмат қилишни талқин этади (муаллим

Иванов ва унинг қизи Лиза образлари). Илгариги, баъзи пьесаларда танти ва соддадил «купец»лар ўрнига энди бой савдогар Тит Титич, Брусков сингари қайсар ва комик образлар кўпроқ учрай бошлайди. Маълумки, ўз сиёсий душманларига қарши курашда Ленин бу образдан фойдаланган.

1857—59 йилларда Островский савдогарлар тематикаси билан чекланмасдан, чиновниклар (тўра ва маъмурлар) ҳамда дворянлар ҳаётига бағишлаб «Серкирим мансаб», «Мижозлари чиқишмади», «Асранди қиз» каби асарлар ёзадики, буларда автор ислоҳотдан илгариги Русиянинг ижтимоий қиёфасини беришга уринади. «Серкирим мансаб»да рус бюрократ доираларининг ички башараси фавқулодда бир маҳорат билан очиб ташланган. Пьесадаги порахўрлик мавзуи, Чернишевский кўрсатиб ўтгандай, эски Русиянинг бутун ижтимоий-ахлоқий анъаналари билан чамбарчас боғланган. Бу асардаги ижобий қаҳрамон зиёли Жадов яхши хаёллардан нарига ўтолмайди ва эски қабоҳатларни (шулар жумласидан порахўрликни) қонуний ва табиий бир нарса деб ҳисоблаганлар томонидан мағлуб этилади ва серкирим бирон амал сўрагани амакиси ҳузурига боради. Чунки бу хаёлпараст зиёли актив ижтимоий кучларга суянмайди. Ўзи аниқ ижтимоий программага эга бўлган чинакам инқилобчи эмас. Зотан Островский шундай образни ярата олмасди ҳам. Чунки у ўзи революцион демократ эмас эди. Дворян образларини яратар экан, Островский буларнинг текипхўрлигини тасвирлашда ҳеч қандай бадий ранглارни аямайди. «Асранди қиз» пьесасида бой, помешчик хотин Уланбекова шундай қайсар, ноинсоф, тошюрак дворянлар синфининг яққол намунасидир. «Бу пьесада, биринчи саҳнадан то охиригача, кўзимиз олдида ҳақиқий турмуш, бизнинг (пьесадаги шахслардан бирининг айтганидай) сариққина турмушимиз гавдаланади», деб ёзган эди буюк Добролюбов.

Таажжуб эмаски, бу пьеса «зарарли ниятлари» ва дворянлар устидан масхара қилгани» учун ҳукумат томонидан ман қилинган эди.

Островскийнинг шоҳ асари бўлиши «Момақалдироқ» драмаси (1860) ҳақиқатан ҳам бу ўлмас драматургдаги реализмнинг чўққисидир. Бу асарда Катеринанинг даҳшатли бир муҳит билан тўқнашуви ажойиб бир маҳорат билан тасвирлангандир. Автор бу ерда, зулмга асосланган жамият ҳақиқий инсоний туйғуларга хилофдир, деган жуда муҳим хулосага келади. «Момақалдироқ» Островскийнинг «энг ҳал қилувчи асаридир, қайсарлик ва сукут орасидаги ўзаро муносабатлар бу ерда энг фожиона натижаларгача бориб етказилган» (Добролюбов). Шубҳасизки, реалист драматург ўз замонасидаги қарама-қаршиликларни чуқур мушоҳада қилиб олганлиги учун Катеринанинг фожиаси чинакам ижтимоий фожиага айланиб кетгандир. Чунки бу гўзал қизнинг фожиона ҳалокати «қоронғилик салтанати»даги манҳус шароитнинг лобид ва муқаррар бир мевасидай таъбир қилингандир. Олижаноб Катерина икки юзламачилик ва алдоқчиликка чулғаниб кетган муҳитга бўйсунганини истамайди. Чунки у ҳурриятпарвар, соф ва тугал бир характердир. Шу хислатлар унга қаҳрамонлик қиёфасини бахш этади. Бу қиздаги диний ахлоқ нормалари ундаги бутунлик ва олижанобликка қусур етказмайди. Ўзининг машҳур «Қоронғилик салтанатида ёруғ нур» деган мақоласида Добролюбов «Момақалдироқ» пьесасига жуда юксак баҳо бериб, Катерина характерини «фақат Островскийнинг драматик фаолиятидагина эмас, балки бизнинг бутун адабиётимизда олға бир қадам», деб тавсиф этган эди.

Островскийнинг драматик ижодиётида тарихий мавзуларда ёзилган драмалар алоҳида ўрин тутди. Умуман, XIX аср давомида тарихий тематика рус адабиётида гоят катта ўрин олиб келди. Дворян ёзувчилар рус тарихида ўз синфининг улуғворлигини тасдиқ қиладиган воқеалар из-

ладилар. Айниқса XV—XVII асрларда Москва Русиясида юз берган ғалаён давр ёзувчиларининг диққат-эътиборини ўзига кўп жалб этди.

Островскийда ҳам ўша давр воқеаларига бағишлаб ёзилган бир серия пьесалар борки, буларни у «Волга бўйидаги кечалар» номи остида бирлаштирган.

Чунки бу мавзуда пьесалар ёзиш нияти Островскийда, юқорида айтганимиздай, бир гуруҳ адабиётчилар билан 1856 йилда Волгага саёҳат қилган маҳалларида туғилган эди. Бу сериянинг биринчи пьесаси бўлмиш «Кузьма Минин» 1862 йилда, «Сохта Дмитрий ва Василий Шуйский» билан «Тушино» 1867 йилда, «Василиса Мелентьева» 1868 йилда ёзилган.

Бу пьесалардаги асосий хусусият, дворян ёзувчиларининг бу темада ёзган асарларидан шу билан ажраладики, Островский ватан йўлида курашган асосий куч деб меҳнаткаш халқни олға суради. Шунинг учун ҳам оташин ватангарвар Кузьма Минин худбин ва сотқин боярларга (дворянларга) қарши қилиб қўйилган. Бу пьесадаги демократик қарашлар цензурага маъқул тушмагани учун уни саҳнага қўйишга ижозат берилмади. Бу серияга кирган бўлак пьесаларда ҳам авторнинг меҳнаткаш халққа бўлган самимий рағбат ва муҳаббати жуда яққол акс эттирилган. Островский назарида ватанпарварликнинг ҳақиқий негизи халқдир.

1860 йилларнинг охирида Островский тарихий мавзулардан яна замона тематикасига қайтди. Бундан кейин у, бирин-кетин, «Донишманднинг содда бўлгани яхши» (1868), «Қизғин юрак» (1869), «Аҳмоқ пуллар» (1870), «Ўрмон» (1871), «Бўрилар ва қўйлар» (1875), «Сўнгги қурбон» (1878), «Сепсиз қиз» (1879), «Талантлар ва ихлосмандлар» (1882), «Айбсиз айбдорлар» (1884) деган пьесаларни яратди. Бу асарлар Некрасов ва Салтиков-Шчедринларнинг «Ватан тазкиралари» журналида нашр

этилган. Бу факт тасодифий эмас. Чунки бу даврда Островский ўзининг илгариги гоъвий ва бадий принципларида маҳкам турган бўлиб, революцион-демократларга анча яқинлашган эди. Островский ўзининг адабиётдаги мавқе ва йўлини, Некрасовга яқин бўлганини унинг касал Некрасовга ёзган мактубидан кўра бўлади: «Сизнинг ўлишингиз мумкинми ахир? — ундай бўлса адабиётдаги йўлдошим ким бўлади? Ахир, фақат сиз билан мен икковимизгина чинакам халқ шоирларимиз, биз икковимизгина уни (халқни) биламиз, севамиз ва шаблон ғарбчилик ҳамда болаларча славянчиликка берилмасдан унинг эҳтиёжларини юракдан сезамиз», деб ёзган эди. Бу мактубдаги фикрнинг чуқурлигини қарангчи; ҳақиқий ватанпарвар бўлган Островский, ҳатто ўша замонда (ҳоким синфлар ва уларнинг интеллигенцияси Ғарбий Европага кўр-кўрона тақлид қилган пайтда) ғарбга муридчиликни ва қоқоқ славянчиликни рад этади.

Бу даврда Островский янги ва «маданий» буржуазияни тамоман очиб ташлаб, чиройли, лекин сохта гаплар остида эксплуатациянинг янги шаклини келтираётган капиталистларнинг ахлоқ ва инсонпарварликка тўғри келмайдиган мағизларини танқид қилади. Энди у пулнинг ҳукмронлигини, бойлик орзу-ҳавасларини аёвсиз равишда фош қилади. Пул салтанатига қарши авторнинг эътирози айниқса «Қизгин юрак», «Аҳмоқ пуллар», «Сепсиз қиз» ва «Сўнгги қурбон»да яққол ифодаланган. Пул ва давлат соҳибларининг «фалсафаси»ни, «Сўнгги қурбон» пьесасидаги судхўр Салай Салтанич бир иборада шундай характерли мулоҳазада баён қилади: «Пули бор — одам, пули йўқ — латта». «Қизгин юрак»даги Курospelов бўлса шундай дейди: «Пул топсанг — ана сенга шарофат ҳам тайёр! Капиталинг қанча кўп бўлса, шарофатинг ҳам шунчалик кўпроқ бўлур!»

«Сепсиз қиз»да биз худди шу молу пул ҳукмронлигининг киши ҳиссиётларини қандай қилиб бўғаётганини кў-

рамиз. Лариса муҳаббатни иқтисодий-моддий манфаатлардан юқори, азиз бир туйғу деб билади. Аммо муҳит ва шу жумладан, унинг ўз онаси қизни сотиладиган бир ашё деб ўйлайди. Ларисанинг фожиаси атроф муҳитдаги манфаат-парастлик, ғаддорлик билан соф орулар ўртасидаги зиддиятдан келиб чиқади. Авторнинг бу даврдаги пьесаларида буржуазиянинг йиртқич характерини очиб ташлаб, ҳақиқий инсонпарварлик қайғуси билан куйганини кўрсатади. У либералларни, реакционерларни, янги буржуазияни, унга мослашаётган дворянларни, қўрқоқ, принципсиз «ширинсухан» интеллигентларни инсоний фазилат ва мазийялардан маҳрум бўлган «инсоннамо» махлуқлар сифатида қоралайди. Унинг ҳамма таважжуҳи ва муҳаббати эзилган, ҳақоратланган «кичик одамлар» томонида, Островскийдаги гуманизм ва демократизмнинг туб маъзи ҳам шунда.

Қайси шаклда бўлмасин, зулм ва жафодан, эксплуатация ва ҳақоратлардан нафрат қилиш Островский ижодиётининг бош ва асосий хислатидир. Гарчи, юқорида кўриб ўтганимиздай, айрим даврларда драматургда баъзи бир иккиланишлар юз берса ҳам, бу ҳолат унинг ижодининг асосий йўлини ўзгартира олмас эди.

Мана, буюк рус драматургига хос бўлган юксак гуманизм ва халқпарварлик ўз даврининг чегараларидан ошиб чиқиб, биз учун, совет халқи учун ҳам азиз ва табаррук бир мерос, тарбиявий бир қурол бўлиб қолди.

Островскийни бир ёзувчи сифатида характерлайдиган ҳолатлар, халқни, халқ ҳаётини ва халқнинг тилини мукамал билиш, буюк драматургик маҳорат, улуғвор ва пешқадам гоёларни ижодга пойдевор қилиш — бу кунги совет адабиётининг арбоблари учун мукамал бир мактаб ролини ўйнайди.

Ўзбек халқи Буюк Октябрь социалистик революциясидан кейингина, ажойиб рус драматургининг дурдоналари билан танишувга муваффақ бўлди. «Момақалдироқ» ва

«Сепсиз қиз» каби пьесаларда ўзбек томошабини ўз халқининг бошидан ўтган аччиқ заҳматларини кўргандай бўлиб, бу кунги ҳур ҳаёт ва бахтиёр Ватан учун яна ҳам чуқурроқ муҳаббат билан хизмат қилишга онт ичади. Островскийнинг гўзал асарлари томошабин, китобхонда шу буюк виждонга ташаккур ва миннатдорчилик туғдиради.

Ана шунинг учун ҳам буюк рус драматургининг юбилейи, ўзбек совет миллий маданиятининг ҳам тўйидир.

«Шарқ юлдузи» журнали, 1948 йил. 4-сон.

БУЮК НОВЕЛЛИСТ

(Чеховнинг ўлимига 34 йил тўлиши муносабати билан)

Кичик ҳикоялар жанрининг мислсиз устаси бўлган Антон Павлович Чехов буюк рус адабиётида ўзига хос алоҳида бир ўрин тутди. Унинг ажойиб ижодиёти енгил юмрдан бошланган бўлса ҳам борган сайин турмушнинг аччиқ манзаралари, эксплуататорлар жамиятида киши тақдирининг фожиаси, рус чоризмининг қора реакция йиллари Чеховнинг ҳикояларига чуқур социал қайғу куйларини киргизди.

Антон Павлович Чехов кўз ёшлари орқали кулдириш ҳунарида ҳақиқатан мисли йўқ усталикка эришди. Ўз атрофидаги разолатларни ва мешчанлик ботқоғига ботиб қолган кишиларни капиталистик эксплуататорлар жамиятининг меваларидай англаган Чехов жуда улуғ гуманист эди. Бахтсизлар — эзилганларнинг тақдири, гуллаш имкониятидан маҳрум бўлган талантларнинг фожиаси Чеховнинг диққатини ўзига жалб этар эди («Уч опа-сингил», «6-палата» ҳикоялари). Айниқса ёшлар ва болаларнинг тақдири унда чуқур алам туйғуларини яратар эди («Ванка», «Чўл», «Уйқу истаги» ҳикоялари).

Чехов деҳқонлар ҳаётидан ёзган ҳикояларида («Мужиклар», «Чуқурда») меҳнаткаш деҳқонларнинг эзилганлигини, муштумзўрларнинг йиртқичликларини яққол очиб кўрсатди.

Чехов ўз умрининг сўнгги йилларида революция баҳо-

рининг келажани ўзининг санъаткорона туйғулари билан сеза бошлаган эди («Келинчак»).

Чехов ўзига хос услуб билан драмалар ҳам ёзгандир. Унинг драматик асарлари характерни очишдаги шозиклик, содда ҳам табиий диалоглари билан ажраладилар. Лекин ҳар ҳолда Чеховнинг адабиётдаги ўрни юқорида айтиб ўтганимиздек, биринчи навбатда, кичик ҳикоя бобидаги улуғ устозлиги билан белгиланади. Кичик ҳажмлиқ ҳикояда бир нечта штрих билан ажойиб умумлаштирмалар, унутилмас типлар ярата олган Чехов рус адабиётидаги реализм традицияларининг энг яхши давом эттирувчиларидан бири бўлиб, бадиий насрнинг услубини ва рус адабий тилини яна ҳам бойитишга катта хизмат қилди.

Улуғ ёзувчимиз М. Горький Чеховнинг шу хизматини юксак баҳолаб: «Чеховнинг услубидаги порлоқлик мислсиз даражада юксакдир, шунинг учун ҳам келгуси адабиёт тарихчиси рус тилининг тараққиёти ҳақида сўзлар экан, бу тилни Пушкин, Тургенев, Чехов яратди, деб айтажак», деб ёзган эди.

Чеховнинг ўлмас ҳикоялари эскиликка, ваҳшатга, чирик ахлоққа, хусусий мулкчиликнинг ифлос одатларига, капитализм туғдирган иллатларга қарши курашга чақиради.

Чеховнинг қолдириб кетган мероси, унинг ҳурмати, ҳозир биздаги новелла жанрини ўстириш бобидаги вазифаларимиз билан алоқадордир. Эътироф қилиш керакки, ўзбек адабиётида кичик ҳикоялар жанри энг орқада қолган жанрлардан биридир. Бу жиҳатдан Чеховни эгаллаш, уни чуқур ижодий ўрганиш новелла бобида ишлайдиган ёшларимиз учун энг шарафли вазифадир. Ёшларимизнинг ижод савиясини ва маданиятини кўтаришда Чехов зўр устоз бўла олура.

Даставвал Чеховнинг меҳнатга бўлган катта ҳурматини кўрсатиб ўтиш керак. А. Григорьевичнинг Чеховга берган қуйидаги тавсиясини Чехов ҳамма вақт ҳурмат билан так-

ролар эди. «Ўз талантига ҳурмат, шошилиб ишлашдан воз кечиш, ўйланиб ёзиладиган асар учун яроқли таассуротни аяб сақлаш». Узининг кўп маҳсулдор ўтган ижодий ҳаётида Чехов шу гапга доимо амал қилиб келди.

Вульгар буржуа ёзувчиларини сохта ахлоқчилар деб айблаган Чехов ҳикояларида қуруқ ахлоқчилик ваъзхонликка қарши чиқди.

Лекин энг яхши ёзилган бадний асарлар кишини тарбиялаётганлигини, жамиятга, китобхонларга ижобий таъсир қилаётганини Чехов мукамал аңлар эди. У бир хатда: «Энг яхши ёзувчилар муайян ғояга борадилар ва ўқувчини ҳам ўз орқаларидан эргаштириб олиб борадилар», деб ёзган эди.

Асарни мумкин қадар қисқа ёзиш, оз сўз билан кўп маъно бериш Чеховнинг ижодий шиори эди. У: «Тасвирни шундай майда, лекин қисқа деталлар билан бериш керакки, уни ўқиб бўлиб, кўзингни юмганингда кўз ўнгингда маълум лавҳа турсин», деб ўргатар эди.

Лекин Чехов яратилган лавҳаларнинг, деталларнинг мутлақо ҳаққоний бўлишини талаб қилар эди. Ёзувчилардан биттаси: «Ўрмонда каклик овладим» деб ёзган экан. Чехов унга: «Какликлар ўрмоннинг дарахтларида юрмайдилар. Улар очиқ жойда бўладилар» деб танбеҳ ёзиб юборган эди.

Ёзувчининг кенг маълумотга, табиий билимларга эга бўлишини талаб қилган Чехов ўзи доктор бўлиб, ёзган асарларида касаллар ва касалликлар ҳақидаги воқеаларни жуда тўғри илмий асосда тасвирлар эди.

Чеховнинг бу санъаткорлигини ёш ёзувчиларимизга танитиш керак. Чеховнинг: «узун мавзулар тўғрисида калта қилиб гапиришни биламан» деган шиори майда ҳикоялар ёзувчиларимиз учун ижод принципи бўлиши керак.

«Қизил Ўзбекистон»
газетаси, 1938 йил, 18 июнь.

ПРОГРЕССИВ КИШИЛИКНИНГ УЛУҒ ВИЖДОНИ

(М. Горькийнинг вафотига етти йил тўлиши муносабати билан)

Алексей Максимович Горький!.. Бу номда қанча ҳам меҳру шафқат, инсоний улуғворлик ва илму урфон йўлидаги фидокорона журъат жам бўлгандир!

Горький доҳий адиб ва қўрқмас, дадил ва жанговар эди.

Бугун Горькийнинг ўлимига етти йил тўлди. Агар фашизмнинг сотқин ва аблаҳ малайлари шу муборак инсонни заҳарламаганида эди, Алексей Максимович ҳозир 75 ёшда бўлар эди. Бу эса Горькийдек ҳаётчан ва серижод бир ёзувчи учун қарилик маррасидан жуда узоқ туради.

Горький ўз улуғ ватанининг содиқ ва фидокор фарзанди сифатида, ҳамиша маданият ва тараққиётнинг, эрк ва саодатнинг баланд овозли қўшиқчиси бўлиб келди. Одамзоднинг қадру қиммати истибод зулми остида поймол бўлиб турган қоронғи чоқларда у одамни севишга ва ҳурматлашга чақирди. Инсон сўзини бош ҳарф билан ёзишни таклиф қилди. У: «Инсон!.. Бу номнинг оҳанги қанчалар сервиқор, инсонни ҳурмат қилмоқ лозим!» деяр экан, меҳнат ва инсониятнинг чин фарзандларини ҳурмат қилишга чақирди.

1892 йилда, Тбилисида чиқиб турган «Кавказ» газетасида босилган «Макар Чудра» қиссасидан бошлаб, «Бўрон

қуши», «Лочин қуши қўшиғи», «Муҳташам», «Она» романи орқали, «Мешчанлар», «Тубанликда», «Егор Буличев» каби драмалар орқали, «Клим Самгин» сингари улкан романлар ҳамда юзлаб ҳикоя ва мақолалар орқали давом қилиб келган ўз адабий ижодиётида Горький олижаноб гуманизм принципларини, халқ ва Ватан севгисини куйлаб келди.

Инсоният, чин башарий ахлоқнинг юксак моҳияти адлинсофнинг сўнгги ғалабасига ишонч, халқдаги қобилият ва ҳимматга имон—ана шу сифатлар Горькийни ўз даврининг пешқадам ва гуманист адиби қилиб етиштирди.

Горький 10 йиллар мобайнида ўйлаб, курашиб келган инсофли жамият тузуми ва янги ҳокимият большевиклар партиясининг, Лениннинг раҳбарлиги остидагина барпо бўлди. Бу жамият — СССРдир. Бу Ватан Горькийнинг қисса ва шеърларида, роман ва драмаларида орзу қилинган бахтиёр диёр эди. Шунинг учун ҳам у ифтихор билан: «Биз шундай бир бахтиёр мамлакатда яшаймизки, бу ерда севишга ва ҳурмат қилишга сазовор кишилар бор», дер эди.

Лениннинг буюк дўсти бўлган Горький ўз Ватанининг шарафли, кишилик оламининг шу улуг доҳийси туфайли қозонилган бир фазилат деб билиб, замондош бўлгани билан фахрланар эди: «Биз Владимир Ильич Лениннинг даҳоси билан нурланган бир мамлакатда... яшаймиз», деган эди.

Ўз Ватанининг тақдир ва толеини, жаҳон маданиятининг истиқболини кўз юммай кузатиб турган Алексей Максимович Горький эрк ва маданиятнинг энг ашаддий душмани фашизм эканини алақачонлар айтиб, ҳуррият-парвар кишилиқни огоҳлантирган эди. Ҳали герман фашизми ҳокимият тепасига келмасдан анча муқаддам Горький шундай деб ёзган эди: «Бефаросат можарочилар, Гитлер ва унга ўхшаган муттаҳамлар халқларни ялпи қирғиндан ўтказмоқни уюштирмасдан туриб яшай олмайдилар».

Икки дунёнинг тўқнашувини, фашизм билан демократизмни, ваҳший одамхўрлик билан олижаноб эркинликнинг, қонли зулмат билан нуроний тараққиётнинг муқаррар тўқнашувини, бу икки дунёнинг низосини Горький жаҳон тарихининг ҳозир ҳал қилувчи зиддияти деб тушуниб, «Буржуа миллатчилигига, ирқчиликка, фашизмга қарши революцион интернационализм — мана ҳозирги кунларнинг тарихий маъноси шундадир»,— деган эди. Чунки Горькийнинг таърифича: «Фашизм — маданиятни инқор этиш, урушни ташкил қилиш» демакдир.

Лекин шу ёзув ва ашаддий душман кучларига қарши ягона фронт ташкил қилаётган тараққиёт лагери ўша қора кучлардан устун ва анча бақувватроқдир. Аммо шуларни уюштира билиш, фашизмга қарши нафрат ва газаб сезгиларини уйғота билиш, уларни жангга ундаб, галабага эриша билиш керак. Чунки, «... нафрат, душмандан шубҳасиз ҳаққоний қасос олмоқликни уюштириб беради».

Фашизмга қарши курашда Горький совет халқларининггина ҳушёр устози бўлиб қолмай, балки бутун прогрессив кишилик оламининг ҳам пешталқин жарчиси ролини ўйнаб келди. У рус совет адабиётини шакллантириш, буюк рус классик адабиётининг энг яхши традицияларини давом эттириш, СССРдаги миллий адабиётларни гуллаштиришга эмас, ҳамма ўлкалардаги революцион, прогрессив ёзувчиларни дунёнинг, кишилик тарихининг муқаддароти учун курашга чақирди.

Горький совет ёзувчиси деган унвоннинг қанчалик шарафли бир ном эканини аниқ аён қилиб кўрсатиш билан бирга, буюк рус халқидаги олижаноб инсоният орқали умумкишилик тўғуларини, умумбашарий орзу ва хаёлларни куйлаш даражасига кўтарилди. Бу хаёллар эса одамзоднинг эрк ва иқбол тўғрисидаги хаёлларидан иборат эди.

Шундай қилиб, Горький замонамизнинг жаҳон бўйлаб

танилган, тақдирланган маданият ва тараққиёт паҳловони бўлиб қолди.

Айтиш мумкиндириким, рус адабиётининг шарафли ва гениал сиймолари қаторида Горький ҳам ўзига лойиқ шарафли ўринни ишғол қилди. Горькийнинг шу мавқе ва ролини ўртоқ Молотов Горькийни дафн этиш маросими вақтида айтган шу баҳоси билан жуда яққол характерлайди: «Рус адабиётига қилган таъсир кучига қараганда Горький — Пушкин, Гоголь, Толстойлар қаторида туриб, уларнинг улуг традицияларини бизнинг замонамизда энг яхши давом эттирувчи кишидир».

Горькийнинг номи бутун рус халқи, бутун Советлар мамлакати, шу мамлакатдаги ҳамма халқларнинг ифтихоридир. Чунки Горький номи буюк рус халқининг, ҳамма совет кишиларининг катта гениал қобилиятига жонли далилдир. Шунинг учун ўртоқ Сталин герман фашистларининг қора ниятларига жавобан рус халқининг улугворлигини кўрсатиб айтган баёнотида Горький номини жаҳон бадий маданиятининг чўққиларидан ҳисобланган Пушкин ва Толстойлар қаторига қўяди.

Горький улуг ватанпарвар эди. У рус халқининг ич-ичидан чиққан асл рус бўлиш билан бирга Советлар мамлакатадаги ҳамма халқларнинг ҳам фарзанди эди. У донишманд устоздай совет миллий адабиётларининг ўсиш ва гуллашени кузатиб туриб, қимматбаҳо маслаҳатлари билан ёш совет миллий адабиётларини шарафёб қилар эди. Ҳеч шубҳасизки, сўнгги ўн йил мобайнида совет миллий адабиётларида кучайиб бораётган халқчиллик ва фольклорга суяниш тенденцияси Горькийнинг бу соҳадаги ташаббусига кўп миннатдор. Совет ёзувчиларининг биринчи Бутунитифоқ съездида Горький Кавказ ҳамда Ўрта Осиё халқларининг вакилларига қараб фольклорни ўрганиш, тўплаш ва кўтаришни тавсия қилган эди.

Горький адабиётимизнинг асл отаси, шеърятимизнинг

чин оқсоқоли бўлиб, ҳамма ютуқ ва камчиликларимизни кўрар, бизни ташвиқ ва танқид қилар, миллий адабиётларни жаҳон адабиётининг юқори талабларига кўтариш учун бутун кучини сарф қилар эди. Ўзининг бир мақоласида у: «Агар мен 20 ва 30-йиллар мобайнида революциянинг «руҳи» билан яратилган муҳим китоблар ҳақида маълумот берадиган бўлсам, шу мақолачамни Еревандан Архангельсккача, Минскдан Киев, Харьков, Новосибирск орқали Владивостоккача, Тошкентдан Ростовгача чўзишга тўғри келар эди...» дейдики, шу билан бирга Горький Совет адабиётини бир бутун нарсадай, кўп тиллик, лекин бир диалект яхлит воқеадай тушунганини кўрсатади.

Дарвоқе, ўзбек совет адабиёти ҳам ўзининг ўсиш процессида Горькийнинг баракали таъсирини доимо сезиб келди. Хоҳ классик меросга актив ижодий муносабатда халқ шеърининг ранг ва сероҳанг хазиначаридан фойдаланишда ва хоҳ Ватан ҳам эрк куйларини поэзиямизнинг дуторига энг авж парда қилиб олишда биз Горькийнинг ҳаётбахш ва сербарака нафасини, унинг дадил овозини эшитиб келдик. Прозамизнинг ва поэзиямизнинг кўзга кўринарли ютуқлари бевосита ва ёки билвосита равишда Горькийнинг номи билан чамбарчас боғлиқ. Истар Ғафур Гулом ҳикояларидаги тил маданияти (культураси), қиссаларидаги сюжет маҳорати, истар Ойбек романларидаги эпик равонлик, истар сиёсий лирикамиздаги онгли ва жўшқин пафосида (масалан, Ҳамид Олимжоннинг «Ўлим ёвга» шеърида Горькийнинг машҳур «Агар душман таслим бўлмаса, уни йўқ қиладилар» деган ҳикматини назмга солишдек) Горькийнинг етакловчи, йўлбошловчи ва илҳомлантирувчи забардаст қўли доимо мададкор бўлиб турди.

Горькийдан ўрганиш — бундаң буён ҳам ёзувчиларимиз олдига мунтазам, давомли ўқишни, ёзишда халқ ва Ватан мавзуларини кенг умумлаштирмалар билан эпик лавҳаларда яратиб бера билиш вазифаларини қўяди.

Горькийнинг вафотига бугун етти йил тўлган бўлса ҳам, у тарихий ва улуғ жангларда, ватанимизнинг ёввойи фашизмга қарши олиб бораётган урушида биз билан қўлдош, йўлдош ва ҳамнафасдир. Ақл ва урфоннинг, маданият ва илмнинг, инсоф ва виждоннинг жаҳоншумул шу буюк курашида Горькийнинг номи, образи ва оташин сатрлари эрк ва бахт армиясини олға ва ғалабага илҳомлантирмоқда.

«Кизил Ўзбекистон» газетаси, 1943 йил, 18 июнь.

ҲАМИША ТИРИК

Қадамлаб,
мен лирик
девоңчалардан
Сўзлашурман
тириклар-ла тирикдай.
(В. Маяковский.)

Социалистик революциямизнинг буюк шоири, коммунизм идеалларининг, Ленин ғояларининг оташин куйчиси, буюк совет ватанпарвари Владимир Владимирович Маяковскийнинг ажойиб поэтик ижодиёти ўзининг актуал аҳамият ва таъсирчанлигини йиллар мобайнида йўқотиш у ёқда турсин, балки, аксинча, қурилиш ва инкишофимизнинг ҳар бир янги палласида шоирнинг бўла ва мардонавор овози курашчан насларнинг жанговар сафдоши ва замондошидай ҳамон жаранглаб, гуллаб келди.

Маяковский ўз бадий фаолиятининг биринчи кунлариданоқ эзилган халқ оммасини ўйлаб, мазлум ва бечораларнинг дарди билан куйиб ижод қилди. Инсоннинг шаън ва шарафини йиртқич «қонулар» остида поймол қилган буржуа жамиятига чуқур нафрат билан қараган ва жирканган шоир, янги жамиятнинг пайдо бўлишига буюк бир ишонч билан умидвор эди. Халқнинг эрк ва бахти ҳақидаги азалий ҳаёлларининг Октябрь революциясида рўёбга чиққанини кўрган Маяковский, бу янги сиёсий-ижтимоий тузумни, совет ҳокимиятини ҳеч қандай иккпланмасдан самимий

баён қилган фикрлар «Владимир Ильич Ленин» достонига ғоявий асос бўлди. Азамат ва юксак ғоялардан файз олган Маяковский совет давридаги ижодий ҳаётида, қарийб ўн уч йил давомида ажойиб, ўткир, оригинал сиёсий шеърлар, достонлар, сатирик асарлар, шеърӣ-ташвиқӣ парчалар, фелъетонлар, пьесалар, публицистик мақолалар, саёҳат-номалар, болалар учун шеърлар ва бошқаларни яратди.

Замонамиз шеърӣ санъатининг энг журъатли новатори бўлган Маяковский, эски шеърӣ қолипларнинг янги мундарижага эп келмаслигини тўғри тушуниб, янги бадий тафаккурга муносиб янги бадий ифодалар яратди. Шоирнинг ғоя-мазмун соҳасидаги новаторлиги шакл-ифода соҳасидаги новаторликка сабабчи бўлди.

Маяковскийнинг адабий ижодиёти сонсиз-саноқсиз даражада кўп мазмун бойлигига ва тематик ранго-рангликка эгадир. Ҳеч қандай муболагасиз айтиш мумкиндирки, Маяковский ижодиёти замонавий ҳаётни, реал воқеликни ўз ичига олган бир мажмуадир. Турмуш ва қурилишнинг бепоён масала ва мавзулари шоир ижодини доимо озиқлантириб турган бир манба эди.

Маяковский ижодидаги хилма-хил тематикани бир ибора билан таъриф қилиб бермоқчи бўлсак, яъни бу хилма-хилликни бир маҳражга келтирмоқчи бўлсак, шоирдаги барча мавзуларнинг революцион Совет ватанпарварлиги атрофида жамланганини кўрамиз. Хоҳ қурилишимизнинг энг «майда-чуйда» деталлари ҳақида бўлсин, хоҳ Совет Иттифоқининг шаҳарлари тасвирлансин, хоҳ жаҳон инқилоби ва хорижий мамлакатлар ҳақида гап борсин, хоҳ комсомоллар ва Қизил Армия шаънида маҳфиялар ёзилсин — барчасида Маяковскийнинг туб муддаоси — инсоният тарихида биринчи марта ўлароқ социалистик жамиятни қуришга бел боғлаган Совет халқини улуғлаш, эҳтиросли мисраларда гараннум қилишдир. Маълумки, бу кунги бутун совет адабиётининг бош ва марказий мавзуи ана шу

совет ватанпарварлигидир. Совет Ватани темасини мислсиз даражада юксак мавқега кўтарган Маяковскийнинг ватанпарварлик традициялари шунинг учун ҳам ҳар бир совет ёзувчиси учун азиз, ҳар бир совет граждани учун муқаддасдир. Шу нуқтан назардан қараганимизда, Маяковский ҳақиқатан ҳам бизнинг тирик замондошимиздир. Маяковскийнинг жанговар қалами яратган жозибадор образ — ватанпарвар шоир образи бугун турли тилларда яратилаётган совет поэзиясининг марказий қаҳрамонидир. Бу қаҳрамон, порлоқ коммунизм идеаллари учун, жонажон Ватанимизнинг равнақи учун, Ленин ғояларининг жаҳонро галабаси учун курашувчи актив, онгли, маданий, жасур, олижаноб Совет гражданидир. Бундай образни тўлақонли қилиб яратиш ва тўғри шарҳлаш бобида янги-янги муваффақиятларга эришмоқ учун шоирларимиз, танқидчиларимиз ва умуман адабиётчиларимиз Маяковскийнинг адабий хазинасидан фойдаланишлари шарт. Маяковский ижодидаги инқилобий жўшқинлик, юксак шуур, коммунистик ғоявийлик, партиявий принципиаллик ва умуман, қизгин ватанпарварликни эгаллаб олиш натижасида бизнинг совет шеърятимизнинг тараққиёти яна ҳам тезлашиб боргусидир.

Маяковский ижодидаги ватанпарварлик мотивининг энг кучли хусусияти ундаги халқчилликдир. Халқ ҳам, Ватан ҳам шоир назарида енгилмас яқвужуд бир қудратни ташқил этади. Чунки кўп кураш ва машаққатлардан кейин, халқ ўзи эга бўлиб қолган Ватан янги типдаги ҳур Ватандир. Октябрь революциясидан илгари бир гуруҳ текинхўр ва мустабиллар қўлида эзилиб, жароҳатланиб ётган Россияни шоир изтироб ва қайғу билан хотирлайди:

Сен

Россияга

ёнбошидан боқ.

Қаерга,
қаёққа
ташласанг
назар.
Бирталай
маъданлар,
каторга
ва тор
Кўклар ойнасига
бориб тиралар.
Лекин
Каторгадан
бўлмишди баттар
Фабрик дастгоҳида
бўлган ситамлар.

(«Владимир Ильич Ленин»)

Социалистик революциядан кейин озодлик, бахт, фаронлик ва мустақиллик даврига қадам қўйган Ватанни қўрган шоир советлар юртини алам ва қайғу билан эмас, аксинча, гурур ва қувонч билан куйлайди. У, кўп оғир машаққатлар ва заҳматлар орқасида эрк топган Ватанни ўзининг энг азиз жигарпорасидан ҳам меҳрибон деб билади. Узининг шу кайфиятларини Маяковский «Жуда соз» достонида шундай баён қилган эди:

Мен
кўп
иссиқ ёлларда
кездим овора,
Лекин,
шу қиш фаслида
англадим фақат —

Улар ўқлар ёғдирди,
Найзаларни чақдирди.
Бериги

ва нариги

дунёкор бойлар

Бизга флот сурдилар,

тортдилар лашкар...

Лаънат сизга эй бадном подшоликлар,

Демократлик ниқобин

таққан чириклар...

(«Жуда соз»).

Уз Ватани поэзиясининг намояндаси сифатида Маяковский Англия, Франция, Япония, Америка империалистларининг Советлар Иттифоқига қарши истилочилик сиёсатини ва қонли можароларини сатирик сатрларда фош қилиб ташлайди. «Ҳами — йўқми?», «Эҳтиёткорлик марши», «Чақириқ», «Янги милтиқ оламиз», «Бир кулайлик!», «Ғарбда осойишталик» каби шеърларда совет китобхонларини ҳушёрликка ва жасоратга чақиради.

Маяковский кўл марта хорижий мамлакатларда саёҳат қилиб Европа ва Американинг чирик буржуа муҳитига совет ватанпарвари диди билан баҳо бериб, капитализм оламининг ташқи «қашаматига» қарамай, тарихан ҳалокатга мафтун бўлганини пайқаб, бу фикрини ўзининг халқаро шеърлар циклида очиқ баён қилди.

Маяковский капитализм дунёсидаги зиддиятларни чуқур фаҳмлаб, ҳоким синфларнинг чиркин ахлоқини, маҳкум ва мазлумларнинг аччиқ турмушини ва норозилигини мушоҳада қилди. Американинг мақталган техник маданияти ниқоби остида қолақлик ва ижтимоий ваҳшат борлигини Маяковский тўғри пайқаб олди.

Етти минг чақирим

олға интилиб

Етти йил орқага

кетиб қолибман

деган шоир, Америкадаги ижтимоий муносабатларнинг Октябрь революциясидан илгариги чор Россиясига ўхшаб эксплуатация ва зулматда қолганлигини кўрсатади.

Маяковский «Ойим қиз ва Вульверт», «Захм», «Парижанка» каби шеърларида буржуа жамиятида аёлларнинг нақадар хўрланганлигини, топталганини тасвирлайди.

Совет Иттифоқининг граждани бўлишлиқ Маяковский назарида бутун ер юзидаги инсонлар ўртасида шарафли унвондир. Чет элларга саёҳат қилган маҳалларида Маяковский эркин башариятнинг янги ватани бўлмиш СССРнинг тўла ҳуқуқли элчиси сифатида ўзининг мағрур овози билан социализм диёрининг афзаллигини намойиш қилди. Маяковскийнинг машҳур «Совет паспорти ҳақида» деган шеъри бундай Совет ватанпарварлигининг порлоқ ҳужжати дидир. Шоир, оддий бир воқеани, чегарада «маъмур жаноблари»нинг паспортларни текширишдай жузъий бир воқеани гоят чуқур, сиёсий, тарихий жиҳатдан принципиал бир даражага кўтаради. Бу шеърнинг лирик қаҳрамони (Маяковскийнинг ўзи) капитализмнинг қора тунида ёруғ бир шуъла ролини ўйнаб, Ватанимиз душманларига шу мағрур наърани ташлайди:

Кўринг,

ҳавас қлинг,

улуғдир юртим,

Мен —

Совет юртининг

гражданиман.

Совет социалистик системасининг капитализм система-сига нисбатан устунлигини Маяковский ваъз-насихатлар воситаси билан эмас, балки оддий бир воқеани, кичик бир мавзунини ниҳоят даражада кенг ва тарихий миқёсларга кўтариш орқали очиб беради. Шеърнинг хотимаси автор ниятининг ғоявий мазмунини чуқур очишга хизмат қилади.

Ўз Ватанининг содиқ куйчиси бўлган Маяковский бу мамлакатнинг нуруний истиқболини кўрар ва шоирнинг вазифаси «эртага олға интилиш» эканини доимо таъкид қилар эди. Эртаги куннинг конкрет сиймосини тўғри тасаввур қилиш учун эса бу куннинг тарихий-мантиқий жараёнини яхши билиш лозим. Шунинг учун «чинакам поэзия турмушда, жуда бўлмаганда, бир соат олдин юриши шарт» деб талаб қилган шоир: «Мен... ҳар нарсадан олдин ўз қаламини ҳозирги пайтнинг, ҳозирги воқеликнинг ва бу воқеликни амалга оширувчи совет ҳукумати билан парти-янинг хизматига қўйган кишиман», дер эди.

Ўзининг асосий вазифаси деб бу куннинг социалистик талабларига хизмат қилишни ва шу билан эртанги куннинг келишини тезлаштиришни тушунган Маяковский ўз ғоялари, ифодаси, эҳтироси, туйғулари ва йўналиши жиҳатидан бизнинг тирик замондошимиздир. Маяковский ижодидаги қизгин партиявийлик, уни доимо олға қараб илҳомлантирувчи новаторлик, шахсий кайфиятлар билан ижтимоий-руҳий ҳолатлар ўртасида бир бутунлик ярата билиш маҳорати Маяковскийни замонавий шоирлар учун классик — ўртак деб тақдим қилишга асос бўла олади. Маяковский ижодидаги доимий ёшлик руҳи, ҳамшиша олға интилиш майли, ишда ва ҳаётда большевик услуби яратишга уриниш — шоирни миллион-миллион совет китобхонлари ва ҳамма прогрессив башариятнинг илғор кишилари назарида тирик суҳбатдошдай жонлантирмоқда.

...Коммунист бўлмақ,

демак --

Дадил ўйлов

ва истак.

Маяковский ҳар бир санъаткордан турмушга яқин бўлишни, сиёсий кураш марказида туришни, пешқадам тарихий кучларни акс эттириб беришни талаб қилар эди. Шоирнинг меҳнати мамлакатнинг умумий ишига қўшилиб, буюк ғояларга хизмат қилиши санъаткор учун қанчалик шараф:

Балли, бизнинг

жанговар юрда

Қайнар оқан ҳаёт

қишу ёз,

Яшамоқлик

ҳаммасидан саз!

Илон каби

тўлғанар кўча.

Қатор уйлар

кўчанинг чеки,

Кўча — менинг,

уйлар меники!

Кўрғазмада

китоблар —

уюм,

Бунда

менинг номимни ҳам

кўр!

Суюнаман:

меҳнатим-куйим

Республикам

меҳнатига жўр.

Ўз Ватанининг катта-кичик ҳар бир ишига шерик ва иштирокчи бўлиб ижод қилгани учун Маяковскийнинг шеърлари ўзларининг актуал ва реал аҳамиятини доимий курашимизнинг,— меҳнатда ҳам, жангда ҳам,— ҳар бир поғонасида сақлаб келади. Улуғ Ватан урушидан анча олдин халқни фашистларга қарши ҳушёрликка ва беомонликка чақириб, Маяковский шундай деган эди: «Фашистлар билан гаплашганингда ёнғинларнинг тили, ўқларнинг сўзи ва шеърларнинг кескин дами билан гапиргин!» Бу насиҳатни эсда тутган қаҳрамон жангчиларимиз босқинчиларни тор-мор келтирганида шойрнинг ўлмас шеърларидаги кескин ғазаб ҳамламизга ҳамла, журъатимизга журъат қўшди.

Социализмдан коммунизмга қараб бораётган совет жамиятининг аъзолари ўзларининг иш ҳам фаолиятида, ижод ва галабаларида ўлмас Маяковский бардам ва дўстона овозини эшитмоқда. Маяковский ўзининг қалби ва ўлмас овози билан бизларга ҳамнафас бўлиб яшамоқда, бизларга дўст ва йўлдош бўлиб коммунизм сари қадамламоқдадир.

«Шарқ юлдузи» журнали, 1950 йил, 4-сон.

ЯРИМ АСР ИЖОДИЙ ҚАЛАМ БИЛАН

(К. И. Чуковскийнинг тугиланига 75 йил тўлиши муносабати билан)

Бу баланд бўй, тетик, шахдам қадамли, нуроний юзли, ёш ва жарангловчи овозли кишини кўрганлар уни етмиш беш яшар кекса деб ўйламайдилар ҳам. Бундан ўн беш йил илгари уруш даврида, масалан 1942 йилда, у Тошкентга келиб турганида ва Ўзбекистон Ёзувчилар союзида бизлар билан тез-тез кўришиб турганида ҳам айнан шундай эди-ку! Демак, бу киши қаримас экан! У ўзи: «Ёш қолишнинг сири фақат ижоддир» деяр экан, бундай қондани ўйлаб чиқариш учун ўз шахсий ҳаёти ва ижодиётини узоқ вақт кузатиб келган бўлса керак!

К. Чуковский эллик йилдан бери рус адабиёти водийсида қалам суриб келаётган атоқли шоир, нозик дидли танқидчи, адабиётшунос, моҳир таржимон ва талабчан муҳаррирдир. Чуковскийнинг айниқса болалар учун ёзган китоблари катта шуҳрат қозониб, ҳар бир оилада ва мактабда севила-севила ўқилади. Чуковскийнинг бу соҳадаги хизматлари совет болалар адабиётини бойитишда, ёш бўғинни тўғри, ақлли, тиришқоқ, топқир, интизомли, виждонли, ростгўй, ватанпарвар қилиб тарбиялашда совет халқига доимо ёрдам бериб келди.

Унинг китоблари кичкина ўқувчиларнинг маълумот ва тасаввур доирасини кенгайтириб, улардаги дид ва завқни оширишга сабабчи бўлди. Унинг асарларидаги доно Тимсоҳ, жиддий Мойдодир, меҳрибон ва ҳаммага ғамхўр док-

тор Айболит, ғалати Чивин-ҒинҒилдоқ каби қаҳрамонлар фақат болалар ўртасидагина эмас, ҳатто катта ёшли китобхонлар учун ҳам маъқул ва манзур бўлиб зўр нашъа билан ўқилади. Бу машҳур асарларнинг кўпи совет халқларининг тилларига ва шу жумладан ўзбекчага ҳам таржима қилиниб, адабиётимиз хазинасидан фахрий ўрин олди. Ўзининг шу шарафли хизматидан бошқа Чуковский бир қанча илмий-тадқиқот ишларини ҳам бажарган олимдир. Улуғ рус рассоми И. Е. Репиннинг санъаткорлиги, буюк адиб М. Горькийнинг ижодий маҳорати ҳақида Чуковский томонидан қаламга олинган монографиялар фан дунёсида кўп мўътабар ҳисобланадилар. Шу яқиндагина Чуковский машҳур революцион демократ шоир А. Некрасовнинг шоирлик маҳоратига доир катта бир асарни нашр эттирдик, бу асар кўп йиллик мунтазам ва аҳтиросли меҳнатнинг самарасидир. Адабиёт ва маданият жамоатчилигининг рағбатига сазовор бўлган бу катта илмий асар тегишли доиралар томонидан Ленин мукофоти лауреатлигига тақдим ва тавсия этилганини шу кунларда матбуотдан ўқиб билдик.

Чуковскийнинг инглиз ёзувчиси Оскар Уайльддан, америкалик Марк Твен ва Уитманлардан қилган ажойиб таржималари таржима санъатининг муваффақиятли намуналаридан ҳисобланадилар. Катта таржимонлик тажрибасига эга бўлган Чуковский ўзининг узоқ йиллик мушоҳадаларини тўплаб, таржима назариясига доир алоҳида бир китоб ҳам ёзган.

Узоқ ва сермеҳнат ижодий умр кўриб келган Чуковский кўп тарихий воқеаларнинг гувоҳи, машҳур ёзувчиларнинг, рассомларнинг, бастакорларнинг, маданият, жамоат арбобларининг шахсий дўсти, ошнаси, таниши бўлган. Айтиш мумкинки, Чуковский XX асрнинг биринчи ярмидаги рус адабиётининг жонли тарихидир. Ахир у Короленко билан учрашиб турган, М. Горький билан бирга ишлаган,

Репин ва Маяковскийнинг яқин дўсти, Блокнинг қалин ошнаси бўлган. Чуковский бу буюк санъаткорлар ҳақида соатларча ҳикоя қилиб беришга қодир шоҳид!..

Чуковский Тошкентда эканида, бир кун бизга альбом кўрсатган эди. Бу қизиқ бир альбом эди! Бунда на фотосурат, на расм, на хотирот, на альбом шеърлари бор эди! Бу альбомнинг варақларида фақат... имзолар! Кимнинг имзолари? Илк ёшлик давридан бошлаб то сўнгги кунгача Чуковский ҳаётда учрашиб танишиб, гаплашган ёзувчилардан ким унга бирон ваз билан ёқиб қолса, ўша кишидан бу альбомга имзо чекишини сўрар экан. 84 «имзолар мажмуаси»да буюк ёзувчилардан тортиб, то ёш бўғингача — юзлаб кишиларнинг ўз қўли билан қўйган имзоси сақланмоқда.

Тошкентда эканида Чуковский ўзбек ёзувчилари билан бирга бир қанча адабий кечаларда, китобхонлар билан учрашувларда иштирок этди. У ўзининг чиқишларида маълумотининг кенглиги, ифодасининг яққоллиги, ибораларининг кескинлиги, характерларининг нозиклиги билан кишини ҳайрон қолдирар эди. Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон меҳнаткашларининг умумхалқ ишига қўшган зўр ҳиссасини юқори баҳолаган Чуковский ўзининг аҳоли билан учрашувларида бўлсин, шоирона чиқишларида бўлсин, мақолаларида бўлсин ўзбек халқининг олижаноб юрагига таҳсинлар ўқиди. Айниқса, вақтинча душман қўлига ўтган вилоятлардан Ўзбекистонга кўчириб келинган ота-онасиз болаларга нисбатан бу ерда кўрсатилган меҳрибончилик ва шафқат шоирнинг қалбига (ахир у болалар психологиясини мукамал билади-ку!) буюк таассурот бағишлаган эди. Ўзининг бу таассуротлари ҳақида Чуковскийнинг 1942 йилда ёзган «Ўзбекистон ва болалар» номли китобчасида, боқимсиз болаларни ўз оилаларига фарзанд қилиб олган ўзбек меҳнаткашларидан бир қанча-

сининг исмларини зикр этгандан кейин бу воқеаларни шундай баҳолайди:

— «Бу воқеаларда, биз, совет жамиятининг мустаҳкам пойдевори бўлмиш халқлар қардошлигининг ҳаяжонли ва нафосатли ифодасини кўрамиз».

Чуковский ўзбек шоирларининг ҳам дўстидир. У ўзининг катта тажрибасини ва санъаткорлик бобидаги мулоҳазаларини доимо биз билан ўртоқлашар эди. У марҳум Ҳ. Олимжон билан тез-тез кўришар, ёзувчилар союзининг ижодий ва амалий тадбирларида актив қатнашар эди. Ғ. Ғулум, Ойбек, А. Умарий, Миртемир каби ўзбек шоирларининг асарларини рус китобхонига етказиб беришда ҳам Чуковский анчагина меҳнат қилган. Эсимда: ўзбек шоирларининг русча биринчи терма мажмуасини чиқармоқчи бўлганимизда, бу масъулиятли ишнинг таҳририни К. Чуковский ўз устига олган эди.

Ана, ўша вақтдан буён ўн беш йил ўтиб кетди. Аммо меҳрибон Корней Иванович ҳамон йигит ғайрати билан ва оташин юрак завқи билан ижодий ютуқларни давом эттирмоқда.

Ўзбек ёзувчилари, ўзбек китобхонлари ва кичик ўқувчилар мамлакатимизнинг азиз ва муҳтарам адибини унинг 75 йиллиги муносабати билан қутлаб, унга узоқ умр ва улкан ижодий муваффақиятлар тилайдилар.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1957 йил. 31 март.

ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИ КЛАССИКЛАРИ ҲАҚИДА

ИСЕНЧИ ШОИР
(1814—1861)

«Тарас Шевченко бутунлай халқ шoirидир, бундай бир шoirни биз ўзимиздан кўрсата олмай-миз».

(Добролюбов)

Коммунизм оламининг қудратли пойдеворини қурувчи инқилобий пролетариат ва ҳамма меҳнаткашлар ўтмишда, зулм ва ситам остида эзилувчи меҳнатни, мазлумлар дунёсини ҳар хил зулмдан ва эксплуатациядан қутқазиш йўлида жонбозлик билан курашган жанговарларни, буюк одамларни зўр иззат билан ҳурматлайди. Бу буюк кишилар қаторида Украина халқ шoirи, инқилоб бахшиси, рассоми Тарас Григорьевич Шевченко ўзига хос ўрин эгаллайди.

Унинг вафот этганига бу йил март ойида 75 йил тўлди. Лекин истар ўз яшаган даврида ва истар ўлимидан тортиб то сўнги кунларигача Шевченконинг ижоди атрофида синфий кураш қизиб келди. Унинг ҳақида 5000 дан ортиқ асар ёзилиб, бу масала ҳозир алоҳида бир соҳага — «Шевченкошунослик» билимига айланиб кетди.

Украин халқи орасидан чиққан ва шу халқнинг энг севимли кўйчи-бахшиси (бахшиларни Украинада «Кобзар» дейдиларки, булар қишлоқларни айланиб музика чалар ва ашула айтарлар. Шевченко ўзининг шеърлар тўпламини ҳам «Кобзар» деб атаган) бўлган бу қаҳра-

мон шахс фақат Украинадагина эмас, балки СССРнинг ҳамма халқлари ўртасида шуҳрат ва иззат эгасидир.

Шевченконинг сиймосини тўғри англаш учун у даврни қисқагина тасвишлаб ўтиш керак:

Ўтган асрнинг ўрталарида феодал рус монархиясига босиб кирган капитализмнинг зарбалари остида Украина крепостной деҳқонларининг аҳволи борган сайин ёмонлашмоқда эди. Мажбурий меҳнатга (крепостной деҳқон меҳнатига) суялган хўжалик системаси чиримоқда, помещиклар синфи янада текинхўр (паразит) синф ҳолатига ўтмоқда ва бунинг натижасида деҳқонлар гарданига тақилган зулм ҳам эксплуатация бўйинтуруғи қайта-қайта оғирлашмоқда эди. Бу давр, Ленин айтганидай, деҳқонларнинг натурал хўжаликдаги ишлаб чиқарувчи ҳолатидан мол (товар) ишлаб чиқарувчи бир кучга айланиш даври эди.

Лекин крепостной хўжаликнинг ичида туғилиб ўсаётган капиталистик хўжалик учун бу хўжалик системаси (крепостной феодал муносабатлари) тўсиқ ва кишан бўлиб, янги хўжаликнинг ривожланишига тўсқинлик қилар эди.

Бу билан бирга Украина қишлоғининг ўз ичида ҳам табақаланиш жараёни бошланган эди: бир томондан, қишлоқ буржуазияси, муштумзўрлар, иккинчи томондан эса, қишлоқ крепостной пролетариати ёки Энгельснинг табири билан айтганда, «предпролетариат» (бошланғич пролетариат) ўсиб чиқмоқда эди. Демак, Украина қишлоғи бу вақтда бир хил, бир бутун эмас, балки икки қарама-қарши лагерга ажралмоқда эди.

Украина қишлоғи помещикка, рус чоризмига қарши бирлашиб ҳаракат қилгани ҳолда қишлоқнинг ўз ичида ҳам қишлоқ буржуазияси билан қишлоқ батраклари ва йўқсил камбағаллари (предпролетариат) ўртасида душманлик ўсмоқда эди. Лекин ҳар ҳолда, Ленин айтганидай,

«Украиналикларнинг озодлик тилакларига душман куч великорус ҳам поляк помещчиклари ва ундан кейин янги ўша икки миллатнинг буржуазияси эди. Бу кучлар Россиянинг чор-феодал аппаратига суянар эдилар. Шунинг учун ҳам халқ ўртасида эски украин-казак романтикаси, яъни Россия истилосидан аввалги Украина ҳақидаги тасаввурлар зўр авж олиб кетган эди. Украинанинг ўз маҳаллий помещчиклари (шахяталари, панлари) буни ўзларининг ўтмишдаги сиёсий ҳокимиятлари деб орзу қилиб турсалар, оддий деҳқон оммаси шу ўтмишда, крепостнойчиликдан аввалги ўша даврда ўзларининг ижтимоий идеалларини кўрардилар.

Кўпгина халқ бахшилари қишлоқларни айланиб, бу ўтмиш идеалини ташвиқ қилар эдилар. Украин ботирларининг (рицарлигининг) ўтмиш саргузаштлари эзилган омма назарида «эркин», «бахтли» бир ижтимоий давр каби кўринарди. Украина буржуа миллатчилари эса бу романтикадан ўз синфий манфаатлари учун, Украинага «маданий мухторият» олиш учун фойдаланар эдилар.

Тарас Шевченко Украина крепостной деҳқонлари оммасининг шоири эди, деган таъбир умумийроқ тусда айтилган бир таърифдир. Шунинг учун ҳам Тарас Шевченко ижодининг синфий моҳиятини қаттиқроқ қилиб бермоқ лозим. Биз юқорида кўрдикки, у замоннинг ўзида ҳам Украина қишлоғи табақалаша бошлаган эди: крепостной деҳқонлардан баъзилари капиталистлашиб, жамғарган пулларига ўзларини озод қилар ва сўнгра эксплуататорлар лагерига ўтардилар. Масалан, Тараснинг қариндошларидан Варфоломей Шевченко шундай қилиб помещчик хўжалигининг мудирини ҳам бўлиб олган эди. Шевченко ижодининг негизи деҳқончиликнинг шу юқори табақаларида эмасдир. У ҳалиги йўқсил-батракларнинг, камбағалларнинг шеърий мафкурачиси бўлди ва шунинг учун ҳам эски ботирлар турмушини, шу миллатчилик ро-

мантикасини емириб, келажакка назар ташлади ва бошлангич пролетариатнинг чин тилакларини туманли бўлса ҳам ифодалаб берди.

Тарас Григорьевич Шевченко 1814 йил 25 февралда Украинанинг Киев вилоятида крепостной камбагал деҳқон оиласида дунёга келди. Бу деҳқон оиласи помещчик Энгелгардтнинг қули (крепостной деҳқони) ҳисобланар эди. Саккиз яшарлигида ота ва онаси ўлгач, қишлоқ сўфисининг уйида хизматкор бўлиб, унда хат-савод чиқарди. Бу уйдаги оғир ишларга чидолмасдан у ердан қочиб бир ромсознинг уйига кирди. Кейинча томешчик уни ўз уйига олиб, дастёр бола қилиб ишлатди. Тарас ҳар бир бўш минутдан фойдаланиб, китоб ўқир ёки сурат солар эди. Хўжайини бундай ҳолларни унга қаттиқ ман қилганлигидан бу ишларни ҳам яширинча қилар эди. Унинг рассомлик талантини кўрган машҳур шоир Жуковский уни қуллиқдан қутқазиш мақсадида машҳур рассом Брюловдан ўзининг суратини солишни илтимос қилди. Сурат лотереяга қўйилиб, 2500 сўмга сотилди ва бу пулга Тарасни помещчикдан сотиб олиб, озод қилиш мумкин бўлди. Тарас 1838 йил 22 апрелда, яъни 24 яшар йигитлик чоғида крепостной қуллиқдан қутула олди.

Шундан кейин рассомлик академиясига кириб ўқишни давом эттирди ҳам академик Брюловнинг энг сеvimли ва умидли шогирдларидан бири бўлди. Академияни битиргандан сўнг Украинадаги миллий озодлик ҳаракатида фаол қатнашди.

1847 йилда Тарас Шевченко Кирилло-Мефодеев жамиятига аъзо бўлганлиги учун бу жамиятнинг бошқа аъзолари билан бирликда қамалди. Бу жамият асосан Украина майда буржуа зиёлиларининг вакилларидан иборат бўлиб, крепостнойчиликни йўқотишни ҳам Россия империяси теграсида демократик славян федерацияси тузишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган эди. Шевченко

бу жамиятнинг энг сўл қанотида, яъни инқилобий-демократ позицияларида турар эди. Лекин полиция жаллодларининг аччиғини чиқарган нарса Шевченконинг шу жамиятга аъзо бўлишигина эмас, балки уни қамаш вақтида топилган «Туш» шеъри эди. Бу шеър даҳшатли заҳарханда билан бутун чор системасини қамчиллагани учун Николай I бу исёнчи Украин шоиридан бошқача ўч олмақчи эди. Жамиятнинг бошқа аъзолари уч йилдан қамоққа ҳукм қилинганлари ҳолда Шевченко оддий солдат сифатида Оренбург вилоятида бир қалъада 10 йил бутун жонли ҳаётдан ажратилган ҳолда қаттиқ назорат остида ҳаёт кечирди. Унинг устидан чиқарилган ҳукм устига Николай I ўз қўли билан шундай деб ёзиб қўйган эди: «Қаттиқ назорат остида сақлансин, ёзиш ва расм солиш ман қилинсин!»

1859 йилда Шевченко ватанига қайтди. Лекин уни «худосизликда» айблаб яна бир ойча қамоқда тутдилар ва шундан кейингина Петербургга киришга рухсат бердилар. 1860 йилда унинг «Кобзар» номли машҳур тўплами иккинчи дафъа босилиб чиқади. (Биринчиси сургундан аввал, 1844 йилда чиққан эди.) Бу вақтда Шевченко бутун Россияга танилган атоқли шоир эди. Ун йиллик бадарға ва солдатлик бўйинтуруғи унинг инқилобий туйғусини ўлдириш нарида турсин, қайтага унинг чоризмга, эксплуатацияга қарши нафратини яна ҳам ўткирлаштириб юборди.

Шевченко 1861 йил 11 мартда истисқо касалидан қирқ етти ёшида вафот этади.

Шевченко ижодининг бош мавзуи қашшоқланган крепостной деҳқоннинг аччиқ турмушидир. Унинг назарида Украина:

Уксиз каби яланғоч
Днепрагга тўкар ёш...

(«Васият»)

Шевченко дворян адабиётига қарши бўлиб Украина-ни ниқоблаш, романтиклаш манфаатларини фoш қилади. Унда эски тарихий мавзулар ҳам камбағалнинг ҳақини мудофаа қилиш тариқасида ишланади. У шонли саргузаштлардан панларни (помешчикларни), юқори табақа казакларни эмас, балки эзилган синфларни ҳақли равишда қаҳрамон қилиб кўрсатиш учун фойдаланади: у тарихий мавзунини ҳам ўз замонасининг вазифаларига хизмат қилдириб, эзилганларнинг ҳақ-ҳуқуқлари байроғини янада баланд кўтариш учун фойдаланди, унинг шаклан миллий бўлган шеърлари мазмуни эътибори билан батрак-йўқсил деҳқонлар оммасини кўзғолонга чақирувчи зўр жарчидир:

Оҳ... менинг зўр кадарларим, дардларим,
Утадим сиз кўтарган дод-фарёд?
Еки ўтмай, шоҳлар билан кўппаклар,
Лаганбардор, таъзим қилган вазирлар,
Сени тамом олқишлаб ўлдиргайми?
Йўқ, бу асло бўлмагай, эшит сўзим,
Дорга олиб боражаклар подшоҳни
Албат бир кун одамлар соқит ва жим...

Шоир энди ўзининг асл душманини топган. Бу — Украина деҳқонинини гадоё ҳолига солган рус чорлиги ва унинг суянчиғи бўлган помещиклардир. Бу даврда ортиқ унинг шеърлари зolim синфларга қарши бутун нафрат билан қичқирувчи қудратли гражданлик поэзиясидир. Россия чоризмининг мустамлакачилик, таланчилик сиёсатини, рус ҳарбий-феодал империализмининг уятсиз ва омонсиз қирғинларини инқилобий бир қатъият билан очиш шеърда Шевченкодан бошқа ҳеч кимга муяссар бўлмагандир. Унинг сиёсий онгининг юксак даражасини кўрсатадиган

энг яхши шеърларидан бири «Кавказ» деган шеъридир. Бу шеър анъанавий-дворян шоирларининг Кавказ ҳақида ёзган романтик асарларига ўхшамайди. Бу шеър черкаслар билан урушда ҳалок бўлган дўсти Балменга бағишлангандир. У тоғликларни сўнгги томчи қонлари қолгунча ўз ватанларини мудофаа қилишга чақиради. Чунки бу бўлак мустамлакаларнинг ҳам Украинага ўхшаб эзилажагини, таланажагини билади. У Кавказияликларга мурожаат қилиб, қуроли истилодан сўнг черков, поп, крепостнойчилик каби кишанларнинг улар бўйнига солинажагидан огоҳлангириб туради. Бунда («Поляклар» сарлавҳали шеърда) Шевченко эзилган халқларнинг бирлиги идеясигача кўтарилади. Тўғри, бу шеърда ҳам, Шевченконинг бирмунча шеърларида кўрилганидай, худони мазлумлар ҳомийси сифатида англаш бор. Бу эса христиан социализмининг таъсиридир. Лекин бу таъсир унинг шеърларидаги актив инқилобий йўналишни ўзгарта олмади. У расмий черковни сўкади, унинг синфий моҳиятини англайди. Лекин унинг шу даҳрийлиги биз англаган маънода худосизлик эмасдир. Чунки Шевченко қишлоқлик инқилобий йўқсиллар вакили эди. Деҳқон инқилобига хос бўлган қарама-қаршиликлар унинг зеҳнига таъсир қилмасдан қололмас эди.

Шевченконинг ижоди атрофида қизиб кетган синфий курашнинг тарихи анча узоқ умрга эга. Украин буржуа миллатчилари унинг халқ орасидаги буюк обрўсини ўз қўлларида қурол қилиш мақсадида кўп уриндилар; улар Тарас шеърларининг аслларини бузишга, ундаги инқилобий жавҳарни ўчириб, уни миллатчи шоир каби кўрсатишга, унинг интернационализмини яшириб, тор украинчи қилиб танитишга уриндилар. Аммо ўтган асрнинг 60-йилларида ҳам Шевченконинг буюк қимматини англаганлар топилиб қолди. Булар инқилобий-демократлар эди. Некрасов унинг ўлимига марсия ёзди, Чернишевский ундан нақллар кўтарди;

Добролюбов унга жуда юксак баҳо бериб, унинг кенг маъноси билан халқ шоири эканини ва ҳатто рус адабиётида ҳам унга тенг келадиган ёзувчи етишмаганига иқрор бўлди. Добролюбов доҳиёна бир сезгирлик билан Шевченконинг синфий моҳиятини ҳам англади. У Шевченкони умуман деҳқон шоири деб англаган эмас эди. Йўқ! У рус деҳқон шоири Кольцов билан Шевченкони солиштириб, Кольцовнинг кўпроқ бой, ўзига тўқ деҳқонларни тасвирлаганини, Шевченконинг эса аксинча ялангоёқларни шеър марказига қўйганини қайд қилган эди.

Украина миллатчилари ўз сохтакорлик ишларини совет даврида ҳам яширинча давом қилдирдилар. Улар Шевченко ижодидаги қарама-қаршиликларнинг кучсиз ва тескари унсурларини қабартириб, ижобий жиҳатларини ниқоблашмоқчи бўлдилар. СССР тупроғидан қочиб кетган оқ муҳожирлар ҳам ўз ифлос қўлларини Шевченко меросига чўздилар.

Пролетариат Тарас Шевченкони душманлар қўлига бермасдан, ўз социалистик маданиятининг хазинасига энг қимматли бир ҳужжат, энг самимий бир қўшиқ каби киргизди.

Шевченконинг буюк аҳамияти яна шундан иборатдирки, у келажак синфсиз жамиятга ишонади. У бу кунги пролетариатнинг отаси бўлган ижтимоий гуруҳларнинг кайфиятини, орзу ва тилаklarини, ҳали қатъийлашмаган идеалларини, хаёлларини қизгин бир эҳтирос билан ифода этди. Унинг синфи (предпролетариат) маълум тарихий босқичлардан ўтиб гегемон синфга айланди ва буюк бахши кўнглидаги масъуд жамиятга ўзи билан бирга ҳамма меҳнаткашларни ҳам эргаштириб олиб бормоқдалар.

Шевченко куйлаган халқлар дўстлиги буюк иттифоқда бир салобат ва матонат билан гуллаб-яшнамоқдадир.

«Гулистон» журнали, 1936 йил, 3-сон.

АТОҚЛИ ХАЛҚ ШОИРИ

Озарбайжон халқининг сеvimли ва улкан шоири Самад Вурғуннинг 50 ёшга тўлиши кунини қардош озарбайжон халқи яқинда катта тантаналар билан нишонлади.

Самад Вурғун фақат озарбайжонликлар учунгина эмас, шеъриятнинг дўсти бўлган совет халқларининг ҳар бир китобхони учун ҳам азиз, муҳтарам бир шоирдир.

Самад Вурғун Юсуф ўғли Вакилов 1906 йилда Озарбайжоннинг Қозоҳ районига қарашли Салоҳли қишлоғида туғилган ҳам шу қишлоқдаги бошланғич мактабни тугатгандан сўнг Қозоҳ шаҳридаги билим юртига кириб, 1924 йилда уни битиргач, республика районларида қишлоқ муаллими бўлиб ишлади. 1929 йилда Москва Давлат университетиде ўқийди, сўнгра Бокуга қайтиб, озарбайжон тил ва адабиёт илмий-текшириш институтининг аспирантурасига киради, бу ерда адабиёт тарихи ва назарияси билан шуғулланади.

С. Вурғун болалик чоғларидан шеър ва шеърият муҳитида бўлди, классик ва оғзаки поэзиянинг ажойиб намуналарини эшитиб, ўқиб ўсди. Самад туғилиб ўсган Салоҳли қишлоғи анчагина катта бир қишлоқ бўлиб, Озарбайжон ва Грузия чегараларидан ўтадиган Кура дарёсининг қирғоғида— ўрмонлар ва булоқлар билан қуршалган жойда эди. Бу қишлоқ аҳолиси ўртасида кўп шоирлар етилгани билан донг таратган қишлоқдир. Самад

Бу шоирларни ҳам, рус классик ва совет поэзиясини ҳам, совет халқларининг ва шарқ мамлакатларининг шеърӣ бойликларини ҳам, жаҳон адабиётининг порлоқ сиймоларини ҳам чуқур ўрганиб олди. Катта маданий ва адабий хазинага эга бўлган Самад Вурғун шу билан бирга Озарбайжон халқининг адабий традицияларини янги поғонага кўтарган оригинал бир санъаткордир.

С. Вурғуннинг биринчи босилган шеъри 1926 йилда ёзилган «Кўк кўл» шеъридир. Бу шеърда у реакцион миллатчиларни фош этади. Ундан кейин Самад Вурғун адабий ижодга актив киришиб кетади, йилдан-йилга унинг бадиий маҳорати ошиб боради. Ёзувчи коммунизм қураётган совет халқининг актив, пешқадам ва кучли жарчисига айланди.

Тилаклар учади эрк саҳарига,
Хаёдан илҳомлар олмаслик учун,
Қарайман Лениннинг китобларига,
Сафарлардан орқада қолмаслик учун,—

деган шоир коммунизмнинг буюк идеалларини, Лениннинг ўлмас ғояларини бутун ижодига байроқ қилиб олади. «Менинг онтим» тўпламида (1930 й.) С. Вурғун Совет Ватанининг гўзал манзараларини, Закавказье халқлари ўртасидаги биродарликни куйлайди. Бундан кейин биринкетин унинг тўпламлари, дostonлари босилиб чиқади. «Фонус», «Комсомол дostonи», «Озарбайжон», «Ленин тирик», «Озод илҳом», «26 лар», «Ойнинг афсонаси», «Басти» каби машҳур тўпламларида ва дostonларида Самад Вурғун воқеликнинг, замонамизнинг деярли ҳамма муҳим масалалари устида гапиради.

Самад Вурғун драматург сифатида ҳам совет жамоатчилигига танилган санъаткордир. 1938 йилда ёзилган «Воқиф» тарихий пьесаси умуман совет драматургиясининг

энг зўр ютуқларидан бири ҳисобланади. Бу шеърӣй драмада С. Вурғун машҳур шоир ва давлат арбоби М. И. Воқифнинг (XVIII асрда яшаган) олижаноб, ватанпарвар ва халқчил қиёфасини гоят зўр маҳорат билан яратиб берган. Давлат мукофоти лауреатига сазовор бўлган бу пьеса шу кунларда ҳам Озарбайжон ва рус саҳналарида ижро этилиб, кенг томошабинлар оммасини ҳамон ўзига жалб этмоқда. 1939 йилда ёзилиб саҳнага қўйилган «Хонлар» пьесасида автор 1905—1907 йилларда чоризмга ва капитализмга қарши мардона кураш олиб борган Боку пролетариатининг фарзандларини, шу жумладан, коммунист Хонлар Сафаралиевнинг ҳаётини, қилган ишларини кўрсатади. Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достони сюжети асосида ишланган «Фарҳод ва Ширин» драмасида Озарбайжон халқининг узоқ ўтмишда чет эл босқинчиларига қарши олиб борган кураши ифодаланган. Бу асар ҳам Давлат мукофоти лауреатига сазовор бўлган.

Немис босқинчиларига қарши совет халқи олиб борган Улуғ Ватан уруши йилларида Самад Вурғуннинг овози барала жаранглаб, мардликни, ватанпарварликни, садоқатни, ишонч ва умидларни тараннум этди. Унинг шу даврда ёзган «Москва», «Рус армияси», «Партизан Бобош», «Қизил шунқорлар» сингари оташин шеърлари фронтларда жанг қилаётган аскарларга далда ва ғайрат бахш этади.

Урушдан кейинги йилларда шоир башариятнинг тинчлик йўлида олиб бораётган курашини, эзилган халқларнинг империализм зулмига қарши мардонавор курашини ўз илҳомига тема қилиб олиб «Улим курсиси», «Занжининг орзулари» номли поэмаларини яратди.

С. Вурғуннинг узоқ йиллар давомида олиб борган баракали адабий, ижтимоий ва илмий фаолиятини партия, халқ ва давлат юксак тақдирлади. У Озарбайжон фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, Озарбайжон ССРда

хизмат кўрсатган санъат арбоби, икки марта Давлат мукофоти лауреати, Озарбайжон Компартияси Марказий Комитетининг аъзоси, СССР Олий Советининг депутатидир.

Яқинда шoirнинг эллик ёшга тўлиши муносабати билан СССР Олий Совети Президиуми С. Вурғуннинг адабиёт соҳасидаги буюк хизматларини тақдирлаб уни 3-мартта Ленин ордени билан мукофотлади. Озарбайжон ССР Олий Совети эса, унга «Озарбайжон халқ шoirи» унвонини берди. (Озарбайжонда шу расмий унвонга биринчи марта ўлароқ С. Вурғун сазовор бўлган.)

С. Вурғун ижодини кўплаб совет китобхонлари, шу жумладан, мактаб ўқувчилари ҳам яхши биладилар, унинг асарлари адабиёт программаларига ва хрестоматияларга киритилган.

С. Вурғун ўзбек адабиётининг чин дўстларидан бирidir. У бизнинг классик адабиётимизни (хусусан Навоийни) юксак қадрлаш билан бирга, ўзбек совет шoirларининг асарларига ҳам жуда қизиқади.

«Ленин учқуни» газетаси, 1956 йил, 18 май.

ИЛЭС ЮСИФ НИЗОМИЙ

I

Буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири Илӛс Юсиф ўгли Низомийнинг туғилганига 800 йил тўлиши муносабати билан ўтказилаётган тантанали тўй, қардош озарбайжон халқининг шарафли байрами, барча совет кишиларининг виқорли ютуғи, Ленин миллий сиёсатининг жаҳоншумул ғалабасига яна бир янги ва яққол далилдир. Агар, улуғворликнинг белгиси, замонлар ва асрларнинг синовидан ўтиб мрамр ҳайкалдай мужассам туришликдан иборат бўлса, Низомий шу ўлмасликнинг айни ўзидир, чунки унинг фусункор дostonларига бадий мангуликнинг олтин муҳри босилгандир. Низомий меросининг борлиги билан фақат озарбайжонликларгина эмас, балки улуғ аждодларини иззат ва ҳурмат қилган ҳамма совет кишилари фахрланадилар. Жаҳон шеърятининг биринчи даражали паҳлавонлари — Гомер, Фирдавсий, Данте, Шекспир, Руставели, Пушкин, Навоийлар билан бир қаторда турган улуғ Низомий, дунёмизнинг шеър хазинасига сўнмас инжулар бағишлаган доҳийлардандир.

Низомийнинг яшаган ва ижод қилган даври XII асрдир. Бу давр Озарбайжон тарихида тез-тез бўлиб турган сиёсий ўзгаришлар, ўзаро низо ва талашувлар, ташқи (салжуқий) ва ички (элденгизийлар, ширвоншоҳлар) ҳукмдорларнинг даҳшатли эксплуатацияси, диний—руҳо-

ний ва мистик гуруҳларнинг кўр-кўрона ва мутаассиб террори билан характерланади. Улканинг майда феодал давлатлари ўртасида (Оррон, Ширвон, Дарбанд, Қаробог, Мароғо ва бошқа) парчаланиши Озарбайжоннинг иқтисодий ва сиёсий бирлигига катта тўсиқ бўлгандай, миллий эркини ҳам ҳамisha ажнабий босқинчиларнинг зарбаси остида қолдирар эди.

Озарбайжоннинг XII асрдаги сиёсий ҳаёти шундай бир тарқоқ вазиятда эдики, дарҳақиқат у ерда мамлакатнинг умумий тартибда иқтисодий-маданий кўтарилиши ҳақида, миллий истиқболни сақлашлиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бу ҳолатни кўрган кўзи очиқ ва пешқадам кишилар чуқур андиша ва қайғуга ботиб кетган эдилар. Дарҳақиқат, XI асрнинг охирларига довур бири бири билан низолашиб турган ширвоншоҳлар (Шамохи), шаддодийлар (Ганжа), хошимийлар (Дарбанд), Равводийлар (Жанубий Озарбайжон), Албония шоҳлари дея ўзларини эълон қилган қаробог амирларини кўрамыз. XII асрга бориб Озарбайжоннинг қатор ерлари (шу жумладан Ганжа) салжуқийлар қўлига ўтади. Салжуқийлар ўртасида кучайиб кетган ўзаро низолардан фойдаланган Гуржистон ҳукмдори Давид II улар билан муваффақиятли уруш олиб бориб, Ширвон билан иттифоқ тузади. Бундан кейин Ширвонда нисбатан узоқ вақт маълум даражада осойишталик ҳукм суради. XII асрнинг ўрталарида Аррон (Ганжа), Салжуқийлардан Элденгизийлар қўлига ўтади. Бу сулоланинг муассиси Қипчоқ қулларидан Элденгиз деган бир киши бўлган. Бунинг ўғиллари Жаҳон, Паҳлавон ва Қизил арслонлар Низомийнинг замондошлари эдилар. Буларнинг даври ҳам тахт талашув ғавғоларида ўтди. Ганжа (1195 йилда) Гуржистон қўлига ўтгандан кейин Элдингизийлардан Амир, Мирон ва Узбек деган ҳокимлар гуржи подшоҳининг вассалига айланадилар. Бу қисқа обзордан кўринадики, Озарбайжонда бир бутун ҳолида осо-

йишталик, тинч тараққиёт ва миллий мустақиллик учун ҳеч қандай шароит йўқ эди.

Аммо бу умумий ҳолатга қарамасдан катта қарвон йўллари устида турган Озарбайжоннинг айрим жойларида шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ муносабатлари мавжуд эди. Ганжа, Шамохи, Табриз, Байлагон, Нахчивон, Дарбанд каби марказлар феодал ҳокимларнинг тасарруфида бўлса ҳам бу шаҳарларда савдо ва ҳунар аҳли маълум бир куч ва салобатга эга эди. Айрим шаҳарларда маданий ҳаётда, илм, санъат, адабиётда ва моддий-маданиятда (меъморчилик) янги асарлар ва олимлар пайдо бўлдилар.

Катта шаҳарларда илми нужум, илми тибб, жўғрофия, тарих, фалсафа, адабиётшунослик билимлари бир қадар тараққий топган эди. Гарчи кенг омма бу илмлардан баҳраманд бўлишга имкон тополмаса ҳам, бу ерда айрим йирик фан ва санъат арбобларининг етилувига маълум даражада замин тайёрланган эди. XII асрда Озарбайжон шарқ маданияти ва адабиётига катта сиймолар етиштириб бера олди.

Илём Низомий 1141 йилда (баъзи сўнгги маълумотларга қараганда 1147 йилда) Озарбайжоннинг Ганжа (ҳозирги Кировобод) шаҳарида туғилди. Унинг онаси шаҳарнинг ўрта ҳол гуруҳларидан чиққан бўлиб, шаҳар ҳунарманд-меҳнаткаш табақаларига яқин турар эди. Ўз даврига кўра мукамал таълим ва таҳсил олган Илём, жуда ёш эканида, шеър ёза бошлади. У ўз шеърларини Ганжанинг отабекларига (ҳокимларига) ва қўшни Ширвон ўлкасининг ҳукмдорларига тақдим қилиб, кўп маъқул туширган эди. Лекин у бошқа шоирларга ўхшаб сарой шоирлиги лавозимига қизиқмади. Чунки у саройда юрган шоирларнинг тақдирини кўриб, шундан ўзига тегишли хулоса чиқазиб олган эди. Чунончи, шоир Ҳоқоний ўз «ҳомийси» Ширвоншоҳнинг амри билан зиндонга ташлан-

ди, Мужир Байлагоний шоҳ буйруғи билан юборилган қотиллар қўлида (Исфаҳонда) ҳалок бўлди. Шоир Фалакий зиндоннинг заҳматларига чидай олмасдан бевақт вафот этди. Низомийнинг улуғ истъоддини кўрган ва унга ҳасад қилган шоирлар ҳар хил бўҳтоғ ва иғволар тарқата бошладилар. Шу бадкирдорликларни кўрган шоир сарой шоирлиги хаёлидан воз кечди. Баъзи бир маълумотларга қараганда, Низомий ўша даврда анча тараққийпарвар кайфиятда бўлган «аҳий»лар ташкилотига анча яқин муносабатда бўлган. «Аҳий» (арабча сўз бўлиб, «менинг қардошим» дегани бўлади, чунки бу ташкилот аъзолари бир-бирини шундай деб чақирар эдилар) ташкилоти меҳнаткаш ҳунарманд ва косиблардан иборат бўлиб, ҳалол меҳнат билан яшаш, фуқарони ҳимоя қилиш, топганини баҳам кўриш, жафокорларга итоат қилмаслик каби радикал бир программага эга эди.

Низомий 1203 йилда вафот этган. Ҳозир унинг мақбараси бўлган жойда совет Озарбайжони мужассам ҳайкал тикиб қўйган!

II

Низомийнинг мероси олиймақом ва улуғвордир. Унинг йиғирма минг байтдан иборат бир лирик девони бор бўлганини тазкирачилар айтсалар ҳам бу асар ҳалигача топилган эмас. Унинг айрим ғазалларигина бизга маълум. Бу ғазалларнинг ўзига қараб шоирнинг улуғ лирик қудрати ҳақида гапириш мумкин. Масалан, қуйидаги байтлари ўзбекчага таржима қилиб берилди:

Сочларингми шу тўзилган, дунёми, ё корим менинг?
Заррами, оғзингми тордир ё дили зорим менинг?

Шу байтда ҳақиқатан юмшоқ лиризм оригинал ташбеҳлар ва «хусни-таҳлил» деган классик приём (воқеани била туриб соддадилона изоҳлаш) орқали гўзал ифода-ланган. Эки иккинчи бир байтини олсак, бунда кучли зиддиятлар орқали ҳаётдан умидвор бўлишлик кайфиятларини кўраимиз:

Давлат ила маст бўлган, ҳушёр бўлади бир кун,
Фафлатдаги шу бахтим, бедор бўлади бир кун!

Лекин Низомийнинг дунёга танитган нарсани унинг «Хамса»сидир. Беш мустақил дostonдан иборат бўлган шу монументал асар шарқда хамсачилик жанрига пойдевор қўйди. У даврнинг тақозосига кўра булар форс тилида ёзилган, лекин шу факт ва Низомийнинг озарий эканини инкор қилишга асос бўла олади ва на «Хамса»ни Озарбайжон адабиёти тарихидан чиқаришга далил! XII аср шароитида Кавказ, Урта Осиё, Кичик Осиё ва бошқа бир қанча мамлакатларнинг мусулмон ўлкаларида, форсий тил анъанавий шеърий тил бўлиб қолган эди. Низомий ўзи шахсан ўз хоҳишига хилоф бўлса ҳам, форсча ёзишга мажбур бўлганини «Лайли ва Мажнун» дostonининг кириш қисмида («Дар сабаби назми китоб»да) очиқдан-очиқ ва чуқур қайғу билан эслатиб ўтади. 1188 йилда Ширвоншоҳлардан Оҳистон шоирга чопар юбориб, қадимий араб афсонаси бўлмиш Лайли ва Мажнун ишқини дoston қилишни буюради, аммо бир шарт билан:— асар форс тилида бўлмоғи керак! Шоир Ширвоншоҳ буйруғининг мазмунини ва ўзининг хафачилигини қуйидагича баён қилади:

...Ҳоҳамки баёд ишқи Мажнун.
Рони сухани чу дурри макнун.
Чун Лайли бикир агар тавони —
Бикир ду-се дар сухан нишони!

Бингар эи хўққан тафаккур
Дар марсалаи ке мекаши дур?
Гурки сифату вафои ман нест,
Туркона сифат сазои ман нест!
Чун ҳалқан шоҳ ёфт гушам.
Аз дил бадишоҳ рафт ҳушам.

(Шоҳ буюрган эди: «хоҳлайманки, Мажнуннинг ишқини ёдлаб, инжу каби сўзларни тизгайсан. Қўлингдан келса бокира қиз бўлмиш Лайлидай икки-уч дона бокира сўзларни яратгайсан. Сен, кимнинг ипига дурдона тизаётганингни фикр хазинангдан яхшилаб қараб фаҳмлагин! Туркий қондалар менга одат эмас, туркона сўзлашув менга лойиқ эмас. Ҳар кимнинг насаби баланд экан, унинг сўзи ҳам баланд бўлиши лозим!» Шоҳлик ҳалқаси қулогимга илиниб, мени банди қилгандан кейин қон миямга уриб ҳушимни йўқотдим).

Демак, туркий (Озарбайжон) тилини хўрлаган ҳокимлар «олижаноблар тили» бўлган ажнабий форс тилида ёзишни шоирга мажбурий шарт қилиб юклатганлар. Шоирнинг иқрори Низомийнинг асл озарбайжонлик бўлганига ва ўз она тилини севгани ҳолда, ноилож форсийча ёзишга мажбур бўлганига ҳеч қандай шак ва шубҳа қолдирмайди. Шунга қарамасдан форс тилини энг буюк форс шоирлари қадар билган Низомий, шу хилда ўзининг ўлмас адабий обидаси бўлмиш «Хамса»ни такмил қилгандир.

«Хамса»нинг биринчи дostonи бўлмиш «Маҳзанул асрор» (Сирлар хазинаси)ни Низомий 1178 йилда, яъни ўттиз етти ёшида ёзиб тамомлади. Фалсафий-таълимий жанрда ёзилган бу дoston яқин шарқ адабиётлари учун характерли бўлган «насиҳатнома»ларнинг порлоқ намунаси бўлиб, кишининг қадри, меҳнатга ҳурмат, инсофсизлик ва ўзбошимчаликка қарши эътироз кайфиятларини ўз ичига олади. Бу дoston турли ахлоқий ва фалсафий мав-

зулардаги йигирма мақолат ва шуларга қўшилган кичик манзум ҳикоялардан иборатдир. Низомийдаги гуманизмнинг яққол ифодаси бўлган бу асар ўзидан кейин кўп шоирларга ўрнак бўлиб қолди.

1180—81 йилларда Низомий «Хусрав ва Ширин» достонини ёзиб битирди. Сосонийлардан Хисрав Парвиз (VII аср) ҳақида эрон воқеаномаларида ва яқин шарқ фольклорида юрган ривоятларни биринчи марта ўлароқ манзум роман шаклида ишлаган Низомий, севги, вафо, бахт учун кураш, давлат ва шахс, шоҳ ва халқ масалаларини прогрессив гуманист кўзи билан ҳал қилишга уринади. Бу достонда бош қаҳрамон бўлмаган Фарҳод меҳнат, ғайрат ҳам вафонинг порлоқ симболидир. Бу достон ёзилиб тамом бўлар-бўлмас унинг донғи атрофдаги феодал саройларига бориб етди ва юқорида айтиб ўтилгандай 1188 йилда Ширвоншоҳ Низомийга «Лайли ва Мажнун»ни ёзишни буюрди. Шоир шу йилнинг ўзидаёқ бу достонни ёзишга киришиб, тўрт ойдан ҳам тез фурсатда тамомлади.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги аламли қисса араб хроникаларида ва оғзаки халқ ижодида кўпдан бери юрган бўлса ҳам, бугун роман ва достон тарзида биринчи марта ўлароқ Низомий томонидан қаламга олинди.

Жанубий Озарбайжондаги Марого вилоятининг ҳокими Оксунқорийлардан Алоуддин Кўрна Арслонийнинг илтимоси билан ёзилган «Ҳафт пайкар» (етти гўзал) Сосоний ҳукмдорларидан Баҳром Гўрнинг (V аср) ошиқона саргузаштларини тасвирлайди. 1196 йилда тамомланган бу достон учун шоир Эрон шоҳларнинг «Худойнома» деган қадимий хроникаларидан, Фирдавсийнинг «Шаҳнома»сидаги маълумотлардан, бошқа тарихий маҳазлардан ва халқ ўртасидаги эртақлардан кенг фойдаланган. Мамлакатни идора қилиш масаласи, ҳукмдорларнинг ҳушёрлик ва тадбир билан ҳаракат қилиши масаласи, халқнинг

идрок ва донолиги масаласи (кекса чўпон образи) бу манзум романда қизиқ ва мароқли бир рамкада, ишқий можаролар ва ҳикоялар орқали ҳал қилинади.

«Хамса»нинг бешинчи ва сўнги дostonи «Искандарнома» (бунинг ёзиб битирилиш тарихи қитъалашмаган бўлиб, ҳар ҳолда XIII асрнинг бошларида деб тахмин қилинади) асосан икки мустақил қисмдан — «Шарафнома» ва «Иқболнома»дан иборатдир. Дostonнинг асосий қаҳрамони бўлган македониялик Искандар адолатли, фуқаропарвар, олим, мардона ҳукмдорнинг идеал образидир. Шоир тарихий шахсни асос қилиб олиб, кейин ўз ижтимоий мақсадларга мувофиқ уни бадий ҳаёллар билан бойитади. «Иқболнома»нинг охирида Искандар шимолда бир диёрга бориб қоладики, у ерда на золим бор, на мазлум, на бой, на йўқсул, на касаллик бор, на очлик! Бу ажойиб фантазияда Низомий золимсиз, ҳокимсиз эркин ва бахтиёр бир жамият ҳақида туманли бўлса ҳам ўзининг қизгин иштиёқ ва орзуларини олға суради.

Низомийнинг «Хамса»си ҳақиқатан ҳам жаҳон адабиётининг олтин фондида энг шарафли бадиалардан биридир. У яқин ва ўрта шарқ адабиётларида романтик эпосни яратди. У биринчи марта ўлароқ бадий манзум поэзияга янги ва оригинал сюжетларни киргизди. У улуғ маҳорат билан киши руҳининг ички дунёсини буюк психолог сифатида таҳлил қилди. У, ўрта асрларнинг музлим кечасида ақл, инсоф, билим, севги, ҳалоллик, тўғрилиқ, вафо ва меҳнатнинг нуроний машъалини ёқди.

Низомийнинг дostonлари шарқ мамлакатларида насдан-наслага кўчиб, ҳатто халқнинг оғзаки ижодига қўйилиб яшаб келди. Уни фарбнинг буюк шоирлари (Гёте) ҳам ихлос билан эсга олдилар.

Низомий дostonлари шу қадар идеал классик намуна бўлиб қолдиларки, жуда кўп шоирлар унга эргашувни ўзларига фарз деб билдилар. Шарқда янги «Хамса» ёзай

деб бештадан дoston ёзган шоирларнинг сони тахминан 100 га бориб етади. Низомийнинг айрим дostonларига «Жавоб» (назира) бўлиб ёзилган асарлар эса ҳар ҳолда мингдан ошади.

Ўзбек халқи ва унинг калассик шоирлари Низомийнинг асрлардан бери севиб ҳурматлаб келдилар. Низомий қабри устига ўтқазилган чинорлар ҳали униб кўтарилмасдан, шоир шеърятининг акси садоси Каспий денгизидан ва Қорақум саҳроларидан ўтиб келиб Хоразмда ўз акси садосини топди. Номаълум автор томонидан ёзилган «Мифтоҳул адл»даги Султон Маҳмуд Ғазнавий ва бойқушларни сўзлашуви ҳақидаги ҳикоят, шубҳасиз, Низомий хазинасидан олинган. XIV асрнинг ўрталарида хоразмлик Қутб Олтин Урда ҳукмдорларидан Тинибекнинг хотинига бағишлаб «Хусрав ва Ширин»ни таржима қилди. Аслини вазн ва образлар системасини сақлаш билан бирга Қутб сарой ҳаёти, ов ва жанг манзараларини тасвирлашда ўз замонининг воқелигидан олинган бир қанча реал лавҳалар ҳам киргизди. У эркин равишда ва лекин Низомий даҳосидан файзиёб бўлиб, бу дostonни ўзбекчага ағдарди. У ўзи дейдики:

Қозондек қайнаб уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдум.

Қутбдан бир аср кейин хоразмлик Мирҳайдар «Маҳзанул Асрор»ни ўзбекчага таржима қилди. У ўзи бу асарда Низомий хазинасидан намуналар олганини қуйидаги байтда иқрор этади:

Менки пишурдум бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.

XIX асрда хоразмлик Огаҳий «Ҳафт пайкар»ни наср билан ўзбекчага таржима қилди. Қўқон, Бухоро ва Хи-

ванинг кўп забардаст шоирлари Низомийни ўзларига устоз деб келдилар. Мунис Хоразмий: «Волийи мулки тариқат гар Низомийдир менга» деганида буюк Озарбайжон шоиридан бўлганини иқрор қилади.

Лекин шубҳасиз Низомийнинг буюк меросидан доҳиёна илҳом олган ва ундан ижодий-танқидий равишда баҳраманд бўлган буюк шоиримиз Алишер Навоийдир. Унинг барча дostonларида (ва асарларининг кўпчилигида) Низомий шаънига муташаккурона мадҳиялар ва эҳтиромли мисраларни ўқиймиз. Чунончи «Ҳайратул Аброр»нинг кириш қисмида шу олий баҳсни кўрамиз:

Ганжа Ватан, кўнгли онинг ганжхез,
Хотири ганжуру тили ганжрез.
... Каффаи мезон анга афлок ўлуб,
Ботмони тоши кураи хок ўлиб.
Тортса юз қари хирад хозини,
Чекмагай онинг кўпидан озини.
...Нозим ўлуб сўз дури серобиға,
Чарх «Низомий» ёзиб алқобиға.

Утмиш даврларининг илғор кишилари Низомийни юксак баҳолаб ўқисалар ҳам кенг омма бу завқдан маҳрум эди. Фақат совет давридагина буюк Озарбайжон шоири барча халқларимизнинг, барча меҳнаткашларимизнинг мумтоз ва улугвор бир санъаткори сифатида олқишланмоқда!

Низомийнинг ўзи келгуси насллар уни унутмаяжagini шу мисраларда куйлаган:

Ниҳон, ке бошад аз ту жилвасози,
Хузураш дар сухан ёби айни,
Ниҳон, ке бошад аз ту жилвасози,
Ки, дар ҳар байт гўяд бо ту рози.

Пас аз сад сол агар гўйи: кўжо ў?
Э, ҳар байти нидо хезадки-хо, ў!

(Бу манзумани кўриб ўқуганингда Низомийни сўзлар ичида аён топарсан! У, ҳар бир байтда сенга бирон сир айтиб турган жилвасоз, сендан қандай қилиб ниҳон бўлиши мумкин? Юз йилдан кейин ҳам, агар у қаерда деб сўрасанг, ҳар бир байтдан нидо чиқарки:— ҳа, у шу ерда! деб).

Кароматли, олтин сўзлар! Аммо юз йилгина эмас, 800 йилдан кейин ҳам буюк совет халқи, улуғ совет ватанида, ўзининг ўлмас аждодини — Ганжали Илёс Юсиф ўғли Низомийни тирик ва хушовоз, муктадир бир куйчидай қутламоқда.

Низомий асарларидан қилинган «Гулдаста» таржимасига ёзилган сўз боши. 1947. Тошкент.

САККИЗ АСРЛИК ИЖОДИЙ УМР

Биз яшаб турган шу курраи арзимизнинг ҳеч қайси бир қитъаси, ҳеч қайси бир ўлкаси йўқки, унинг номини эшитмаган, унинг қаҳрамонларидан беҳабар қолган бўлсин.

Дарҳақиқат, жаҳоншумул шуҳрат эгаси «Вепхис—Ткаосани» («Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон») достони ва унинг ўлмас муаллифи Шота Руставели бутун башариётнинг бадий ҳазинасида энг мўътабар ва муҳтарам ўринлардан биттасини эгаллайдики, бу ҳолат, албатта, тасодифий эмас.

Қардош грузин халқининг энг муаззам шоири Шота Руставели бизнинг асримизда жаҳон кутубхонасида Фирдавсий, Низомий, Навоий, Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин, Шевченко, Мцкевичлар билан бир сафда туриши ҳам тасодифий ҳамсоялик эмас, албатта!

«Вепхис — Ткаосани» ва уни яратган буюк шоир фақат ўз халқининггина эмас, бутун инсониятнинг маънавий тараққиётида муҳим босқич бўладиган ажойиб ҳодиса ҳисобланмоғи лозимдир.

Инсоний хислатларнинг энг гўзалларини — муҳаббат, дўстликни, виждоний бурчни, вафони, ваъдага риоятни, юртсеварликни, инсоф ва адолат туйғусини бағоят юксак пардаларда тараннум қилиб бергани учун мазкур дoston ва унинг муаллифи асрларнинг бисотида ва наслларнинг

ёдида ҳамон тирик гувоҳлардек ва табаррук хайрихоҳлардек яшаб, севилиб, ардоқланиб келмоқда.

Ноёб бир маҳорат билан романтик ва қаҳрамонлик унсурларини бир асарда бирлаштирган Шота Руставели китобхонга ҳаддан ташқари мароқли бир қиссани ҳавола қилади. Бу манзум қиссада (бу ерда биз «қисса» сўзини бу атамanning кенг маъносида, яъни, улугъ воқеаларни баён қилувчи катта эпик асар маъносида қўллаймиз) ошиқ ва маъшуқаларнинг синовли заҳматлари, дўстларнинг оғир курашлари, иноқларнинг ниҳоятда кескин вазиятларда қолишлари, зулму ситамлар, маккорликнинг даҳшати ва тўғрилиқнинг қудрати, саёҳатлар, саргузаштлар, можаролар тасвирланади. Шу билан бирга бу асарда ҳикматлик иборалар, маънодор калималар, ахлоқий панду насихатлар, фалсафий муҳокамалар катта ўрин ишғол қиладилар.

Карл Маркснинг қадимий юнон санъати ҳақида баён қилган машҳур баҳосини бу дostonга ҳам татбиқ қилиб бўладики, бу асар «ҳануз норма сифатида ва асло тақлид қилиб бўлмайдиган ўрнак сифатида» яшаб келмоқдалар.

Руставелининг дostonида ҳамма воқеалар, гарчи Ҳиндистонда, Арабистонда, Эронда рўй берса-да, ундаги барча қаҳрамонлар ва персонажлар ғайри грузин бўлса-да, бу асар Тамара маликанинг давридаги (XII асрнинг II ярми) грузин феодал жамиятининг асосий белгиларини ўзида акс эттиради.

Грузин халқининг илғор фикрий майлларини, унинг тараққийпарвар идеалларини куйлаган ва шу билан бирга умумбашариятнинг энг азиз тилакларини ва азалий орзуларини тараннум этган у фусункор нағмасоз ким? Ҳар бир грузинга асрлар давомида саҳардаги дуо каби муқаддас бўлган ва ҳозирги кунда бутун грузин халқиға алладек азиз ва табаррук ҳисобланган бу байтларни яратган қўшиқчи қачон, қаерда ва қандай яшаган? Бугунги кунда

бутун дунё халқлари эҳтиром билан номи ва асари олдида таъзим қилаётган у сирли ижодкор ким ўзи?

Бу асарнинг пайдо бўлишига замин бўлган давр ва замон қандай замон эди?

Шота Руставелининг ўз ҳаёти ва тақдирига оид ҳамма гаплар афсона, сир ва тахминлар пардаси билан қоплангани учун биз аввало шоир яшаган давр ҳақида кичкина тасаввур туғдириб ўтишимиз лозим.

Милоднинг IX асридан эътиборан Кавказнинг ғарбижанубий томонларида турувчи картвел тоифаларининг ва кичик феодал мулкларининг бирлашуви тез қадамлар билан юзага чиқа бошлайди. Грузин князларининг (бекларининг) мулк ва ерлари марказлашган ягона бир подшолик ихтиёрига ўта бошлайди. Оғир ва кескин курашларда, марказий давлатчилик майллари билан тарқоқлик тарафдори бўлган кичик ҳокимлар ва феодаллар ўртасида авж олиб кетган қонли тўқинишларда мустаҳкам, қудратли, ягона ва бирлашган грузин давлати яратилади.

Тарихий жиҳатдан, шубҳасиз, зўр тараққийпарварлик аҳамиятига эга бўлган бу ҳаракатга грузин подшоларининг багратионлар сулоласи бир неча аср давомида раҳбарлик қилиб келдилар. Марказчилик тенденциясининг галабаси багратионлар хонадонига кўп қимматга тушди. Уларнинг тарихан лобид ва лозим бўлган шу интилишларига бир томондан, маҳаллий феодаллар — эриставилар қарши турган бўлсалар, иккинчи томондан, Византия (Шарқий Румо императорлиги) ва салжуқ турклари Грузия ерларини босиб олиш таҳликасига доимо актив омил бўлиб қолган эдилар.

Грузия давлатини барпо қилишда энг зўр хизмат кўрсатган ҳукмдор багратионлардан Давид III номли подшо бўлган. Бу киши тарихга «Бинокор» деган лақаб билан кирган доно, фаол ҳукмдорлардан эди. 1089 йилда ўн олти ёшида тахтга чиққан Давид III кўп тадбирли, сиёсатдон,

ҳарбий ишларда моҳир саркарда ва ғоят истеъдодли ташкилотчи эди.

Грузияни марказлашган салтанат шаклига айлантирган Давид III 1122 йилда Тбилиси шаҳрини араблар ва салжукӣ турклар қўлидан олиб, ўз салтанатига пойтахт деб эълон этди. Шунинг устига халқаро аҳвол ҳам Давиднинг интилишларига ўнг келгандай бўлиб қолди. Чунончи, 1092 йилда салжук султони Маликшоҳнинг вафотидан кейин туркларнинг заифлашганидан фойдаланиб, Грузия подшоҳи Бағдодга ҳамма вақт тўланиб келган божу хирожни тўлашдан бош тортди. Уша даврда Европадаги христиан қироллари Қуддуси Шарифни мусулмонлар қўлидан қутқазिशга отланиб, Шарққа қараб юриш бошладиларки, узоқ вақт давом этган шу юришларни тарихда салиб (крест) юришлари деб атайдилар. Давид III шу салиб урушлари туфайли туғилган қулай шароитдан фойдаланиб, бир қанча ерларни — Кахетия ва Эретияни ўз салтанатига қўшиб олди. У ўз салтанати ичида яшаган халқларнинг турли дин ва мазҳабларда эканини эътиборга олиб, аҳоли ўртасидаги динларга муносабатда ҳаммага тенг кўз билан қарашга ҳаракат қилди. У грузин ва арманларни тенг ҳуқуқли қилиб қўйди. Тбилисида араблардан қолган мусулмон масжидини зиёрат қилиб, мусулмонларнинг молу мулкига, дин ва имонига ҳеч бир хатар йўқлигини барала эълон қилди.

Грузиянинг сиёсий ва жуғрофий мавқеи, унинг Шарқ ва Ғарб ўртасида кўприк ролини ўйнаши бу мамлакатнинг маданий ва адабий ҳаётида ҳам икки маданиятнинг омихта бўлиб кетишига, Европа ва Осиё халқлари маданий алоқаларининг бу юртда алоҳида бир ҳусн билан жилваланишига имкон очди. Уша даврда Тбилисида эронлик, араб, туркистонлик олим ё шoirлар билан бир қаторда юнонлик ёки мағриб диёрларидан келган файласуфларни ва санъаткорларни ҳам учратиш мумкин эди.

Грузиядаги ички тескаричи кучларнинг тез-тез бош кўтаришига қарамай, Давид III ўз тараққийпарвар тадбирларини изчиллик билан амалга ошириб турди.

Ҳар эҳтимолга қарши, ажнабий давлатларнинг Грузияга бостириб киришига чек қўйиш мақсадида, Давид бу мамлакат тарихида биринчи марта ўлароқ, мунтазам лашкар (60 минг кишилик) тузди ва қудратли бир иттифоқдошга эга бўлиш ниятида қипчоқлар билан дўстона алоқа боғлаб, ўз қўшинининг катта бир қисмини шу қипчоқ сипоийларидан иборат қилиб қўйди. У қипчоқлар ҳукмдори Атрокхон билан сиёсий ва ҳарбий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш ниятида Атрокхоннинг қизи Гурондухтга уйланди.

Багратионлар хонадонининг энг машҳур намояндаларидан бири бўлган Тамара (аслида грузинчаси «Тамар») даврида ҳам мамлакат озодлиги, бирлиги ва маданий тараққиёти йўлидаги кураш давом этди. Лекин, баъзи тарихчилар айтганидек, малика Тамара даврини (XII аср II ярми) «олтин давр» дейиш шартли бир тадбир бўлиб, катта бир муболағанинг маҳсулидан бошқа нарса эмас. Бу феодал даврини идеаллаштириш ўзи марксистик таълимотга тўғри келмайдиган бир хатодир. Чунки, бу даврда ҳам ҳоким феодаллар синфи ва подшо аппарати деҳқонларни қаттиқ эзиш ҳисобига ҳашаматли ҳаёт кечирар эдилар. Феодаллар ва эриставилар ўртасидаги ўзаро низолар ҳамон давом этиб бормоқда эди. Вассаллик тартиби, яъни кичик феодалларнинг катта ҳоким феодалларга, уларнинг эса, подшога итоат қилиш қондаси тез-тез бузилиб турар эди. Бинобарин, ташқи кўринишда бир давлат ҳолига айланган Грузия аслида ички қарама-қаршиликлардан қутулган эмас эди. Вассаллар подшога қарши исён кўтариши ёхуд ўзаро тил бириктириб марказий ҳукуматга хиёнат қилиши ва ёки ўз ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мақсадида хорижий босқинчиларга сотилиб кетиш ҳолатлари бу давр учун ҳам характерли воқеалардан саналар эди.

Аммо тарихнинг объектив қонунлари асосида ижтимоий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан кўтарилиш жараёни бу даврда айниқса кўзга ташланади.

Чунончи, Грузия аҳолиси бу даврда ортиб борганини, иқтисодий ҳаётда жонланиш юз берганини, ақча-товар муомаласининг кенгайганини, ҳунармандчилик корхоналарининг кўпайганини ва ўсганини, шаҳарлар пайдо бўлиб, бозорларнинг катта роль ўйнай бошлаганини ҳамма тарихчилар яқдиллик билан уқтириб ўтадилар.

Малика Тамара ҳукм сурган даврда, яъни XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошида Грузия салтанати халқаро сиёсат саҳнасида ҳам катта мавқе касб этиб олиб, Тамаранинг обрўйи ажнабий давлатлар доирасида ҳам баланд эди. Грузия энди Европанинг яқин ва узоқ мамлакатлари билан, Шарқда эса, Искандария, Миср, Бағдод, Ҳиндистон билан савдо алоқаларини жонлантириб юборди. Яна шу даврда кўплаб грузин йигитлари Византия академияларига бориб, у ерда мукамал таҳсил оладилар. Машҳур Кичик Ефрем ва Иоанн Петрици каби ҳақимлар (XI—XII асрлар) Арасту ва неоплатоникларнинг асарларини юнончадан грузин тилига таржима ва тафсир этадилар. Бу олимларнинг қилган катта ишларидан Грузияда юксак фикрий ҳаёт, маданий ижод, эркин муҳокама, фалсафий тушунчадаги кенглик ва теранлик қотиб қолган диний эътиқодлар устидан ғалаба қозонадилар.

Грузия маданий ҳаётида юнон фалсафаси ва адабиёти билан бир қаторда Шарқ шеъриятининг ранглари, куйлари, мавзулари катта аҳамият касб эта бошладилар. Аммо бу гал грузин адабиётида дунёвий куйларнинг ҳоқим бўлиб қолганини алоҳида қайд қилиш керакдир. Бу эса, ўз навбатида, ўрта аср христиан тарки дунёвийлик зеҳниятига берилган даҳшатли зарба эди.

Грузия маданий ва адабий ҳаётида Шота Руставелига салаф бўлган ёзувчилар, деб кимларни кўрсатиш мумкин

ва Шотадан олдин шу тилда асар яратган йирик сўз устозлари бўлганми?

Руставели достонининг «Хотима» қисмидаги энг сўнги тўртликни эслайлик:

Амиранга қасидасин бағишлади Хонели,
Абдулмасиҳ шижоатин улуғлади Шавтели,
Диларсетни кўп тарангум қилганди Тмогвели,
Таризлини йиғлаб-йиғлаб куйлади Руставели.¹

Бу парчада шоир ўзидан олдин ўтган уч адибнинг номини тилга олади. Хўш, Руставелининг бу салафлари кимлар? Булардан биринчиси Мосэ Хонели (XII асрнинг ўрталари) бўлиб, у «Амиран—Дарежони» номли қаҳрамонлик қиссасининг муаллифи ҳисобланади.

Руставели иккинчи тилга олган салафи Иоани Шавтели (XII аср) малика Тамаранинг яқин қаҳрамонларидан бўлган. Ўз даврида кўп шуҳрат топган шоирлардан ҳисобланар эди. У «Абдулмессия» (арабчада тўғрироғи «Абдул-Масиҳ, яъни Исо пайғамбарнинг қули) номли қасиданинг муаллифидир. Ривоятларга кўра, у аввало роҳиб бўлгани ҳолда кейинча даргоҳга яқинлаштирилиб, ниҳоят малика Тамара ҳузурда мунши (котиб) вазифасигача кўтарилган. Марказлашган салтанат тарафдори бўлган Шавтели ўз қасидасини Тамарага ва унинг иккинчи эри Давид Сосланига бағишлаган. Бу асарнинг Руставели ижодига таъсири аниқ кўринади.

«Хотима»да зикр этилган учинчи ёзувчи шоир Саргис Тмогвели (XII аср) «Дилариани» номли катта эпик асар яратган.

¹ Руставелидан келтирилган ҳамма мисоллар «Йўлбарс терисини ёппиған паҳлавон» достонининг М. Шайхзода ва Миртемир томонидан ўзбекчага қилинган таржималаридан олинди (Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент — 1959 йил).

Руставели ўз «Хотима»сида зикр этмаган бўлса-да, Тамара даврида кенг топилган ёзувчилардан бири Чахрухадзе номли шоир бўлган. У ҳам сарой шоирлари рўйхатига кирган санъаткорлардан бўлиб, кўп саёҳатлар қилган, Эрон, Ҳиндистон, Чин, Туркистон, Россия, Арабистон, Миср, Бағдод ерларига сафар қилган. Унинг ўн икки қасидадан иборат «Тамарани» асари малика Тамара ва унинг эри Давид Сослани шаънларига бағишланган. Чахрухадзе ўз даврининг энг ўқимишли ва фозил сиймоларидан бири сифатида Грузияда танилган маданий арбобдир.

* *
*

Шота Руставелининг ўз ҳаёти ҳақида, афсуски, тарихчилар ҳеч нарса қайд қилган эмаслар. Шундай қилиб, грузин халқининг энг улуғ шоири ҳақида ҳеч нарса билмаймиз десак, бу иқдоримиз ғалати гапдай туюлиб қолиши мумкин.

Аmmo бу ҳақиқатдир.

Шоирнинг исмидаги Руставели сўзи унинг асли Рустави қишлоғидан ёки шаҳридан бўлганидан, бу жойда туғилганидан далолат беради. Чунки, Руставели сўзи Руставилик деган маънони беради. Лекин Грузияда бир қанча жойлар «Рустави» деб аталиб юрган. Шоирнинг ватани қайси Рустави экан? Олимларнинг ишончлироқ бўлган мулоҳазаларига кўра, шоир туғилган Рустави жанубий Грузиядаги Руставидир. Месхетия деб аталган бу вилоят ўша вақтда мамлакатнинг энг маданий вилоятларидан бири ҳисобланар эди. Шоир ўзи ҳам иқдор бўладики:

«Бу қўшиқни мен яратдим, Руставилик, месх ўзим».

(«Хотима»)

Руставели ҳақида халқ ўртасида юрган ривоят ва афсоналарда ҳам Шотанинг Месхетия вилоятидан бўлганлиги қайд қилинади.

Эътироф этиш керакки, гарчи даврнинг ёзув манбаларида Руставели ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмаса-да, оғзаки халқ ижодида шоир ҳақида талай эртақлар ва манқабалар тўқилгандир.

Грузия фольклоридида Руставели ҳақида тўқилган манқабалардан биттасида шундай дейилади:

Гўё, Шота ўз бошланғич маълумотини черков мактабидида олган. Кейинча у монастырда таҳсил кўрган. Кўп ўтмай ҳамма таниган-билганлар унинг ажойиб истеъдодига қойил бўлиб қолибди. Бундан сўнг уни Кахетия академиясига ўқишга юборибдилар. У ерда бир неча йил таълим олган Шота ёзган шеърлари билан ҳаммани мафтун қилади. Шоирнинг буюк истеъдодидан хабар олган малика Тамара уни, бир неча ёш грузин йигитлари билан биргаликда, «илм таҳсил қилиш» учун Византияга юборди. Бир неча йилдан сўнг ватанига қайтиб келган Руставели малика хизматида хазинадор ё китобдор ва ёки мунши (котиб) бўлиб хизмат қилганмиш!.. Саройда, гўё маликанинг амри билан ўз машҳур достонини ёзган Шота катта мукофотга сазовор бўлган. Руставели ўз умрининг охирида ватангадо бўлиб, сургунарда юрган. Баъзи ривоятларда Руставели Қуддуси Шарифга бориб, умрининг сўнгги нафасигача у ерда Муқаддас Салиб (крест) монастырида турган эмиш.

Халқ ривоятларида Руставели ва малика Тамара номлари бири бирига боғлиниб, тилга олинади. Гўё Руставели унга бўлган муҳаббатни туфайли кўп азобу уқубатларга гирифтор бўлган эмиш. Бошқа бир ривоятларда эса, Тамара шоирга чуқур меҳр қўйгану бироқ Руставели бу севгини рад этгани туфайли Грузияни тарк этиб кетмоққа мажбур бўлган.

Халқ оғзаки ижодида Руставели ҳақида яратилган эртақлар эртақ бўлиб қолади-ю, бироқ шоир даврини ва ҳаётини синчиклаб текширувчи киши буларни четлаб ўтиб кетолмайди. Чунки ҳар бир эртақ ёки манқабда бирон ҳақиқат зарраси борлигини унутмаслик керак. Масалан, Руставелига доир грузин халқ қўшиқлари за манқабаларининг деярли ҳаммасида буюк шоирнинг алақандай бирон сабаб билан назардан тушиб қолгани, хор бўлиб, машаққатларга дучор бўлгани уқтириб ўтилади. Эҳтимол шоир ҳаётида гоят сирли ва фожиали ҳодисә юз бериб, Руставели билан сарой ўртасида драматик бир ихтилоф туғилиб қолгандир!

Кейинги асрларда яшаган баъзи бир грузин тарихчиларида Шота ҳаётига доир айрим маълумотлар учраб туради. Масалан, Грузия митрополити (руҳоний раиси) Тимофей XVIII асрда Қуддуси Шариф зиёратига борганида у ерда грузин подшолари қурган Муқаддас Салиб черковида Шотанинг қабрини ва деворда алвон тўн кийган роҳиб қиёфасида шоирнинг суратин кўрганини Платон Йосселиани 1870 йилда ёзган мақоласида қайд қилиб ўтади. Бу ахборотдан кейин адабий жамоатчиликда, Руставели, дарвоқе, умрининг сўнгги йилларида Қуддусда яшаган, у ерда дафн қилинган бўлса керак, деган эҳтимоллар туғилди. Яна мазкур тарихчининг айтишига қараганда, «Аниги шуки, Руставели Афинада таҳсил олган, форсчани яхши билган ва малика Тамаранинг хазинадори бўлган». Тарихчи Сулхон Баратов 1871 йилда Шота ҳақида шундай деб ёзган: «Малика Тамаранинг хазинадори эди. Малика унга чуқур ҳурмат билан қарар эди. У фақат шоиргина бўлмағи, ҳамма билим соҳаларида тенги йўқ фозил киши эди. Бунинг устига фавқулодда даражада ҳусну жамол билан мушарраф бўлган бу зот, ўз шеърларига ўхшаб ҳикматларга ва латофатга тўлган бир шахс эди».

Ҳар ҳолда XVIII асрда пайдо бўлган шу қизиқ ха-

барни текшириш керак эди. 1845 йилда Петербург университетининг профессори Николай Чубинов (Чубнашвили) Фаластинга бориб, бу овозани суриштирмоқчи бўлади. У ҳам черков устунларидан бирида Руставелининг суратини кўради. Аммо ўтган асрнинг охирларида Фаластинга борган олимлар Қуддуси Шарифда Руставели суратини тополмайдилар.

1960 йилда Грузия фанлар академияси яна бу масала юзасидан Қуддусга учта академикни юборади. Бу олимлар мазкур устун устида Руставели суратини тополмадилар. Бутун устун аллақандай бўёқлар билан бўялган экан. Аммо олимлар умидсизланмай изланишларини давом эттирдилар ва кўп эҳтиёт билан бўёқларни кўчириб, тагидан изланган суратни очдилар. Олимларнинг кўзи олдида алвон тўн кийган мўйсафид бир роҳиб намоён бўлиб қолди. Ибодатда тиз чўккан бу роҳибнинг тагида «Руставели» сўзи ёзуғлиқ эди. Суратнинг бир чеккасида яна шу сўзлар нақш этилган эди: «Бу тасвири ясаган бандога — Шотага парвардигор ўзи шафоат қилгай, омин!»

Олимларнинг тахминига кўра, бу расм ва ёзув кейинча, XVII ёхуд XVIII асрларда нашр этилган. Аммо булар ҳар ҳолда мўътабар маълумотларга суяниб ёзилганига ҳеч кимда шубҳа йўқ. Бу ёзув Шота ҳақида эканига ва ўша сурат Шотанинг тасвири эканлигига ҳеч ким гумон қилмайди.

Демак, Руставели умрининг сўнгги йилларида Қуддуси Шарифда роҳиб бўлиб яшаганини ва бу ерда вафот этганини ҳозирча қабул этмоғимиз керак бўлади.

Буюк шоирнинг ҳаёти ҳақида энг жиддий гувоҳ унинг ўлмас достонидир. Шоир малика Тамара даврида яшаб ижод қилганлиги шубҳасиздир. Асарнинг дебочаси бунинг яққол далилидир:

Тамаранинг ҳашамати қамаштирар кўзларни,
Гулчамбардай ўраб бердим мадҳиялик сўзларни.
Ақиқ кўзнинг қўлларидан снёҳ ичди қаламим,
Юракларни ништар каби тилсин куйим, аламим.
Маликаи Тамарани ширин куйда куйламоқ,
Мужгонларин, биллур юзин, лаъли лабин сўйламоқ
Осон эмас, мадҳ айламоқ инжу тишни ва қошин,
Аммо олмос қирралашга ярар юмшоқ кўрғошин.

Шу нуқтаи назардан қараганимизда, шоир ўз достони-ни 1184 йилдан кейин (малика Тамара шу йилда тахтга ўтирган эди) ва ҳар ҳолда 1207 йилдан олдин ёзган бўлса керак. Чунки, 1207 йилда Тамара Георгийнинг ўғли Лашни ҳукмдорликда шерик дея қабул қилди. Агар Руставели ўз асарини бу воқеадан кейин ёзганда эди, албатта, янги ҳукмдорни ёдга олган бўлар эди.

Руставели достонининг марказида турган давлатчилик фяси марказлашган, бақувват ва мустақил давлатга раҳбарлик қилувчи маърифатли подшо идеалидир. Руставели Ростевон сиймосида ана шундай донишманд, иродали, соҳиби ихтиёр ва давлатпаноҳ подшо образини яратди. Шоир I қўшиқнинг ўзини Ростевонга берилган зўр ижобий характеристикаси билан бошлайди:

Арабларда султон бўлиб ўтган эди Ростевон,
Парвардигор лутфи билан ҳукми баланд, зўравон,
Ўзи сахий ва донишманд, одил ва қонунпараст,
Суҳбатларда шакаргуфтор, урушларда забардаст.

Подшонинг қонунга риоя қилиб, сиёсат олиб боришини талаб қилиш, унинг саркардалигини, донологини, саховатини, шинавандалигини уқтириб ўтиб, ҳукмдор типининг намунасини бермоқчи бўлган шоир шу билан ўз даврининг муҳим актуал сиёсий масаласини тараққиёт позицияларидан туриб ҳал қилишга интилади.

Ростевон шоҳнинг ҳаёти ва фаолияти Арабистон муҳи-тида ўтса-да, китобхонга аёндирки, бу ерда гап Грузия устида боради. Шу даврда Грузия марказлашган бир давлат бўлиб қолган эди. Бу марказлашув жараёнини қувватлаб турган Шота вассалларнинг подшога итоат эти-шини шарт деб қўйиб, ҳар қандай хиёнатни, марказий ҳукуматга қарши кўзғалишни, жойлардаги феодалларнинг ўзбошимчалигини қоралайди. Руставели достонидаги вас-саллар, навкарлар, сипоҳлар, сарбозлар ўз соҳибларига садоқатли, интизомли, фидокор ходимлар сифатида тас-вирланадилар.

Ҳатто Ростевоннинг қизи Тинатин ўзи тахтга чиқиб, ихтиёр эгаси малика сифатида расмийлашгандан кейин ҳам отасини мамлакат бошлиғи деб таърифлайди:

Қиблагоҳим шоҳлар шоҳи тождор,
Салтанатинг бепоёну тахтинг эса пойидор.

(II қўшиқ)

Тинатиннинг бу хитобидаги «шоҳлар шоҳи» таъбири бир қанча феодалларни, майда ҳокимларни, эриставиларни, «султонча»ларни ва «амирча»ларни ўзига бўйсундир-ган қудратли бир «улуғ подшо»ни кўзда тугади.

Дарҳақиқат, майда ҳукмдорларни—маликларни, эрис-тавиларни, князларни ўз итоати остига олган Тамара давридаги Грузия ҳам Шота достонида тасвирланган Арабистон вазиятида эди.

Таризел ўз ҳикоясида (V қўшиқ) Ҳинд мамлакатига етти салтанат борлиги, лекин бориб-бориб ҳаммаси Пар-садан шоҳга итоат қилиб сиғингандан кейин юртда осой-ишталик барпо бўлганини айтиб берадики, бу бобда ҳам биз Руставелининг марказлашган подшоҳлик ғояси таран-

нум этилганини кўрамиз. Таажжуб эмаски, шоҳга қарши исён кўтарган хатовларни хиёнат ва маккорликда айблаб, қаттиқ жазолаган Таризлни Руставели бутунича оқлайди ва тарғиб қилади.

Худди шунингдек, Таризл ва Автандилнинг дўсти Фаридун Нуриддиннинг ҳам ўз қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида қўзғолончиларни тор-мор келтириб, ўз тахтини қайтариб олиши ҳам марказлашган давлат ғоясининг жонли суратларда мужассамланишидир.

Марказий давлат тепасида турган маърифатли ва доно подшоаларни олқишлаш билан бир қаторда шоир ҳукмдорлардан фуқарога нисбатан шафқатли ва маърифатли бўлишни талаб қилади.

Шундай қилиб, биз, Шота Руставели фалсафасининг асосида гуманизм ғоялари ётганини дадил айта оламиз. Улмас дostonнинг сўнгги қўшиғи, дарҳақиқат, юксак инсоншарварлик ғояларининг чинакам инсоний торларда чалинган асл таронасидир. Бу ерда шоир ўзининг севимли қаҳрамонлари, мамлакат раҳбарлигида турган чоғларида халқ ва юрт нақадар бахтли ва мамнун бўлганини энг сўнгги мисраларда орзулар орзуси, армонлар армони ва тилаклар тилагидай тараннум этади.

Уч мамлакат тепасида уч баҳодир ҳукмрон,
Бир-бирдан хабар олур, бир-бирига меҳрибон,
Ғанимларни қилич тортиб бўйсундирар аёвсиз,
Душмандан ер тортиб олур — ер кенгаяр тўхтовсиз.
Мол-давлатга ботди барча, гўё бўрон сепди қор,
Етим-есир хайр олди, душманларда йўқ мадор.
Ёв юртида қўзичоқлар сут эмишга зор бўлди,
Баҳодирлар ўлкасида бўри қўйга ёр бўлди.

(IV қўшиқ)

Бу мисолда шоир адолатли шоҳ ҳимоясида фуқаро-нинг нақадар тинч, тўқ ва иноқ бўлиб яшаши мумкин эканини барала эълон қилиб қўяди. Шота ўз ватанини чуқур муҳаббат билан севади, уни озод, бақувват ва бахтли кўришни орзу қилади. Феодал тарқоқлигини ҳимоя қилувчи кучларга нисбатан бу интилиш бағоят зўр тараққийпарварлик аҳамиятига эга эди.

Миллий озодлик ва мустақиллик ғояси Руставели достонининг иккинчи муҳим сиёсий тенденциясини ташкил этади. Достоннинг қиз қаҳрамони Нестон Дарижон хоразмшоҳнинг ўғлига унашилганини эшитиб, дарғазаб бўлиб, ўз севгилиси Тариэлга ташлаган қаҳрли гаплари Руставелининг ўз кайфиятларини ифодалайди ва унинг чет эл истилочиларига қарши бўлган нафратини намоён қилади:

Кимки бўлсин, тожу тахтни эгаллашга қўймайман,
Ҳиндистонни келгиндига топширгунча ўлгайман.

(XIII қўшиқ)

Давлат бирлигини муҳофаза қилмоқ мақсадида араб подшоҳи Ростевон, вафотимдан кейин феодаллар (вассаллар) ўртасида тожу тахт талашлари кўзғолмасин деб, тирклигида тахтни ягона фарзанди — қизи Тинатинга топшириб, бунини бутун мамлакатга хабар қилади. Руставели араб султонининг шу ақлли тадбирини маъқуллайди. Чунки бу тадбир давлат, мамлакат ва халқнинг фойдасига хизмат қилади. Ҳиндистон подшоҳи Парсадан эса, ўз вақтида тахтни қизига ҳавола қилмагани сабабли мамлакат бир қанча тўполонларга ва фалокатларга гирифтор бўлади.

Руставели ўз достонида икки подшоҳнинг икки хил хатти-ҳаракатини қиёслаб бериши тўппа-тўғри шоир яшган даврнинг сиёсий ҳаётига бевосита равишда боғлиқ эди.

Багратионлар сулоласининг подшоҳлари билан бевосита равишда боғлиқ эди. Багратионлар сулоласининг подшоҳларидан Георгий III ҳам 1179 йилда қизи Тамарани Грузиянинг маликаси деб эълон қилди. Беш йилдан кейин ота вафот қилгач, унинг қизи мамлакатнинг тўла ҳуқуқли маликаси (аёл подшоси) бўлиб қолди (1184 йил) Георгий III нинг доно тадбири соясида мамлакат бутун қолди ва Тамаранинг ҳукмдор бўлишига ҳеч ким ғашлик билан хуруж қилолмади. Руставели, шундай қилиб, ажнабий мамлакатлар фонида яратган образлари орқали Грузиядаги ҳодисаларни қувватлайди, у малика Тамаранинг тахту тожни эгаллаши бутунлай қонуний бир воқеа эди ва шунинг натижасида Грузия катта муваффақиятларга эришди, демокчи бўлади.

Марказлашган давлат шароитидагина мамлакатда тинчлик, иқтисодий кўтарилиш, маданий тараққиёт мумкин бўлишлигини Руставели қайта-қайта қайд қилиб ўтади. Достонда тасвирланган шаҳарлар, савдо, савдогарлар, бозорлар, пул ва ҳоказоларга Грузия ҳаётининг инъикоси берилган.

* *
*

Руставелининг достони юксак оптимизм руҳида ёзилган бўлиб, сўнмас ҳаёт нашидаларига ва ҳаётчанлик ишқига тўла. Бу асарда, мажозий қилиб айтганимизда, тиниқ бир равшанлик, нуроний уфқлар, ажойиб бир кенглик, шифобахш ҳаво ҳукм сурмоқда...

Европада XV асрда бошланган Уйғониш ва гуманизм давридан анча муқаддам грузинлар элида буюк шоирнинг инсонпарварлик куйларини тараннум этиши бу халққа ва унинг улуг шоирига мангу шараф бағишлайди.

Черков ва диннинг бўғиқ зиндонидан қутулиб, XII

асрада ҳаётни ва ер фарзандларини олқишлаш — Руставелининг буюк хизмати деб саналиши лозим.

Малика Тамара бошқараётган катта мамлакатда Кавказнинг картвел халқлари бирлашиб, грузин давлатининг негизини ташкил этдилар. Лекин булардан бошқа бу мамлакат ерида арманлар, озарийлар, қипчоқлар, эронийлар, лазгилар, араблар, салжуқ турклари ҳам яшар эдилар. Шунчалик турли халқ ва дин вакиллари ўртасида низо ва тўполон чиқишига йўл қўймаслик сиёсий арбоблардан ва биринчи навбатда ҳукмдордан катта фаросат ва донолик талаб қилар эди. Давид III каби идрокли грузин подшоҳлари бу шароитни кўзда тутиб, кўп маҳорат билан ҳаракат қилганлар. Руставели ўз достонида чиқарган турли миллат намояндалари бир-бири билан кўп меҳрибон, дўст ва иноқ бўлиб қоладилар. Шоир ўз замондошларини ва биринчи навбатда ихтиёр соҳибларини дoston қаҳрамонларидан ибрат олишга чақиради.

Руставелидаги гуманизмнинг жони ва ўзаги инсоннинг олижаноб хулқига ишончдан туғилади. Унинг таъбирича, одамзод тангри яратган махлуқлар ичида энг шарафлисидир. Бинобарин, у севги, бахт, эрк ва гўзалликка сазовордир.

Шоирдаги гуманизм башариётнинг ярмини ташкил қилаётган хотин-қизларга бўлган муносабатда ҳам ўз ифодасини топади. Шотанинг ижобий аёл суратлари на Фарб адабиётларида рицарлар сажда қилган хонимларга ўхшайди ва на Шарқ шеъриятига хос бўлган дилбарни идеаллаштиришга!.. Бу аёллар эр кишининг ўртоғи, йўлдоши, севгани ва севилганидир. Бу ерда муҳаббат туйғуси самимий, тўғри ва бевосита ҳолатларда тасвирланади. Шоир ўз қаҳрамонларининг (хоҳ эркак ва хоҳ аёл) ички руҳий кайфиятларини чуқур очиб бериш учун ўзаро юборилиб турган мактублар жанридан катта маҳорат билан фойдаланган. Қизиғи шуки, поэзияда мактуб (эпистольяр) жанри

Европа адабиётларида Шотадан уч аср кейингина яратилди.

Руставелининг асари бошдан-оёқ ҳикматли гапларга, зарбулмасал даражасида ихчам ва пурмаъно таъбирларга тўладир.

Асарнинг бош қаҳрамони Тариэл ўз моҳияти билан фожиавий сиймодир. У бақувват, мард ва олижаноб шахс. Бироқ унинг бутун ҳаёти азобу уқубат ичида ўтади. Ҳижрон, машаққат, ёлғизлик, дарбадарлик, севган ёридан тамомила беҳабарлик ва шу туфайли бошга тушган мудҳиш изтироб, ватангадолик, барча неъматлардан бенасиб бўлиш, молу давлатдан, ҳокимиятдан маҳрум бўлиб қолиш, фақирлик, одамлар ва айниқса севган кишиси томонидан унутилиб қолиш таҳликаси...— бу оғир кулфатлар қаҳрамонни муттасил ўн йил қийнаса ҳам у чидайди, бардош беради, ноумид бўлмайди. Аммо узоқ давом этган фалокат ва машаққатлар унинг руҳида маълум ўзгаришлар ясайди: инсонларга, бахтга, ростликка, дунёга нисбатан шубҳаланиш кайфиятлари пайдо бўлади. Нафрат, ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бўлиб қолади. Фақат жониворлар салтанатида, сирли бир ғорда Тариэл вафодор Асमत билан бирга ўзини хотиржам ҳис этади.

Асар бошида Ростевон шоҳ навкарларини илк марта кўрганида Тариэл ўзининг чопқир отида одамлардан қочиб кетишининг боиси ҳам шудир.

Руставелининг бош қаҳрамони доимо йўлбарс терисини ёпиниб юриши унинг қиёфаси учун шу қадар характерлики, муаллиф ўз достонини шундай атаган. Тариэлнинг шу қиёфаси ҳаммани ҳайратда қолдиради. Аммо бунинг ўз сабаби бор. Бу сабаб шундан иборатки, у қаҳрланганида бу тери унга йўлбарсдек дарғазаб бўлиб кетган Нестон Дарижонни эслатади.

Йўлбарс терисини ёпиниш Шарқ адабиётларида Руставелидан илгари ҳам, ундан кейин ҳам қўллаиб келган

усуллардан биридир. Масалан, улуғ форс-тожик шоири Абдулқосим Фирдавсий (X аср)нинг «Шоҳнома»сидаги бир қанча қаҳрамонлар (Сом, Рустам, Асфандиёр, Сухроб ва бошқалар) йўлбарс терисини ёпиниб юрадилар ва жаңга кирганда ҳам уни ечмайдилар. Фирдавсий қаҳрамонлари наздида бу — мардлик, қаҳрамонлик, йўлбарсдек беомонлик ва чаққонлик аломати саналар эди.

Шуниси қизиқки, буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ижодига бу сурат (йўлбарс ёхуд қоплон териси ёпинган киши) бегона бўлмай, у ҳам ўзининг бир қитъасида бу «либос»ни ишлатади. Унинг қитъаларидан бирида Ҳайдар деган киши ҳақида гап боради. Бу Ҳайдарнинг қандай киши эканини мазкур қитъанинг сарлавҳасидаш англаймиз: «Ҳайдар қаландарнинг бозорни даврон ургоники, фалак давронида мундоқ савдо кишига даст бермади». Сарлавҳадан маълум бўлишича, Ҳайдар исмли киши Навоийнинг замондоши, ўзи девонасифат бир қаландар бўлиб, шаҳар ва бозорда юрар экан. Энди қитъанинг ўз матнини кўрайлик:

Эрур даврин урарда Мирҳайдар,
Жаҳон саргаштаси, гардун мисоли,
Епибон эгнига қоплон териси,
Тутубтур дилгига кушти ҳилоли.¹

Навоийнинг бу чизиб берган портретида биз жаҳонгашта ва саргардон бўлиб юрган Мирҳайдарнинг орқасига қоплон териси ёпиниб, қўлига ойболта ушлаб юрган галати бир киши эканини кўрамиз.

Бу Мирҳайдар ким ўзи ва у нега буюк шоирнинг диққатини ўзига жалб этган? Бу саволга муфассалроқ жавобни яна Навоийнинг ўзидан топамиз. Муаллиф «Ма-

¹ А. Навоий. «Навоийдул-кибор», Тошкент, 1960 й., 737-саҳифа.

полисун-нафоис»нинг II мажлисида Мирҳайдар Мажзуб ҳақида қуйидаги маълумотни беради:

«Дарвозан ҳуш» тошида Мир Фахриёбий мазори бошида сокин эрди. Ўйигитлигида зоҳир илмин такмил қилиб эрди. Ҳамул вақтда анча жазоба етиштуким, ақли зойил бўлди. Гоҳики, ўз ҳолига келса эрди, уламо била улум баҳсин андоқ қилур эрдиким, барча мусаллаи тутар эрдилар. Муважжаҳ сўзлайдурғонда аросида сўзи паришон бўлур эрди ва хаёли жунун вақти хотамул салтанатлиққа росих бўлиб эрди ва халқни ўз навкарлигига даъват қилиб, хуруж қилур сўзни айтур эрди»¹.

Навойи келтирган шу фикрдан қуйидаги қизиқ фактларни алоҳида уқтириб ўтиш лозим: Мирҳайдар илмин, ўқимишли йигит бўлиб «Зоҳир улумин», яъни, дунёвий илмларни мукамал эгаллаган экан. Лекин сўнгги вақтларда унда жазова юз бериб ақлига зиён етган. Гоҳ-гоҳ ўзига келиб ақли бутун бўлиб қолса, олимлар билан шундай баҳсга тушар эканки, эшитган кишилар барчаси қойил бўлади. У гоят тўғри ва маъқул гаплар сўзлаб турганида бирдан сўзлари пойма-пой келар ва девоналик ҳолатига тушганда у подшолик муҳрига эга бўлишга талпинар, ўз мақсадига эришмоқ учун хуруж қилишга тайёр эканини айтиб, халқни ўзига итоат қилишга даъват қилар эди.

Шубҳасизки, Навойининг юқорида биз келтирган қитъасида зикр этилган Мирҳайдар шу Мирҳайдарнинг ўзидир.

Бу истеъдодли ва ростгўй одам ҳақсизликларга бардош беролмай ақлига шикаст етказган, лекин у ўзига келганда ҳамма олимларни лол қиладиган даражада маълумотли шахс бўлган экан. Унинг подшоликни даъво қилиши ва қоплон терисини ёпиниб юриши мавжуд ҳоким тартиб-

¹ А. Навойи. «Мажлисун-нафоис», Тошкент, 1961 й., 39—40 саҳифалар.

ларга уруш эълон қилишнинг бир шакли бўлган. Унинг девоналар қаторида мажзуб (жазавага берилган) бўлиб юриши уни жазолардан ва таъқиблардан эсон-омон қутулишига имкон берган.

Хулоса қилиб шуни айтсак бўладики, йўлбарс терисини ёпиниш Фирдавсий қаҳрамонлари учун мардлик ва жанговарлик рамзидек талқин этилган бўлса, Тариелда бу «либос» муҳаббатда садоқат белгиси бўлиб хизмат қилади. Навоийнинг замондоши Мирҳайдарда эса, қоплон терисини ёпиниш фалсафий-сиёсий бир аломат бўлиб, жамият қонунлари билан келишмасликни жасоратли байроқдек англашилади.

Бизнинг, бу муқоясани қилишимиздан мақсад шуки, йўлбарс терисини ёпинган инсон қиёфаси бизнинг халқимизнинг бадий тафаккури учун ёт эмас ва, бинобарин, Шота Руставели достонининг Ўзбекистонда катта таважжух билан кутиб олинishiга табиий ва қонуний бир ҳол деб қаралмоғи лозим. Чунки ўзбек ёзма адабиётида ҳам, оғзаки халқ ижодиётида ҳам йўлбарс мардлик, тезлик, журъаткорлик рамзи бўлганидек, унинг териси ҳам ғолиблик, эркинлик, бўйсунмаслик нишонаси тариқасида шарҳланган.

Достонда муҳаббатга кўмаклашувчи, ғалабани таъмин қилувчи, инсонлар қалбини олижаноблик сари йўналтирувчи, оғир йўллارни енгиллатувчи буюк бир олим сифатида дўстлик мавзуи жуда катта аҳамиятга эгадир. Дўстликнинг қудрати билан Тариел умидсизлик ва қарахтлик ҳолатидан қутулади.

Достоннинг иккинчи қаҳрамони Автандил эса, никбни (оптимист) файласуфдир. У инсон ақлини ва яхшилиқнинг пировардида, албатта, енгилшига имони комил. Унинг баён қилган фикр ва мулоҳазалари, зотан Руставелининг ўз фалсафасини изҳор этади. Унинг каломларида дунё, ҳаёт, яхшилиқ, дўстлик, вафо каби фазилатлар балқиб туради:

Қуёш балқар, осмон юзи булутсиз ва ярқироқ,
Евузликнинг умри калта, яхшилик-чи: умурзоқ!

(XIV қўшиқ)

Руставелининг барча қаҳрамонлари диний жиҳатдан мусулмонлардандир, бироқ булар ислом урф-одатларига ҳам, мусулмон ақидаларига ҳам бегона одамлар. Буларда мусулмончиликдан кўра кўпроқ оташпарастилик тушунчалари кучлидир. Асар бўйича «офтоб» сўзи турли вариацияларда юз марта лаб қайтарилишининг ўзи эски оташпарастилик анъаналарининг қолдиқларидан бошқа нарса эмас.

Руставели тор миллий ва диний рамакалардан ёриб чиқиб, умумбашарий ғояларга кўтарила олгани учун бизга янада азиз ва қадрдондир.

* *

*

Муҳаббат ва садоқат Шота Руставели достонининг асосий куйларидандир... Унинг қаҳрамонлари ботир, жасоратли бўлиши билан бирга шафқатли, раҳмдил, сахий одамлардир!..

Руставели ўз достонининг «Дебоча»сида баён қилган севги фалсафасини аёний равишда бадиий образларда исботлайди ва Автандил — Тинатин, Тариёл — Нистон Дарижон муҳаббатига ўзининг бу муддаосини мужассамлантириб беради. Шоир асарининг кириш қисмида ошиқларга шундай талаб қўйган эди:

Муҳаббатда вафокор бўл, пасткашликка бегона,
Айриликка чидаб тургин, сабр қилгин мардона.
Сен ягона машуқанга мухлис бўлгин барқарор,
Фахшу зино, нафсоният назаримда кўп мурдор..

Ишқни шундай покиза ва юксак маънода тушунгани учун Руставели Гилоншаҳар савдогари Фотима хотин кабиларни қоралайди, ундай аёллар муҳаббатда ва демакки, бахт ва инсоний фазилатлардан маҳрум бўлиб қолганларини очиқдан-очиқ баён қилади.

Достон қаҳрамонлари — уч паҳлавон дўстлик асосида бирлашганлар. Таризел Автандил ва Фаридун ёрдамида ўз севгилисини кажетлар қўрғонидан қутқазиб олиб чиқади. Фаридун ўз тахтнини қайтиб олади. Таризел унга фидо-корога кўмаклашади. Автандил билан Ростевоншоҳ муносабатларининг дўстона асосда тикланишида Таризел катта мададкорлик қилади ва ҳоказо.

Руставели назарида дўстлик энг юксак инсоний хислат ва фазилат деб саналиши лозим. Дўст бўлмаса ҳаётнинг мазмуни қурийди, дўстлик бўлмаса айрим киши бахту саодатга ҳам муяссар бўла олмайдди. Автандилнинг шу сўзларида Руставелининг ўз нуқтаи назари очиқдан-очиқ кўриниб туради:

Бил, бегараз дўстлик қадрни муҳаббатдан аслоқ,
Хатто ажал бузолмайди қардошлик аҳд-паймонин,
Оғир кунда дўстан қочган топмас ором бир тайин.
Кириб қолдим мен дўстликнинг улуғвор даргоҳига,
Ташлаб қўйдим мен ўзимни дўстликнинг паноҳига.

(XIX қўшиқ)

Шота Руставелининг достони бадий маҳоратнинг энг юксак чўққиларини эгаллаган ўлмас бир гаронадир. Сўз усталиги, фикрий теранлик ва соф туйғулар туғени нафис бир тўқимадек мунаққаш ва сермаъно лавҳа яратиб беради. Дарҳақиқат, шоир ўзи «Дебоча»да айтганидек:

Куйчи фикри туғилади сидқидилдан бепардоз,
Сиқиқ сўзлар ҳалқасида кенг фикрлар ғоят соз.

Шоир ҳамма шоирлардан асарларида бирон олий ғоз пайдан бўлишни талаб этади. Ҳақиқий шеър одамлар қалбини жиз этиб, куйдириши шарт. Шоирнинг қудрати эпик поэзияда яққол намоён бўлади. У ўзи буюк дoston оқими билан лирик чашмаларни, аёл ҳусни билан ботирлар зарбасини, донишманд ҳикмати билан нафис манзараларни бирга қўшиб, омихта қилиб, мураккаб эпос яратолган санъаткордир.

Унинг дostonини, балки мавзуи роман деса, мазкур асарнинг асосий хусусиятлари англашилган бўлади. Чунки у хроникал дostonларга ўхшамай, мураккаб ва кўп планли сюжет асосида ишланган буюк асардир.

Шота дostonини ўз замондошларига нисбатан анча содда тил билан ёзди, халқ сўз бойлигидан фойдаланди, ўзи янги сўз ва иборалар яратиб, она тилини бойитди, халқида она тилга ўлмас муҳаббат ва садоқат ҳисларини парвариш қилди.

«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» дostonи афсонавий тарзда ёзилган бўлса-да, унинг негизида реалистик мағиз ва ўзак бор. Шоир муболағалардан кенг фойдаланди, айни чоғда ҳаққоний киши суратини яратиб берди.

Муаллиф ҳар бир модда ва ҳолатга яраша бўёқларни қўллашда, инсонни, воқеани, жойни индивидуаллаштиришда катта маҳорат кўрсатган. Кишилар, саройлар, кошоналар, боғлар, саҳролар, ўрмонлар, тоғлар, шаҳарлар, бозорлар... ҳар қайсиси ўзига хос ранглар билан тасвирлаб берилган.

Ўз халқининг тилини, одатини ва ижодиётини мукамал билган Руставели фақат тилдангина эмас, халқ мифологиясидан ҳам кенг ва ижодий равишда баҳра олди. Дostonда учраган девлар, жодугарлар, сеҳргарлар, кажетлар, аждарлар, шайтонлар, учар гиламлар ва ҳоказолар халқ фантазиясидан унумли фойдаланишининг самарасидир. Бу мифлар ва эртақларда мавжуд реал нарсаларни мубо-

лағалаштириш орқали орзу қилинган бир оламга, идеалдаги мукамал оламга интилиш, ҳавас ва умид туғдиради.

«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» дostonи бугун ўзбек китобхонига ҳам яхши таниш бўлиб қолди. 1938 йилда Руставелининг юбилей санасида мазкур дostonнинг бир қисмини бир гуруҳ шоирлар таржима қилиб алоҳида китоб шаклида нашр эттирган эдилар. Уша йили республиканинг ҳамма жойларида тантанали мажлислар ўтказилиб, алоҳида маърузалар қилинди, қардош грузин халқининг маданиятига, шеърлятига ва, айниқса, Шота Руставели шаънига офаринлар айтилди. Яъни ўша тантанали кунларда халқ шоири Фозил бахши Йўлдош ўғли Руставели дostonнинг сюжети асосида бадиҳа (импровизация) йўли билан ўзбек халқ дostonлари услубида «Тарьялнома» деган бир дoston тўқиб, опера ва балет театрида ўтказилган тантанали мажлисда ўқиб берди.

Шу кунларда, Руставелининг туғилганига 800 йил тўлиши муносабати билан Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти дostonнинг иккинчи нашрини тайёрлаб, китобхонларга тақдим қилди.

Бу фактларнинг ўзиёқ буюк грузин шоирига нисбатан ўзбек жамоатчилиги ва умуман ўзбек халқи нақадар чуқур ихлос ва эҳтиром ҳислари билан қараганига жонли далилдир.

Бунинг сабаби шуки, коммунизм қураётган совет халқлари ва дунёда бахт ва тинчлик учун курашаётган бутун прогрессив башарият Шота Руставелининг асаридан ўзларига руҳий завқ, юксак илҳом ва олижаноб фикрлар териб оладилар.

Дарҳақиқат, барҳаёт шоирнинг ўлмас асари замонамизда инсониятнинг тарихий йўлида уни яхшиликка ундовчи қудратли бир омил бўлиб қолди.

«Шарқ юлдузи» журнали, 1966 йил, 9-сон.

МУНДАРИЖА

Ўзбек классик, совет адабиёти ва фольклори ҳақида

Шеърят уммонидан қатралар	5
Заҳриддин Бобир	10
Ватан гулзорининг ўтли булбули	21
Фурқат ҳақида қайдлар	28
Янги замон, янги инсон	95
Ҳамиднинг сози	98
Шоир тили — халқнинг дили	105
Умр ва меҳнат	131
Қалам ва бурч	135
Сергак тинглар шоир қалби жаҳон садоларини	159
Яхши мавзудан яққол образга	169
Ширин билан Шакар ҳақида	177
Бахшнинг ижод йўли	200
«Алпомиш» дostonидаги баъан бир поэтик хусусиятлар ҳақида	206
Ўзбекистон ёзувчиларининг IV съездида сўзланган нутқ	218

Рус классик ва совет адабиёти намояндалари ҳақида

Улуғ шоирнинг овози	221
Рус халқининг буюк инқилобий демократ шоири	225
Александр Николаевич Островский	240
Буюк новеллист	254
Прогрессив кишиликнинг улуғ виждони	257
Ҳамиша тирик	263
Ярим аср ижодий қалам билан	274

Қардош халқлар адабиёти классиклари ҳақида

Исёнчи шоир	278
Атоқли халқ шоири	286
Илём Юсуф Низомий	290
Саккиз асрлик ижодий умр	301

На узбекском языке

Максуд Шайхзаде

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ, ТОМ V

Литературно-критические статьи

Тўпловчи:

Муҳсин Эскиров

Редактор Ҳ. Пулатов

Рассом Э. Исҳоқов

Расмлар редактори Н. Хелиқов

Техн. редактор М. Мирқосимов

Корректор М. Қудратова

Босмахонага берилди 20/III-1973 й. Босишга
рухсат этилди 1/VIII-1973 й. Формати 70×108¹/₃.
Босма л. 10,25. Шартли босма л. 14,35. Нашр
л. 13,14. Тиражи 10000. Ғафур Ғулوم номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Наво-
ий кўчаси, 30. Шартнома № 72—71.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг наш-
риётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
бўйича Давлат комитетининг Полиграфкомби-
натида № 1 қўгозга босилди. Тошкент, Навоий
кўчаси, 30. 1973 йил, заказ № 1868. Ба-
ҳоси 92 т.